

Verdun 1916

Een politieke slag en herdenking

Pasquale Monfreda

"Among the calamities of war may be jointly numbered the diminution of the love of truth, by the falsehoods which interest dictates and credulity encourages".

In: *The Idler* no. 30 (11 November 1758)

Samuel Johnson (1709-1784)

Ratcliffe, S. *Oxford Essential Quotations*. (5 ed.).

Oxford Reference.

Published online: 2017.

Inleiding	4
De Frans-Pruisische oorlog en de politieke nasleep	10
Boulangisme	13
Nationalisme	14
Séré de Rivières en de bouw van de vesting Verdun	17
1914	20
De gevechten bij Verdun in 1914	20
Mogelijke gevolgen van militaire benoemingspolitiek	21
1915	27
Pogingen om de patstelling aan het westelijk front te doorbreken	27
De conferentie van Chantilly	29
De gevechten bij Verdun in 1915	32
De oorlog beëindigen	32
De Duitse planning van de aanval	33
De Franse houding en voorbereidingen	35
1916	41
De start van het Duitse offensief	41
Het openingsbombardement	42
De vertrekpositie van de Duitse troepen	43
De mythe van de stormloop	44
De inzet van het luchtwezen	45
De eerste Franse linie	46
Mythen over de Franse weerstand	48
De Franse artillerie en de Duitse rechterflank	52
Franse terugtrekkingen	55
Achtergrond van een slag	56
De mythe Pétain	70
De Voie sacrée	74
De uitbreiding van het Duitse offensief tot de linkeroever van de Maas	77
De strijd om het Fort de Vaux op de rechteroever	80
Het Duitse offensief van 23 juni	82
Knobelsdorf	84
Het Franse tegenoffensief	87
De soldaat en het slagveld	88
De medische dienst	94
Vrouwen tijdens de Eerste Wereldoorlog	97
Bajonet, gas en defaitisme	100
De Duitse houding t.o.v. Verdun in het interbellum	103
Verdun tijdens de Tweede Wereldoorlog	107
De Franse herdenking	109

De keuze van de onbekende soldaat	110
Monument aux Morts et aux Enfants de Verdun	112
Tranchée des baïonnettes	112
L' Ossuaire de Douaumont	113
Van een bebossing van het slagveld naar een forêt d'exception	118
De Mémorial de Verdun	120
L' Abri des Pèlerins	125
Monument du Soldat du droit	126
Het Fort de Douaumont	126
De tunnel van Tavannes	127
Een analyse van de herdenkingscultuur	129
Frans nationale en Europese politiek op het slagveld	135
Conclusie	145
Bronnen	146
Beeldmateriaal	164
Over de auteur	170

Inleiding

Driemaal per dag wordt de stilte op de Maashoogten bij Verdun doorbroken door Louise Anne Charlotte, de klok die men ook le bourdon de la Victoire noemt. Elke ochtend, middag en avond luidt ze vanuit de 46 meter hoge toren van het Ossuaire de Douaumont het Angelus Domini ter herdenking van de 163.000 Franse en 143.000 Duitse soldaten die hier in 1916 sneuvelden.¹ Wanneer de nacht valt, wordt de herdenkingstaak, le devoir de mémoire zoals de Fransen het noemen, overgenomen door het zwaailicht in de toren van het Ossuaire. Het belicht de omgeving en de bijna 16.000 Franse militaire graven van de Nécropole nationale de Fleury-devant-Douaumont. Tijdens een heldere nacht kan het licht kilometers ver worden waargenomen. Het Ossuaire, waar in de kelderruimten de beenderen worden bewaard van bij benadering 130.000 Franse en Duitse soldaten die niet meer konden worden geïdentificeerd, krijgt hierdoor de functie van een moderne lanterne des morts.² Niet alle gesneuvelden werden teruggevonden. Men vermoedt dat er nog 60.000 tot 70.000 soldaten op het voormalige slagveld aanwezig zijn. Hierdoor kan heel de omgeving beschouwd worden als een immense begraafplaats.³ Bij Verdun vielen in 1916 ook 400.000 gewonden wat het totale slachtofferaantal op afgerond 700.000 Franse en Duitse soldaten brengt.

Het noordoost Franse Maasstadje Verdun is vooral bekend omwille van de intense artilleriebeschietingen die er in 1916 plaatsvonden. Het was bij Verdun dat soldaten voor het eerst langdurig werden geconfronteerd met de verwoestende vuurkracht van een geconcentreerd opgestelde zware artillerie op een bijzonder kleine terreinoppervlakte. Volgens Vice-admiraal Louis de Contenson, het voormalige hoofd van de Service historique de la Défense in Vincennes, vuurden Franse en Duitse troepen tussen 21 februari en de tweede helft van december 1916 tussen de 60 en 70 miljoen artilleriegranaten af.⁴ Hiervan ontploften er naar schatting 15 miljoen niet. Dit betekent dat ondanks een decennialange opruiming er nog een aanzienlijke hoeveelheid munitie is terug te vinden op het slagveld waaronder een deel chemische munitie. Daarnaast is het terrein vergiftigd door zware metalen. In geval van bosbranden kan dit catatstrofale

¹ Ministère de la Culture. Monuments historiques (2000). "Cloche dite Louise Anne Charlotte appelée aussi bourdon de la victoire." Consult. 11/07/2023. <https://www.pop.culture.gouv.fr/notice/palissy/PM55001145>

² De oorsprong van de lanterne des morts situeert zich in het 12de eeuwse hertogdom Aquitanië, het huidige midden en zuidwesten van Frankrijk. Het ging om een torentje met bovenaan minstens drie openingen dat oorspronkelijk op het midden van de begraafplaats stond. Bij het vallen van de nacht werd er met een katrol een licht in gehesen. Er bestaan meerdere verklaringen waarvoor dit licht moest dienen. Zie: Hendryckx, M. (2021, 9 oktober). "Fenioux - Lanterne des morts." In: *De Standaard*.

³ Ministère de l'éducation nationale. Lumni Enseignement. (2013, 10 augustus). "Verdun, haut-lieu de mémoire de la Première Guerre Mondiale". Interview met Bernard Boissé, Président de la Fondation de l'Ossuaire de Douaumont. Proposé par: Institut national de l'audiovisuel. Consult. 03/06/2023. <https://enseignants.lumni.fr/fiche-media/00000001695/verdun-haut-lieu-de-memoire-de-la-premiere-guerre-mondiale.html>

⁴ De Contenson, L. (2006). "300 jours, 300 nuits." In: Turbergue, J.- P. (Ed.) & Service historique de la Défense. (2006). *Les 300 jours de Verdun*. Triel-sur-Seine, Éditions Italiques, s.p.

gevolgen hebben voor zowel de stad als de onmiddellijke omgeving. Het maakt dat heel de zone tot op de dag van vandaag nog steeds bijzonder gevaarlijk is.⁵

Het artilleriegeweld van 1916 veegde bij benadering 10.000 hectare gewassen, boomgaarden, tuinen, weilanden en bossen van de aardbodem. Negen dorpen die zich in de gevechtszone bevonden, werden tot op hun fundamenten plat gebombardeerd.⁶ Tijdens het interbellum kocht de Franse staat het geteisterde gebied op en categoriseerde het als 'zone rouge'. Dit betekent dat in dit gebied landbouw en heropbouw verboden werden.⁷ De Franse overheid, beliste eveneens - en dit tot groot ongenoegen van de oud-strijders - om het overgrote deel van het voormalige slagveld te bebossen. Hierdoor veranderde het uitzicht drastisch. Hoewel een bebossing noodzakelijk was om het slagveld op termijn te conserveren, bemoeilijkt dit vandaag het begrijpen van de gebeurtenissen. De gecompartmenteerdheid van het terrein en het belang van de verschillende posities, fortificaties, heuvelruggen en ravijnen is door de bebossing niet langer zichtbaar.

Verdun heeft reeds van bij het openingsbombardement de reputatie een bloedbad te zijn. Het constante gedreun van de zware Duitse kanonnen overstemde het antwoord van de veel lichtere Franse artillerie, waardoor de Fransen de indruk hadden dat de eigen artillerie het vuur niet beantwoordde. De Duitsers bombardeerden wel beide Maasoevers maar lieten de infanterieaanval initieel enkel doorgaan op de rechteroever. Ze rukten daarbij op over een oud geologisch massief dat vóór de stad ligt. Het aanvalsfront was amper 10 kilometer breed en hierdoor bijzonder smal.

Het hoogste punt van de Maashoogten bij Verdun ligt om en nabij de 400 meter. Het wordt gedomineerd door het Fort de Douaumont. Destijds werd het fort gezien als het belangrijkste en sterkste militaire bouwwerk van de dubbele verdedigingsgordel rond de stad. Naast dit sleutelfort beschikten de Fransen over meerdere andere forten, infanteriewerken en openluchtbatterijen die werden aangelegd en versterkt in de periode tussen 1873 en 1914. Hierdoor werden de Maashoogten omgetoverd tot een militair bolwerk. Bovendien is het terrein er bijzonder grillig wat de verdediging van de plaats vergemakkelijkte. Naast steile hellingen en meerdere plateaus zorgen diepe ravijnen er voor een compartimentering van het terrein.

De Duitse troepen hadden vanaf hun noordelijke en noordoostelijke positie geen zicht op de stad die achter de Maashoogten in de Maasvallei ligt. In tegenstelling tot de rechteroever biedt de linkeroever een veel weidser uitzicht. Er bevinden zich eveneens

⁵ Plancard, F. (2022, 3 september). "Risques pour la forêt de Verdun : Samuel Hazard alerte Emmanuel Macron et Élisabeth Borne." In: *L'Est Républicain*.

⁶ Het gaat om: Haumont-près-Samogneau ; Ornes ; Beaumont-en-Verdunois ; Bezonvaux ; Louvemont-Côte-du-Poivre ; Douaumont ; Fleury-devant-Douaumont ; Vaux-devant-Damloup en Cumières-le Mort-Homme. Ze worden aangeduid als "Village Mort pour la France." Zie: La Meuse! (2023). "Villages détruits." Consult. 04/06/2022.

<https://www.lameuse.fr/je-visite/activites-et-visites/visiter/p/villages-detruits-douaumont-vaux>

⁷ Paysages et sites de mémoire de la Grande Guerre. (s.d.). "La zone rouge de Verdun." Consult. 10/06/2023. <https://www.paysages-et-sites-de-memoire.fr/site/la-zone-rouge-de-verdun/>

verschillende heuveltoppen maar die overschrijden zelden een hoogte van 300 meter. Slechts twee van de voor de Duitsers drie belangrijke hoogten op de linker Maasoever werden door de Fransen gefortificeerd.⁸

De Fransen werden niet verrast door de Duitse aanval, maar wel door de kracht waarmee die werd uitgevoerd. Op enkele dagen tijd rukten de Duitse keizerlijke troepen een achttal kilometer op waarbij de Fransen het belangrijke sleutelfort, het Fort de Douaumont, verloren. Vanaf dan stokte het offensief. Door het aanvoeren van Franse versterkingen was een verder oprukken in het centrum van het slagveld onmogelijk. Bovendien kwam de rechter Duitse aanvalsflank onder moordend Frans artillerievuur te liggen waardoor de Duitsers eveneens veel slachtoffers telden.

Het Duitse opperbevel werd door het vastlopen van de aanval vanaf begin maart verplicht het offensief uit te breiden tot de linkeroever. De belangrijkste opdracht was het uitschakelen van de Franse artillerie die zich daar achter enkele heuveltoppen bevond. Intussen probeerde men op de rechteroever op te rukken naar het Fort de Vaux, het meest oostelijk gelegen fort, dat de volledige Duitse opmars over het slagveld kon overzien. Hierdoor ontstond er een slag op zowel de linker- als de rechtervleugel die op geen van de oevers vooruitgang boekte. Pas tegen eind mei slaagden Duitse aanvalstroepen erin om op de linkeroever de dubbele heuveltop van le Mort-Homme en de nabijgelegen cote 304 te veroveren. Begin juni veroverden ze op de rechteroever het Fort de Vaux. Doordat de Russen begin juni een groot offensief aan het oostfront lanceerden - het Brussilow offensief - geraakten de Oostenrijks-Hongaarse troepen in moeilijkheden en werd het Duitse opperbevel verplicht divisies die ze wilden inzetten bij Verdun hals over kop richting oostelijk front te sturen. Vanaf 1 juli zal het Frans-Britse offensief aan de Somme eenzelfde effect hebben aan het westelijk front.

De Duitsers ondernamen nog twee grote offensieve pogingen om door te stoten tot de stad, één op 23 juni en een allerlaatste op 11 juli. Ze slaagden er niet in Verdun in te nemen en ronden het offensief af. Tijdens de zomermaanden werd er nog wel hard gevochten om een zo goed mogelijke defensieve stelling uit te bouwen en om de Fransen te beletten troepen bij Verdun weg te halen om ze in te zetten bij de Somme. Begin september verklaarden de Duitsers de aanval officieel als beëindigd. De Fransen riepen op hun beurt tegen eind september 1916 de overwinning uit. Doordat ze het verloren gegane terrein kost wat kost wilden heroveren, ontstond er een tweede slag bij Verdun. Eind oktober werd het Fort de Douaumont heroverd en begin november viel het Fort de Vaux terug in Franse handen waarna de slag ook voor de Fransen ten einde was. Het duurde nog tot de tweede helft van december 1916 vooraleer ze dit officialiseerden. Op dat ogenblik waren de Duitsers - en dit in tegenstelling tot wat veel auteurs schreven -

⁸ Ousby, I. (2002). *The Road to Verdun. France, Nationalism and the First World War*. London, Jonathan Cape, p. 2. ; Denizot, A. (1996). *Verdun 1914-1918*. Paris, Nouvelles Éditions Latines, p. 13. ; Carte. "Les opérations de la rive droite, avril 1916" met aangebrachte topografische gegevens van zowel de rechter als de linkeroever. Opgenomen in: Denizot, A. (1996). op. cit., p. 111. ; Office National des Forêts. (1995). "Forêts de Verdun et du Mort-Homme. Champ de Bataille de Verdun". Stafkaart. Schaal 1: 25.000.

nog niet volledig teruggedrongen tot hun oorspronkelijke vertrekpositie van 21 februari 1916. Wanneer we naar de linkeroever kijken dan zien we dat de hoogten van Mort-Homme en cote 304 tot ver in augustus 1917 in Duitse handen zullen blijven. Pas na zware gevechten werden deze plaatsen heringenomen. Zelfs het Amerikaans-Franse Meuse-Argonne offensief van 1918 drong de Duitsers niet overal terug. Op 11 november 1918 was dit nog steeds niet het geval.

Het is opmerkelijk dat de Fransen geen rekening hielden met de linkeroever wanneer ze in september en aansluitend in december 1916 de overwinning uitriepen. Het maakt dat heel het Verdun verhaal alleen maar gaat over de Franse verdediging op de rechteroever van de Maas. De linkeroever die vanuit militair oogpunt even belangrijk was en waar even verbeterd om gevochten werd, wordt geminimaliseerd. De linkeroever zal evenmin aandacht krijgen wanneer vanaf de jaren 1920 de herdenkingen van de slag worden aangevat. Alle belangrijke herdenkingsceremonieën vinden tot op vandaag uitsluitend plaats op de rechter Maasoever. Deze bizarre situatie doet vermoeden dat er in 1916 meer aan de hand was dan alleen maar een militaire slag.

Over de slag zelf werd bijzonder veel gepubliceerd en als we eerlijk zijn dan moeten we concluderen dat het thema reeds lang is uitgeput. Tot op vandaag is Verdun in Frankrijk het populairste thema van de Eerste Wereldoorlog. Verdun groeide over de jaren uit tot een nationaal symbool en een symbool van geleverde weerstand tegen een agressor. Bovendien is Verdun de laatste grote Franse militaire overwinning die zonder de directe hulp van bondgenoten op het slagveld kon worden behaald. Paul Jankowski stelde vast dat tussen 1983 en 1998 meer dan 25% van alle Franse werken over de Eerste Wereldoorlog Verdun behandelden.⁹ Daarnaast vormt Verdun nog steeds een dankbaar onderwerp voor documentaires, wetenschappelijke en journalistieke artikels, stripverhalen, excursies op het slagveld, waaronder heel wat excursies van lagere en secundaire Franse scholen, en zelfs spektakelvoorstellingen zoals een klank- en lichtspel dat telkens heel wat publiek trekt.¹⁰

Ook buiten Frankrijk werd er uitgebreid over de slag geschreven. In Nederland en Vlaanderen kende begin jaren 1980 het boek van hoogleraar, dominee en theoloog Hendrik 'Henk' Jonker een groot succes. Jonker gidste de lezer letterlijk over het slagveld waarbij hij regelmatig uitweidde over zijn specialiteit (theologie) en zijn hobby (geschiedenis).¹¹ In 2009 werd het boek onder impuls van de Nederlandse journalist en auteur Richard Heijster heruitgegeven. Heijster beweert in de inleiding dat het werk na dertig jaar nog steeds niet gedateerd is en daarom een heruitgave verdient.¹² Jammer

⁹ Jankowski, P. (2014). *Verdun. The Longest Battle of the Great War.* (epub). New York, Oxford University Press, p. 7.

¹⁰ Zie: "Des Flammes à la Lumière. Le son et lumière de la bataille de Verdun." (s.d.). Les Carrières d'Haudainville. Consult. 02/07/2023. <https://spectacle-verdun.com/fr>

¹¹ Zie: Jonker, H. (2009, 1981). *Sporen van een slag. Een pelgrimage naar Verdun 1916.* Hilversum, Just Publishers.

¹² Heijster, R. (2009). "Inleiding." In: Jonker, H. (heruitgave van 2009). op. cit., s.p.

genoeg is deze bewering onjuist. Sinds het verschijnen van Jonkers werk is er immers heel wat nieuw historisch onderzoek verricht. Een belangrijk gevolg van het heruitgeven van oudere en verouderde werken is dat naast verouderde visies ook de met de slag verbonden mythen een nieuw leven krijgen. Oudere werken zijn geschikt om een bepaalde tijdsgeest te kennen of om een evolutie te schetsen. Problematisch wordt het als de lezer er waarheid in meent te zien. Zo wordt in oudere werken Verdun voorgesteld als een Duitse doorbraakpoging en als de bloedigste slag van heel de Eerste Wereldoorlog. Eveneens populair is het idee dat nergens de gruwel zo zichtbaar was als bij Verdun en dat de Duitsers er een strategische leegbloeding van het Franse leger beoogden. Het wordt helemaal genant wanneer de bevelhebber van de Franse troepen bij Verdun, generaal Philippe Pétain, een man die bekend stond voor zijn ijzige kilte, wordt beschreven als de meest empathische generaal van het Franse leger. Enkel hij zou mededogen getoond hebben met de Franse troepen en ze gespaard hebben tijdens de slag. Dit soort uitspraken heeft alleszins een veel groter hagiografisch dan een historisch karakter.¹³ Eveneens populair is het ongenueanceerd onder vuur nemen van het Franse opperbevel waarbij vooral opperbevelhebber Joseph Joffre gevisieerd wordt.¹⁴ Dat dit in veel gevallen onopzettelijk en zelfs quasi onwetend gebeurt, maakt de zaak alleen maar erger.

Vandaag zijn het gros van de slagveldbezoekers overwegend Fransen maar ook Nederlanders en Belgen zakken met grote regelmaat af naar Verdun en de Maasstreek.¹⁵ Het rechtvaardigt het bespreken van Verdun. In dit werk ligt het zwaartepunt niet op het beschrijven van de slag. In plaats daarvan hebben we aandacht voor de beeldvorming van de slag, de mythen die ermee samenhangen en de politieke achtergronden van zowel de slag als de herdenking. Als afbakening hanteren we een periode die loopt van 1870 tot 2023. Dit houdt in dat we vertrekken bij de Frans-Pruisische oorlog die auteurs erg graag

¹³ Eén voorbeeld want er zijn er talloze: Van Benthem, J. & Wilts, G. (2016, 20 februari). “Een eeuw na de waanzin van Verdun”. In: *Nederlands Dagblad*.

¹⁴ Zie o.a.: Jonker, H. (2009, 1981). op. cit. maar ook: Horne, A. (1993, 1962). *The Price of Glory. Verdun 1916*. London, Penguin Books Ltd. , e.a.

¹⁵ Op 18 februari 2023 presenteerde de Mémorial de Verdun de cijfers voor het jaar 2022. Het slagveld werd door 247.758 mensen bezocht waarvan 25% scholieren waren. Meer dan 700 groepsbezoeken werden geregistreerd. Daarnaast werden er afgerond 30.000 gecombineerde tickets verkocht die toegang verschaften tot lezingen, theatervoorstellingen, bezoeken aan herdenkingsplaatsen en -monumenten en spektakels zoals ‘Des Flammes à la Lumière’. De Mémorial zelf telde 138.000 bezoekers en 15.000 personen registreerden zich m.b.t. het thema Verdun op Facebook, Instagram en LinkedIn. De verhalen die werden samengesteld over de mens in de slag, een geschiedenis van onderuit die werd gepresenteerd onder de naam ‘Destins de Verdun’ en die zowel een tentoonstelling als een podcast omvat, werd door 1 miljoen mensen bezocht en/of beluisterd. In 2022 besteedde de pers 229 artikels aan Verdun waarvan er 111 in de nationale Franse pers verschenen. Het gros van de bezoekers aan Verdun waren Fransen (80%) gevolgd door Duitsers (16%) en Amerikanen, Nederlanders en Belgen (4%). - “Bilan 2022.” (2023, 18 februari). Mémorial de Verdun (Powerpoint presentatie in de Mémorial de Verdun, Fleury-devant-Douaumont. Live uitgezonden via de diverse sociale media die de Mémorial gebruikt). | Er dient wel opgemerkt te worden dat heel wat toeristen niet geregistreerd worden bij een bezoek aan Verdun omdat ze de klassieke sites niet bezoeken. In plaats daarvan kiezen ze ervoor om gewapend met rugzak, mondvorraad en een stafkaart op eigen initiatief het slagveld te verkennen. Dit geldt voor zowel Fransen, Duitsers, Nederlanders en Belgen.

koppelen aan de Eerste Wereldoorlog en dat we ons werk beëindigen bij de recente vergelijkingen in de pers tussen Verdun 1916 en Bachmoet in Oekraïne in 2023. De bronnen voor dit werk werden bewust zo breed mogelijk genomen. Naast literatuur, artikelen en klassiek archiefmateriaal werden ook meer populaire geschiedenissen en digitale bronnen geconsulteerd.

Vandaag is het slagveld van Verdun één van de best bewaarde slagvelden van de Eerste Wereldoorlog. Dit maakt dat de site bijzonder populair is bij fortificatieliefhebbers, wandelaars, natuurliefhebbers, oorlogstoeristen en hier en daar een verdwaalde schattenjager-plunderaar, een groep die ooit floreerde op de slagvelden maar die het vandaag steeds moeilijker krijgt om nog iets te vinden. Ze riskeren bovendien een correctionele veroordeling bij betrapping. Wie 's nachts de Maashoogten durft op te gaan, kan er soms zelfs geestenjagers aantreffen. Ze hangen graag rond in de onmiddellijke omgeving van de forten en de ouvrages. Met allerlei meetapparatuur hopen ze contact te leggen met de geest van een gesneuvelde soldaat.¹⁶ Sites van massaal menselijk lijden en sterven blijven, ondanks de gruwel die er plaatsvond, grote groepen mensen fascineren en ze zullen dit ook blijven doen. Het confronteert immers de bezoeker met zijn eigen sterfelijkheid en zijn houding t.o.v. het mysterie van leven, lijden en dood.¹⁷

¹⁶ Dias, E. (2021, 8 september). "Douaumont : ils chassent les fantômes sur le champ de bataille de Verdun." In: *L'Est Républicain* en Dias, E. (2021, 9 september). "Immersion avec un groupe de chasseurs de fantômes à Douaumont." In: *L'Est Républicain*.

¹⁷ Zie: Odermatt, P. (1993). "Knochen-Tourismus. Dood en geweld als toeristische attractie." In: *Etnofoor*, vol. 6, nr. 2, pp. 41-58. Gepubliceerd in JSTOR. Consult. 18/05/2023. <http://www.jstor.org/stable/25757813>. ; Rizzuto, G. (2011). *De reis van Gilgamesj. Over dood en eschatologische verbeelding*. Brussel, Academic and Scientific Publishers (ASP).

De Frans-Pruisische oorlog en de politieke nasleep

In een traditionele geschiedschrijving legt men erg graag een verband tussen de Frans-Pruisische oorlog van 1870-1871 en de Eerste Wereldoorlog. Sommige auteurs schrijven dat het verlies van de provincies Alsace en Lorraine in combinatie met politieke stromingen zoals het boulangisme en het nationalisme in Frankrijk zorgden voor revanchistische gevoelens. Deze gevoelens om weerwraak te willen nemen voor het verlies van de oorlog en de aangedane vernedering zouden een rechtstreekse invloed gehad hebben op het ontstaan van de Eerste Wereldoorlog of minstens de oorlogsbereidheid in 1914 drastisch verhoogd hebben. Uit onderzoek van Jean-Jacques Becker weten we intussen dat de oorzaken van de Eerste Wereldoorlog op geheel andere vlakken te zoeken en te vinden zijn en niet kunnen teruggebracht worden tot de Frans-Pruisische oorlog.¹⁸ Bertrand Joly wijst er bovendien op dat een traditionele geschiedschrijving wel het beeld neerzette van een revanchistisch, op wraak belust Frankrijk terwijl men opmerkelijk genoeg dit revanchisme nooit grondig heeft bestudeerd en onderzocht.¹⁹ Anders gezegd, we hebben hier te maken met een politiek dogma dat invloed uitoefent op de beeldvorming.

De Franse nederlaag van 1871 weekte bij een breed publiek tal van emoties los. Het is juist dat politieke stromingen zoals het boulangisme i.f.v. een eigen agenda die emotie probeerden te recupereren. In tegenstelling tot wat men hieromtrent op heel wat plaatsen kan lezen, vormde noch het boulangisme, noch het Franse nationalisme een echt gevaar voor de Derde Republiek of voor Duitsland.²⁰ Revanchisme was immers geen rationeel maar een louter emotioneel concept. Het woord revanche werd voor het eerst in november 1870 gebruikt. Het vloeide uit de pen van de romantische schrijver en dichter Victor Hugo en werd later overgenomen door onder meer de republikeinse politicus Léon Gambetta en zijn nationalistische collega Charles Maurras.²¹ Het officiële Frankrijk wenste echter niet mee te deinen op emoties en zal in plaats daarvan kiezen voor een strikt rationeel en pacifistisch buitenlands beleid.

De Frans-Pruisische oorlog was op meerdere vlakken een ramp voor Frankrijk. Wat in oorsprong begon als een klein dispuut tussen Frankrijk en Pruisen over de mogelijke troonopvolging van Spanje door een kandidaat van de Duitse dynastie van de Hohenzollern, leidde na manipulatie van een diplomatiek telegram door de Pruisische Kanselier Otto von Bismarck tot een oorlogsverklaring van Frankrijk. De Fransen trokken tijdens de zomer van 1870 zelfverzekerd ten oorlog maar ze werden reeds op 2 september verslagen. De nederlaag betekende het einde van het Tweede Keizerrijk en

¹⁸ Zie: Becker, J.-J. (1977). *1914. Comment les Français sont entrés dans la guerre*. Paris, F.N.S.P.

¹⁹ Joly, B. (1999, april-juni). "La France et la Revanche (1871-1914)". In: *Revue d'histoire moderne et contemporaine*, 46 (2), p. 325.

²⁰ Zie: Mayeur, J.-M. (1984). *La vie politique sous la Troisième République (1870-1940)*. Paris, Éditions Points, p. 26.

²¹ Joly, B. (1999, april-juni), art. cit., p. 325.

van Napoleon III, een rechtstreekse neef van Napoleon Bonaparte I. Tegen de Pruisische verwachtingen in aanvaardde Frankrijk de militaire nederlaag niet. Onder leiding van een opzwevende Léon Gambetta werd op 4 september 1870 in Parijs de Derde Republiek uitgeroepen.²² Een voorlopig samengestelde regering met de naam Gouvernement de la Défense nationale die soms ook Gouvernement provisoire de Défense nationale wordt genoemd, besliste om de strijd verder te zetten. Hierdoor ontstond er een guerilla oorlog. Franc-tireurs, gewapende burgers zonder uniform die niet behoorden tot de reguliere troepen, namen het op tegen het Pruisische leger. Deze franc-tireurs werden door de Pruisen niet beschouwd als legitieme strijders en kregen het etiket 'terrorist' opgekleefd. Bismarck was door het Franse verzet in alle staten. Hij dreigde ermee om elke mannelijke Franse inwoner te fusilleren. Bismarcks vrouw stookte het vuurtje van verontwaardiging nog wat verder op door voor te stellen alle Fransen inclusief de babies te fusilleren of dood te steken. De Frans nationalist Paul Déroulède liet zo'n propagandistisch buitenkansje niet aan zich voorbij gaan. Hij stelde voor om haar woorden op de muren te laten kalken van elke Franse school.²³

Parijs vormde het centrum van het Franse verzet. Vanaf midden september omsingelden en belegerden Pruisische troepen de stad. De bijzonder actieve Léon Gambetta plande naar goede revolutionaire gewoonte een massamobilisering en om die op gang te brengen, ontsnapte hij op spectaculaire wijze met een luchtballon uit de belegerde stad. Intussen verloren de Pruisen hun geduld met de Parijzenaars. Vanaf eind december verlegden ze hun artilleriedoelwitten van de militaire bouwwerken rond de stad naar de stad zelf die nu werd beschoten met zwaar geschut. Tijdens de winter van 1870-71 probeerden de Fransen met nieuw samengestelde legers het uitgehongerde Parijs te ontzetten wat uitdraaide op een mislukking. Terwijl de strijd nog volop aan de gang was, werd op 18 januari 1871 in de Spiegelzaal van Versailles het Duitse Keizerrijk uitgeroepen. De vereniging van Duitsland, het hoofddoel van Bismarck, was hierdoor een feit. In februari 1871 startten de uitgeputte Fransen noodgedwongen vredesonderhandelingen die in het opgehitste Parijs bijzonder slecht onthaald werden. Ook de triomfantelijke Duitse intocht in de stad die op 1 maart 1871 plaatsvond, lag de Parijzenaars zwaar op de maag. Ze weigerden hun kanonnen in te leveren en richtten de Commune op die zal bestaan van midden maart tot de tweede helft van mei. De nieuw gevormde regering van Adolphe Thiers zal tijdens la semaine sanglante, de bloedige week, de Commune met bruto geweld onderdrukken om de rust manu militari te laten weerkeren.²⁴

²² Gouvernement français. (s.d.). "Proclamation de la IIIe République par Gambetta." Consult. 11/06/2023. <https://www.gouvernement.fr/partage/9407-proclamation-de-la-iii-republique-par-les-parisiens>

²³ Ousby, I. (2002). op. cit., p. 119.

²⁴ Zie: Gehler, M. (2020, 18-19 juli). "Triumph und Trauma." In: *Wiener Zeitung*. ; Ousby, I. (2002). op. cit., pp. 113-124. ; Anceau, É. (s.d.). "Impact direct et conséquences profondes de la guerre de 1870." Ministère des Armées. Chemins de Mémoire. Consult. 29/05/2023.

<https://www.cheminsdememoire.gouv.fr/fr/impact-direct-et-consequences-profondes-de-la-guerre-de-1870> ; Pölkling-Eiken, H. & Sackarnd, L. (2020). *Der Bruderkrieg. Deutsche und Franzosen 1870/71*. Freiburg im

Het verdrag van Frankfurt dat op 10 mei 1871 tot stand kwam, bezegelde het lot van Frankrijk. Het land verloor de voor haar belangrijke provincie Alsace en grote delen van de provincie Lorraine, meer bepaald Moselle.²⁵ Frankrijk moest bovendien een oorlogsschuld van vijf miljard goudfrank aan Duitsland betalen, een enorm bedrag. Het gewicht van de oorlogsschuld bedroeg maar liefst 30% van het nationaal inkomen en 230% van de begroting van de Franse overheid.²⁶ Frankrijk was door Pruisen-Duitsland knock-out geslagen en bovendien tot in haar ziel vernederd. Charles de Gaulle beschreef in 1938 de situatie in zijn werk *La France et son armée*. Hij heeft het over een immense ramp, een ontroostbaar verdriet en een staat die achterbleef zonder enige fundering. Naast de hoge oorlogsschuld die in schijven moest worden afgelost, werd in afwachting van de volledige schuldaflossing een kwart van het Franse grondgebied door Duitse troepen bezet.²⁷ Frankrijk moet in 1871 vooral vaststellen dat het gedurende heel deze oorlog niet heeft kunnen rekenen op de hulp van bondgenoten. Bovendien blijkt dat het land zich op militair vlak zwaar heeft overschat en niet in staat is om zelfstandig de nieuwe speler Duitsland aan te kunnen. Het is in deze periode van chaos en leed dat de mythe van het revanchisme ontstaat. De waarheid is echter genuanceerder. Het land heeft vooral een nieuwe aanpak nodig en kan zich bepaalde zaken, zoals een nieuwe oorlog, echt niet veroorloven. De officiële koers die de opeenvolgende Franse regeringen gedurende heel de periode 1871-1914 voeren, is dan ook een pacifistische waarbij Frankrijk zich uitermate bescheiden opstelt. Op binnenlands vlak dient het land terug op de sporen te worden gezet en op buitenlands vlak is het erg belangrijk bondgenoten te winnen.²⁸

Wanneer in 1879 in Frankrijk de republikeinen aan de macht komen, verandert het beleid slechts in schijn. Het is juist dat in deze periode allerlei romans, liedjes, gedichten en beeldmateriaal verschijnen over Alsace-Lorraine. Meerdere voorbeelden waaronder beschilderd tafelservies en zelfs koekoeksklokken zijn opgenomen in de collectie die tentoongesteld wordt in de Historial de la Grande Guerre in Péronne. Tijdens deze periode ontstaan er ook tal van sportieve en patriottische verenigingen. De Ligue des Patriotes en de Ligue de l'Enseignement zien onder meer het licht. Door het samengaan van deze laatste twee ontwikkelt zich een offensieve schoolpolitiek die zich vertaalt in de oprichting van bataillons scolaires - schoolbataljons - die tot doel hebben om jonge

Breisgau, Verlag Herder. ; Ministère des Armées. Chemins de Mémoire. (s.d.). "La guerre franco-allemande de 1870." Consult. 14/06/2023.

<https://www.cheminsdememoire.gouv.fr/fr/la-guerre-franco-allemande-de-1870>

²⁵ In Nederlandse teksten spreekt men steeds over het verlies van Elzas-Lotharingen wat onjuist is. Slechts een beperkt stuk van Lorraine, nl. Moselle, werd Duits en niet de volledige provincie.

²⁶ Meunier, F. (2021, 15 november). "Les indemnités de guerre dues à l'Allemagne suite à la guerre de 1870-71." In: *Vox-Fi. Les voix de la finance*. Consult. 12/05/2023.

<https://www.finance-gestion.com/vox-fi/les-indemnites-de-guerre-dues-a-lallemagne-suite-a-la-guerre-de-1870-71/>

²⁷ Voor de volledige beschrijving van de toestand door Charles de Gaulle, zie: Ousby, I. (2002). op. cit., p. 113.

²⁸ Joly, B. (1999, april-juni). art. cit., pp. 326-327.

leerlingen voor te bereiden op de militaire dienst. De situatie wordt mooi weergegeven in het schilderij van Albert Bettannier, 'La tache noir', dat dateert uit 1887. De regering stimuleerde de opkomst en de groei van al deze bewegingen, niet omdat ze revanchistisch waren, maar omdat ze een perfect wapen vormden tegen een conservatieve politieke strekking binnen de Derde Republiek.²⁹ Tijdens de jaren dat Jules Ferry président du Conseil des ministres was - het equivalent van onze eerste minister en minister-president in Nederland - was er zelfs geen sprake van oorlog en revanche. De relaties met Duitsland kon men op dat ogenblik zelfs vrij goed noemen.³⁰ De grootste pacifist was volgens Bertrand Joly president Jules Grévy die president was van de Franse Republiek tussen 1879 en 1887 en vooral bekend stond voor zijn pittige uitspraken tegen revanchards zoals een Auguste Scheurer-Kestner en een Paul Déroulède.³¹ Ook in de opeenvolgende kabinetten, schrijft Joly, was bij de verschillende eerste ministers de wil tot pacifisme groter dan de bekommernis om revanche en zelfs in zo'n mate dat Maurice Rouvier en Joseph Caillaux de opstelling overdreven vonden.³² De Duitsers bleven echter voorzichtig. Ze beseften dat Frankrijk misschien een andere koers zou varen wanneer Duitsland om een of andere reden in moeilijkheden zou geraken. Om die reden monitorden ze via hun diplomaten permanent de sfeer en het gedachtengoed dat in Frankrijk heerste. Vanaf 1886 stelden ze vast dat er sprake was van een toegenomen chauvenisme waarna het fenomeen terug uitdoofde en verdween.³³

Boulangisme

Het boulangisme wordt in een traditionele historiografie beschreven als een gevaarlijke, revanchistische politieke stroming. Het boulangisme werd vernoemd naar haar belangrijkste vertegenwoordiger generaal Georges Boulanger en bood onderdak aan zowat alle ontevreden met de Derde Republiek. Dit maakt dat het volledige politieke spectrum, van extreem-links tot extreem rechts, in het boulangisme vertegenwoordigd was waardoor de stroming in wezen te breed was om een echt gevaar te kunnen vormen. Intern leed het boulangisme dan ook aan meerdere belangentegenstellingen waardoor Georges Boulanger wel openlijk harde standpunten kon innemen die hij in praktijk niet kon waarmaken. Een mooi voorbeeld hiervan was zijn opstelling tijdens de affaire

²⁹ Zie: Joly, B. (1999, april-juni). art. cit., p. 327. Gebaseerd op de analyse van de Amerikaanse historicus Steven Englund, een analyse die hij opnam in zijn PhD-scriptie. Englund, S. (1981). *The origin of oppositional nationalism in France (1881-1889)*. Academic Dissertation. Princeton University.

³⁰ Het kabinet Ferry I en Ferry II situeert zich tussen 1880 en 1885 met een onderbreking in het jaar 1882.

³¹ Zie: Élysée. France. (s.d.). "Présidence. Les anciens présidents. Troisième République. Jules Grévy." Consult. 25/06/2023. <https://www.elysee.fr/jules-grevy>

³² Maurice Rouvier was een Frans politicus, bankier en journalist. Hij was meerdere malen minister van Handel en Financiën en ligt o.a. aan de basis van de inkomstenbelasting. ; Joseph Caillaux was een Frans politicus afkomstig uit Le Mans. Ook hij was meerdere keren minister van Financiën en behoorde tot de partij van de radicaal-socialisten.

³³ Joly, B. (1999, april-juni). art. cit., p. 331.

Schnæbelé, een diplomatiek incident tussen Frankrijk en Duitsland, dat even dreigde te escaleren.

De oorsprong van de problemen in de zaak Schnæbelé, kunnen echter teruggebracht worden tot Georges Boulanger zelf. Van bij zijn aantreden als minister van Oorlog in januari 1886 zette hij volledig op eigen houtje burgerlijke functionarissen in om spionageactiviteiten uit te voeren in de door Duitsland geannexeerde provincies. Eén van deze functionarissen was Guillaume Schnæbelé. De uit Alsace afkomstige Schnæbelé was van opleiding onderwijzer en aangesteld als speciaal commissaris voor de spoorwegen, een dienst die destijds verantwoordelijk was voor zowel de interne als de externe veiligheid van Frankrijk. De Duitsers kregen lucht van zijn spionageactiviteiten en beslisten om hem aan te houden. Hierdoor ontstond er een ernstig diplomatiek incident. Een nationalistische pers aangestuurd door Paul Déroulède en Henri Rochefort sprongen op de zaak die ze gebruikten om op te roepen tot revanche. Boulanger zag de kans om wat indruk te maken en dreigde ermee een algemene mobilisering af te kondigen. Na een interventie van president Jules Grévy kwam hij hier echter snel op terug.³⁴

Joly schrijft dat ook in 1888, wanneer Georges Boulanger kandidaat machtshebber was, hij geen enkel belang had bij een oorlog met Duitsland. Zo'n handeling zou immers zijn financiering langs monarchistische zijde in gevaar gebracht hebben.³⁵ Los van de vaststellingen van Joly slaagde Boulanger er wel in om op regelmatige basis voor de nodige onrust te zorgen. Het maakte dat de Duitsers even aan hem twijfelden. Ze waren vooral verontrust door zijn revanchistisch taalgebruik maar al snel werd duidelijk dat hij geen wezenlijk gevaar vormde en niet meer was dan wat opgeblazen lucht. Ze namen "général revanche", zoals Boulanger spottend genoemd werd, dan ook niet meer serieus en klasseerden hem verticaal. Na de zelfmoord van Boulanger op het graf van zijn maitresse, Marguerite de Bonnemains, in Elsene bij Brussel doofde de heisa rond het boulangisme uit.³⁶

Nationalisme

Bertrand Joly trekt gelijkaardige conclusies voor de rol die aan het Franse nationalisme wordt toegeschreven. Traditioneel ziet men ook deze politieke stroming als revanchistisch en oorlogszuchtig. De oorzaak voor deze bewering en beeldvorming is te vinden in een vrijwel algemene politiek linkse tendens om elke vorm van nationalisme a priori af te wijzen. Deze visie is echter niet meer dan een politiek-ideologische keuze die ervoor zorgt

³⁴ Zie o.a. Wahl, A. (s.d.). "Schnæbelé affaire (1887)." In: *Encyclopédie Universalis*. Consult. 29/04/2023. <https://www.universalis.fr/encyclopedie/affaire-schneabele/>

³⁵ Joly, B. (1999, april-juni). art. cit., pp. 331-332. Gebaseerd op: Irvine, W. (1991). "Royalists and the politics of nationalism." In: Tombs, R. (ed.). *Nationhood and Nationalism in France. From Boulangism to the Great War 1889-1918*. London, Routledge.

³⁶ Landru, Ph. (2020, 4 november). "Boulanger Georges (1837-1891)." *Cimetières de France et d'ailleurs*. Cimetière d'Ixelles - Belgique. Consult. 27/05/2023. <https://www.landrucimetieres.fr/spip/spip.php?article5983>

dat er een amalgaam wordt gemaakt van een vrij complex fenomeen. Zo bestaat er immers een staatsnationalisme zonder hetwelke nationale democratische staten, ook die we vandaag kennen, onmogelijk zouden kunnen bestaan. Joly schrijft dat staatsnationalisme dan ook zonder problemen wordt ondersteund door een brede linkse strekking. Ook het liberalisme ondersteunt staatsnationalisme omdat ze de rechtsstaat zien als fundament voor de democratie. In bepaalde politieke middens ontstaat er echter keer op keer onbehagen wanneer de term nationalisme gebruikt wordt. De reden is dat men vreest de meer agressieve vormen van nationalisme te legitimeren. Om het onderscheid met deze agressievere vormen te kunnen maken - zoals we die o.a. tijdens de Tweede Wereldoorlog hebben gekend - verkiest men om de term staatsnationalisme te vervangen door de veel beter klinkende term patriottisme. Ian Ousby vat de situatie samen door te schrijven dat patriottisme hierdoor iets van de politieke linkerzijde wordt terwijl nationalisme aan de politieke rechterzijde wordt toegeschreven.³⁷

Staatsnationalisme of patriottisme is echter niet meer dan een politiek instrument dat wordt gebruikt binnen de natie en niet daarbuiten. Staatsnationalisme onderscheidt zich dan ook van expansieve vormen van nationalisme wat iets helemaal anders is.³⁸ Daarnaast bestaan er naast inclusieve vormen van nationalisme uiteraard ook exclusieve vormen die effectief uitsluiten. Wanneer men echter vanuit een eng politiek-ideologisch perspectief alles op één hoop gooit, rest enkel een ongenueanceerd zwart-wit beeld.³⁹

In Frankrijk lachten nationalistes zoals Édouard Drumont dan ook met het agressieve oorlogszuchtige revanchisme van Paul Déroulède.⁴⁰ Drumont stelde zelfs onomwonden dat heel de cultus met de daarbijhorende rituelen die omtrent de verloren provincies ontwikkeld werd in strijd was met het nationale belang. Enkele voorbeelden hiervan zijn de jaarlijkse herdenking in Mars-la-Tour waarbij traditioneel twee in rouw gekleede meisjes werden ingezet die Alsace en Lorraine symboliseerden. Rouwende vrouwen symboliseerden dan weer Lorraine tijdens de dodenmis in de kathedraal van Metz en het standbeeld van Straatsburg op de Place de la Concorde in Parijs werd gehuld in rouw en voorzien van kransen, patriottische teksten en rode linten die het vergoten bloed symboliseerden.⁴¹

Het zijn de hevigste nationalistes die voorspelden dat Frankrijk een nog groter pak slaag zou krijgen dan in 1870 het geval was wanneer het land het in het hoofd zou halen om met Duitsland in een conflict of oorlog verzeild te geraken. Bertrand Joly concludeert

³⁷ Ousby, I. (2002). op. cit., p. 171.

³⁸ Nationaalsocialisme is een voorbeeld van expansief nationalisme. Belgicisme is net zoals het Franse nationalisme uit de besproken periode een voorbeeld van staatsnationalisme dat men om de aangehaalde redenen liever patriottisme noemt.

³⁹ Voor het complexe fenomeen van nationalisme, zie o.a. : Mylonas, H. & Tudor, M. (2021) "Nationalism: what we know and what we still need to know." In: *Annual Review of Political Science*. Volume 24, pp. 109-132.

⁴⁰ Joly, B. (1999, april-juni). art. cit., p. 334. Gebaseerd op: Wilson, S. (1982). *Ideology and Experience. Antisemitism in France at the Time of the Dreyfus Affair*. London-Toronto, Fairley Dickinson University Press-Associated University Presses.

⁴¹ Zie: Ousby, I. (2002). op. cit., pp. 167-168.

dat het een mythe is om boulangisme en nationalisme te associëren met wraak en oorlog en dat deze onjuiste trend dan ook best verlaten wordt. Hij voegt er bovendien aan toe dat niet elke revanchist een nationalist was.⁴² De houding die in Frankrijk overheerste, was er veel meer een van dubbelzinnigheid dan van revanche. Men wou geen oorlog maar men wou ook de bladzijde niet omslaan. Het is Jean Jaurès die heel de situatie kernachtig samenvatte wanneer hij in 1887 schreef: "*Ni guerre, ni renoncement*" wat zoveel betekent als "*Geen oorlog maar ook geen verzaking*."⁴³

Het liefst zou Frankrijk Alsace en het bezette stuk van Lorraine terugkrijgen zonder oorlog of conflict. Hierdoor ontstonden er tal van onrealistische gedachten. Zo hoopte de socialistische politicus Marcel Sembat dat Duitsland spontaan Alsace en Lorraine aan Frankrijk zou teruggeven van zodra Duitsland socialistisch was geworden. Nog anderen hoopten de twee provincies te kunnen terugkopen of meenden dat Duitsland misschien zou toehappen in ruil voor een kolonie. Uiteindelijk zullen de Fransen hun ambigue houding oplossen door het standpunt in te nemen dat ze nooit een offensieve oorlog zullen beginnen, maar dat ze intussen wel een defensieve oorlog voorbereiden. Wat Frankrijk vooral geleerd had uit de Frans-Pruisische oorlog, was dat het bondgenoten nodig had en die kunnen nu eenmaal niet gevonden worden wanneer er constant agressieve oorlogstaal wordt rondgespuid. Echte revanchards zoals Adrien Albert de Mun, Paul Déroulède en de Franse auteur en feministe Juliette Adam vormden met het kleine milieu dat hen omringde slechts een minderheid die geen enkele bedreiging vormde voor de Derde Republiek of voor Duitsland. Bovendien hadden ze amper een platform omdat de kranten waar hun artikelen in verschenen een kort leven beschoren waren. In de periode 1905-1914 zullen er wel nieuwe spanningen ontstaan n.a.v. de Marokkaanse crisis van 1905 en vervolgens nogmaals in de jaren na 1911.⁴⁴

De belangrijkste vaststelling van Joly m.b.t. revanchisme is dat er in het verleden te snel conclusies werden getrokken zonder het fenomeen eerst grondig te onderzoeken. Revanchisme is dan ook een te gemakkelijke zwart-wit verklaring die voor sommigen, omwille van politiek-ideologische redenen, bijzonder goed uitkomt. De realiteit is zoals steeds genuanceerder. De conclusie van Joly neemt niet weg dat bij het uitbreken van de Eerste Wereldoorlog oude sentimenten opnieuw zullen bovendrijven en tot uitbarsting komen. Zo menen meerdere auteurs revanchisme te herkennen in de wijze waarop het Franse militaire Plan XVII werd opgesteld en in 1914 werd uitgevoerd. Ook zijn er talloze voorbeelden van revanchistisch taalgebruik in literatuur terug te vinden. Door de kracht van de Duitse aanval en de snelle terugdringing van de Franse troepen moet men de revanchistische droom echter snel laten varen. Aan het westelijk front loopt de bewegingsoorlog vast in een stellingenoorlog. De frustratie is groot. Ietwat folkloristisch noemden troepen de reglementaire Franse loopgraafdolk 'le vengeur de 1870', de wreker

⁴² Joly, B. (1999, april-juni). art. cit., p. 335.

⁴³ Ibidem. Zie ook: *La Dépêche de Toulouse*, 31/12/1887. Het artikel werd in 1899 overgenomen in *Action socialiste*.

⁴⁴ Zie: Joly, B. (1999, april-juni). art. cit., pp. 337-345.

van 1870.⁴⁵ Veel stelt het echter allemaal niet voor en het uitvergroten van een beperkt aantal voorbeelden leidt dan ook tot een vertekend algemeen beeld. Frankrijk heeft de komende oorlogsjaren echt wel andere zorgen dan Alsace en Moselle.

Séré de Rivières en de bouw van de vesting Verdun

Een rechtstreeks gevolg van de Duitse annexatie van Alsace en Moselle was dat de Frans-Duitse grens in westelijke richting verschoof. Die werd van de Rijn naar Metz verlegd en kwam daardoor erg dicht bij Verdun te liggen. Bij gebrek aan een natuurlijke verdedigingsbarrière en vanuit een officiële defensieve beleidsvisie gaan de Fransen fortificeren.⁴⁶

Generaal Raymond Adolphe Séré de Rivières was naast militair ingenieur ook secretaris van het Comité de Défense dat na de Frans-Pruisische oorlog werd opgericht. Binnen dit comité promootte hij zijn ideeën over wat hij defensieve gordijnen noemde en die langsheen de landgrenzen moesten worden opgetrokken.⁴⁷ Concreet betekende dit dat het traditionele concept van op zichzelf staande vestingplaatsen verlaten werd. In plaats daarvan moesten er Régions fortifiées - gefortificeerde regio's - gebouwd worden die op elkaar steunden en grotere zones afdekten tegen mogelijke aanvallen van meerdere vijandelijke legers. De oorlog van 1870-71 had vooral de kwetsbaarheid getoond van individuele vestingplaatsen. Die konden door een vijandelijk leger geïsoleerd worden met alle gevolgen van dien voor het garnizoen en de hulptroepen die er dan in kwamen vast te zitten. Dit gebeurde o.a. in Metz, Sedan, Parijs maar ook in Verdun.⁴⁸

Séré de Rivières slaagde erin zijn visie door te duwen van zodra hij directeur van de Genie werd bij het Ministerie van Oorlog. Hij wou in heel Frankrijk een vijfhonderdtal militaire bouwwerken en artilleriebatterijen optrekken. De beleidsvoerders wensten dat er prioriteit werd gegeven aan de bouw van verdedigingswerken aan de oostelijke landsgrens omdat daar de dreiging het grootst was.⁴⁹ Daarom voorzag Séré de Rivières langs de nieuwe Frans-Duitse grens twee Régions Fortifiées (R.F.). De eerste R.F. situeerde zich op de Hauts-de-Meuse, de Maashoogten, en liep van Verdun tot Toul. De tweede R.F. werd voorzien op de Côtes de Moselle en strekte zich uit van Épinal tot Belfort bij de

⁴⁵ Viart, J.-P. (2016). *Verdun. La plus longue et sanglante bataille de la Grande Guerre*. Éditions Larousse, p. 33.

⁴⁶ Zie o.a. : Ousby, I. (2002). op. cit., p. 2. ; Pierson, X. (2017). *Les chroniques de Nicolas Blandin*. Paris, Éditions DACRES, p. 30.

⁴⁷ Barde, Y. (1998). "Préface". In: Le Hallé, G. (ed.). *Verdun. Les forts de la Victoire*. Paris, Éditions Citédís, p. 5.

⁴⁸ Rodier, L. (2001). "Préface." In: Le Hallé, G. (ed.). *Le système Séré de Rivières ou le témoignage des pierres (la France et Verdun)*. Louviers, Éditions Ysec, p. 5. ; Horne, A. (1993, 1962). op. cit., p. 3.

⁴⁹ Le Hallé, G. (2001). *Le système Séré de Rivières ou le témoignage des pierres (la France et Verdun)*. Louviers, Éditions Ysec, pp. 15-16. ; Le Hallé, G. (1998). *Verdun. Les forts de la Victoire*. Paris, Éditions Citédís, p. 14. ; Barde, Y. (1998). art. cit., p. 5.

Zwitserse grens.⁵⁰ Op welbepaalde plaatsen liet Séré de Rivières bewust openingen in het defensieve gordijn die werden aangeduid met de liefelijk klinkende term 'trouée de charmes', een officiële term uit de vestingbouw. Noordelijk van Verdun was er de opening Dun-Stenay. Een tweede bevond zich tussen Toul en Épinal. Tot slot was er nog een trouée zuidelijk van Belfort. Die openingen konden tussen de 40 en 60 kilometer breed zijn. Het doel was om een vijandelijke aanval naar deze plaatsen te lokken waarna die kon gekanaliseerd worden. Dit hield wel in dat men in de openingen een diepteverdediging diende uit te bouwen.⁵¹

Nadat de laatste Duitse bezettingstroepen het Franse grondgebied verlaten hebben, werden vanaf 1873 de militaire bouwwerken rond Verdun aangevat. Séré de Rivières gaf daarbij prioriteit aan het fortificeren van de hoogten op zowel de rechter als de linker Maasoever. In een tweede fase werden de resterende bouwwerken uitgevoerd. In totaal bouwden de Fransen twee concentrische cirkels van 19 forten die op circa 2 tot maximum 3 kilometer afstand van elkaar liggen. Daarnaast werden er nog eens 19 belangrijke infanteriewerken opgetrokken in de intervals tussen de forten. Die worden ouvrages genoemd.⁵²

In 1875 is er even oorlogsdreiging. Dit leidt tot de paniekerige bouw van forten op die plaatsen die reeds in 1792 en 1870 door de Duitsers bezet werden. Ze krijgen de toepasselijke naam 'forts de la panique'. Vanaf 1875 werden er op welbepaalde plaatsen tussen de ouvrages ook artilleriebatterijen gebouwd.⁵³ Het jaar 1885 strooide echter roet in het eten van de vestingbouw. Het gladde geschut was geëvolueerd naar een getrokken geschut. Hierdoor kon er veel verder, maar vooral veel nauwkeuriger gevuurd worden. Ook is er de uitvinding van meliniet dat gemaakt wordt op basis van picrinezuur. Het goedje is hoogst explosief en kent een toepassing in artilleriegranaten, de brisantgranaat, waardoor de kracht van een explosie vele malen groter wordt. Bakstenen gewelven waren hierdoor niet langer bestand tegen een intensieve artilleriebeschieting. Het tijdperk van de betonbouw is aangebroken.⁵⁴ Vanaf 1887 werden de openluchtbatterijen uit de forten weggehaald en naar de intervals overgebracht. Met de versterking van de forten van de buitenlinie ving men aan vanaf 1888 en dit op zowel de linker- als de rechteroever van de Maas. Ze waren immers het meest kwetsbaar in geval er een aanval plaatsvond. In de periode tussen 1900 en 1914 gaat men de militaire bouwwerken betonneren en bepantseren. Er werd ook een vast programma opgesteld om de

⁵⁰ Er wordt in het Frans een onderscheid gemaakt tussen cote en côte. Met cote duidt men de hoogte van een punt aan t.o.v. een referentiepunt (bv. de zeespiegel). Een côte vinden we bijgevolg terug op kaarten. Met een côte bedoelt men een zichtbaar reliëf in het landschap zoals bv. een heuvelrug. In sommige teksten worden de twee woorden door elkaar of zelfs foutief gebruikt.

⁵¹ Le Hallé, G. (1998). op. cit., p. 14. ; Meyer, F. (2016/1). "La Place forte de Verdun." MOOC. Sur les pas des combattants de Verdun 1916-2016. Université de Lorraine et Mémorial de Verdun. Lieu de partage et d'échange autour des initiatives et des innovations pédagogiques dans l'enseignement supérieur francophone. ; Denizot, A. (1996). op. cit., pp. 14-15.

⁵² Rodier, L. (2001); art. cit. In: Le Hallé, G. (ed.). op. cit., p. 5. ; Denizot, A. (1996), pp. 15 en 18.

⁵³ Denizot, A. (1996); op. cit., p. 15. ; Le Hallé, G. (1998). op. cit., p. 22.

⁵⁴ Le Hallé, G. (1998). op. cit., p. 16. ; Denizot, A. (1996). op. cit., p. 15.

verschillende ouvrages te versterken.⁵⁵ In de Région fortifiée de Verdun (R.F.V.), het noordelijk sluitstuk van de oostelijke grensverdediging, werd in de aanloop naar de Eerste Wereldoorlog ongeveer de helft van de forten gemoderniseerd. De R.F.V. beschikte aan de vooravond van WO1 over een duizendtal kanonnen en circa 65.000 soldaten die zich tussen de Argonne en Saint-Mihiel bevonden. In Verdun stad leefden er 1300 burgers naast 26.000 militairen waardoor het een echte garnizoensstad was. De Franse verdediging bij Verdun bestond op dat ogenblik niet meer uit twee maar uit drie concentrische ringen vestigwerken. Buiten de twee reeds bestaande die door Séré de Rivières werden gebouwd, werd er een extra ring aangelegd die de Franse eerste linie vormde. Het ging om veldversterkingen, diverse schuilplaatsen, bunkers en machinegeweeropstellingen. De tweede ring werd gevormd door moderne forten, waarvan het Fort de Douaumont het grootste is. Ook de forten Tavannes en Vaux behoorden tot de tweede gordel. De derde ring forten was het dichtst bij de stad Verdun gelegen en bestond uit oudere forten zoals het Fort de Belleville en het Fort de Souville. Tussen de forten van de tweede en derde ring legden de Fransen allerlei tussenwerken aan. Het ging om veldversterkingen maar ook om betonnen artilleriebatterijen. In dit gebied situeert zich o.a. de Tunnel de Tavannes, een spoorwegtunnel die mee werd opgenomen in de verdediging van Verdun.⁵⁶

In Duitsland volgde men met argusogen de bouw van de nieuwe oostelijke grensverdediging. Wat de Fransen zagen als een louter defensief project was in Duitse ogen een mogelijke uitvalsbasis voor een nieuwe Franse agressie. In de jaren vlak voor de oorlog evalueerde Duitsland opnieuw de Franse defensieve linie en concludeerde dat ze zo goed als ondoordringbaar was, waardoor ze best vermeden werd.⁵⁷

⁵⁵ Le Hallé, G. (1998). op. cit., pp. 22-24. ; Denizot, A. (1996). op. cit., p. 15.

⁵⁶ Zie: Meyer, F. (2016/1). "La Place forte de Verdun". ; Lambers, A. (2005-2006). *Die Schlacht von Verdun in der militärgeschichtlichen Rezeption, 1919-1945*. Dissertation zur Erlangung des Grades „Doktor der Philosophie“ im Fach Geschichte o.l.v. Jochen Oltmer. Universität Osnabrück, p. 18.

⁵⁷ Prost, A. & Krumeich, G. (2017, 2015). *Verdun 1916. Une histoire franco-allemande de la bataille*. Paris, Texto - Éditions Tallandier, p. 22. Gebaseerd op: Bundesarchiv (Abt. Militärarchiv), BAArch PH 3/140. Freiburg im Breisgau. Deutsches Reich: Kaiserreich (1871-1918). "Die französischen Armeemanöver 1911-1913". Ausarbeitung des Generalstabes der Armee. Die Taktik der französischen Armee, 1912. ; Die strategische Bedeutung des französischen Befestigungssystems gegen Deutschland.

1914

De gevechten bij Verdun in 1914

De Duitsers voerden in 1914 een afgezwakte versie uit van het Schlieffenplan en vermeden de linie Belfort-Verdun. Bij de start van de oorlog was het nabij Verdun dan ook relatief rustig buiten wat kleine schermutselingen. Daar kwam verandering in wanneer de gevechten zich verplaatsten in de richting van de stad. De eerste zware gevechten vonden noordelijk van Verdun plaats ter hoogte van Dannevoux en Consenvoye tijdens de tweede helft van augustus. De Fransen waren niet opgewassen tegen de Duitse troepen en moesten zich noodgedwongen terugtrekken. Ze telden 27.000 gesneuvelden.⁵⁸

Het Duitse 5de Leger dat onder bevel stond van Kroonprins Wilhelm van Pruisen viel Verdun niet frontaal aan. Ze draaiden in zuidwestelijke en zuidoostelijke richting rond de stad die ze als scharnier gebruikten. Het doel was de Fransen ver genoeg achteruit te drijven waarna ze de stad in een tangbeweging konden nemen. Joseph Joffre stelde vast dat de druk die de Duitse troepen uitoefenden erg groot was en gaf bevel tot een terugtocht in zuidelijke richting die echter niet verder mocht gaan dan het noorden van Bar-le-Duc. De reden dat Joffre de terugtocht liet aanvatten, was dat hij wou vermijden dat een grote hoeveelheid Franse troepen omsingeld en opgesloten werden in en rond Verdun zoals dit meermaals gebeurde met vestingsteden tijdens de Frans-Pruisische oorlog. Concreet betekent dit dat Joffre bereid was om indien nodig Verdun op te geven. Het betekent ook dat de Fransen geen groot belang hechtten aan Verdun zoals sommige auteurs pertinent beweren. Joffre beschouwde vestingsteden als verouderd. De Duitse belegering van Luik, Namen, Antwerpen en Maubeuge had aangetoond dat vestingbouw niet langer was opgewassen tegen een moderne, zware artillerie. Joffre wenste bovendien geen statische oorlog te voeren. Hij streefde een bewegingsoorlog na en zal al zijn beslissingen nemen op basis van deze visie. Bij het plaatsje Revigny-sur-Ornain, op iets minder dan 20 km van Bar-le-Duc, kwam het in 1914 tot een treffen tussen het Duitse en Franse leger. Tijdens deze gevechten ontstonden er twee gevaarlijke openingen waardoor Verdun dreigde afgesneden te worden.⁵⁹ De militaire gouverneur van Verdun was generaal Michel Henri Coutanceau. Hij verdedigde intussen een bijna geïsoleerde stad.⁶⁰ Coutanceau liet zijn troepen een uitval doen buiten de vesting zodat ze meer vooruitgeschoven posities konden innemen en er ademruimte werd gecreëerd.

Begin september startten de Fransen een tegenoffensief, de slag om de Marne. Generaal Maurice Sarrail - die intussen de in ongenade gevallen generaal Pierre Ruffey

⁵⁸ Czubak, N. (2016/1). "La Place de Verdun dans la bataille de la Marne". MOOC. Sur les pas des combattants de Verdun 1916-2016. Université de Lorraine et Mémorial de Verdun. Lieu de partage et d'échange autour des initiatives et des innovations pédagogiques dans l'enseignement supérieur francophone.

⁵⁹ Ibidem.

⁶⁰ In de forten van Verdun staat volgende uitspraak op de muren gekalkt: "*S'ensevelir sous les ruines du fort, plutôt que de se rendre*". Vrij vertaald betekent dit: "*Zich liever onder de ruïnes van het fort laten begraven dan zich over te geven*". De uitspraak is afkomstig van Coutanceau in 1914.

was opgevolgd als hoofd van het 3de Leger - kon echter geen contact maken met het 2de en 4de Leger waardoor hij er alleen voor stond. Het oostelijk gelegen Fort de Troyon werd intussen elke nacht aangevallen maar hield stand ondanks het kleine en zwakke garnizoen waarover het slechts beschikte. Het fort blokkeerde hierdoor een verdere Duitse opmars waardoor de tang rond Verdun niet kon worden gesloten en de gemaakte terreinwinst niet kon worden verzilverd. Door het Franse tegenoffensief aan de Marne werden de Duitsers teruggedreven. De slechte fysieke toestand van de Fransen en een tekort aan munitie zorgden ervoor dat Sarrail op zijn beurt geen voordeel kon halen uit de Duitse terugtrekking.⁶¹

De Duitsers slaagden er niet in om in 1914 Verdun te omsingelen en af te snijden. Bovendien had ook de stad onder moeilijke omstandigheden standgehouden. Door de gevechten waren er wel twee gevaarlijke saillantten ontstaan. Een eerste saillant bevond zich noordelijk van Verdun waar de Franse linie uitstulpt in de Duitse. De Duitsers meenden dat dit op termijn een bedreiging voor Metz kon vormen. Een tweede saillant situeerde zich zuidelijk van Verdun bij Saint-Mihiel waar Sarrail er niet in geslaagd was een tegenoffensief te lanceren. Daar stulpte de Duitse linie in de Franse uit. De Fransen waren op hun hoede voor een mogelijk Duits offensief vanuit deze saillant omdat hierdoor Verdun alsnog kon geïsoleerd worden.⁶²

Volgens Nicolas Czubak, die als historicus verbonden is aan de Mémorial de Verdun, zijn er drie belangrijke redenen voor de zware verliezen die de Fransen opliepen tijdens de gevechten van de eerste maanden van de oorlog. Een eerste reden is het niet kennen van de Duitse posities. Een tweede reden is de grote vuurkracht van vooral de zware artillerie waarover het Duitse leger beschikte. Een derde reden is een zichtbare incompetentie bij het Franse officierenkorps.⁶³ Czubak gaat tijdens zijn uiteenzetting niet verder in op de vermeende incompetentie van officieren die hij slechts kort vermeldt. Voor deze incompetentie kunnen meerdere oorzaken aangegeven worden waaronder een schandaal dat in 1904 aan de oppervlakte kwam. De zaak is gekend onder de naam *l'affaire des fiches*.

Mogelijke gevolgen van militaire benoemingspolitiek

De Derde Republiek was tijdens de eerste decennia van haar bestaan op haar hoede voor een mogelijk herstel van de monarchie die gesteund werd door de Kerk. In het

⁶¹ Czubak, N. (2016/1). "La Place de Verdun dans la bataille de la Marne". ; Robert, J.-M. (2019, 8 december). "Verdun. Le fort historique de Troyon". (Beeldreportage). Ceux de Verdun. 1914-1918.

⁶² Turbergue, J.- P. (Ed.) & Service historique de la Défense. (2006). *Les 300 jours de Verdun*. Triel-sur-Seine, Éditions Italiques, p. 24. ; Voor zeer uitgebreide details over de plaatsen, troepenbewegingen en gevechten van 1914, zie: Denizot, A. (1996). op. cit., pp. 21-39 en ook: Péricard, J. (1933). *Verdun. Histoire des combats qui se sont livrés de 1914 à 1918 sur les deux rives de la Meuse*. Paris, Librairie de France, pp. 3-32. ; Het boek van Jacques Péricard werd in 1997 heruitgegeven maar beperkte zich tot het jaar 1916. Het originele werk, dat dateert uit de jaren 1930, behandelt wel de volledige periode 1914-1918 voor Verdun en de onmiddellijke omgeving.

⁶³ Czubak, N. (2016/1). "La Place de Verdun dans la bataille de la Marne."

republikeinse gedachtengoed was antiklerikalisme dan ook een centraal gegeven. Van zodra de republikeinen over een parlementaire meerderheid beschikten, voerden ze een hevige ideologische en politieke strijd tegen alles wat klerikaal of ermee verbonden was. De acties richtten zich op twee grote pijlers, het onderwijs en het leger. Binnen het onderwijs werden specifiek de congregaties gevisieerd die het religieuze onderwijs organiseerden. In maart 1879 diende minister van Onderwijs Jules Ferry de eerste wetsontwerpen in voor de oprichting van een gratis, seculier, verplicht en publiek onderwijs. Vanaf 1881 zal dit gratis onderwijs ingevoerd worden. Een jaar later wordt door de wet van 28 maart 1882 de leerplicht geïnstalleerd. In 1905 verschijnt de wet op de scheiding van Kerk en staat. Alsace en Moselle vallen niet onder deze wet omdat ze in 1905 Duits zijn. Na de terugkeer naar Frankrijk krijgen ze bovendien een apart statuut. De Derde Republiek legde met al deze wetgeving de grondvesten voor een seculiere Franse samenleving.⁶⁴

Eenzelfde trend om alles wat klerikaal was te weren, deed zich voor m.b.t. het leger. Linkse republikeinen en vrijmetselaars stelden vast dat leden van de grote adellijke families en de hogere bourgeoisie, die van oudsher verbonden waren met de katholieke Kerk, een toevluchtsoord zochten in het leger. Ze zagen deze trend als een mogelijk potentieel gevaar voor het voortbestaan van de republiek. Nochtans vormde deze groep die werd aangeduid met de term klerikaal-reactionairen geen gevaar voor de Derde Republiek. De reden dat ze in het leger gingen, was niet politiek maar louter financieel. Ze waren namelijk op zoek naar een voldoende hoog loon waarmee ze hun landerijen en bezittingen konden behouden en onderhouden.⁶⁵

De wederzijdse achterdocht was echter groot en ook niet nieuw. In de periode 1876-78 verzamelde Léon Gambetta reeds informatie over officieren om mogelijke bedreigingen door klerikaal-reactionairen binnen het leger in kaart te brengen. Om hun trouw aan de republiek in te schatten, hanteerde Gambetta als norm de mate van religieuze passie die aanwezig was bij een officier. Concreet betekende dit dat al wie katholiek was een promotie mocht vergeten. Léon Gambetta die ook vrijmetselaar was, bracht de informatie onder in dossiers waarbij in sommige maçonnieke annotaties en schrijfvormen kunnen teruggevonden worden. Het is niet duidelijk wie er bij het in kaart brengen verder betrokken was of dat het hier enkel gaat om een persoonlijk notitiesysteem van Gambetta.

Gambetta is trouwens niet de enige die tegenstanders ficeerde. Tijdens de Dreyfus-affaire vonden er ook ficheringen plaats die op dat ogenblik werden uitgevoerd door de paters Assumptionisten.⁶⁶ Het schandaal dat in 1904 aan de oppervlakte kwam, is

⁶⁴ Valance, G. (2020, 29 november). "Histoire : quand la Troisième République domptait les cathos. L'actualité expliquée par l'Histoire". Marianne net. Consult. 15/10/2021.

<https://www.marianne.net/culture/histoire-quand-la-troisieme-republique-domptait-les-cathos>

⁶⁵ Binot, J.-M. (2008). "L'affaire des fiches. Quand le Grand Orient de France espionnait l'armée française." Entretien avec Emmanuel Thiébot. In: *Humanisme*, n°281/2, p. 93.

⁶⁶ Ibidem, p. 94.

echter van een veel grotere omvang. De zaak kadert in de nasleep van de Dreyfus-affaire en van het boulangisme en plaatst de maçonnieke Obediëntie Grand Orient de France (G.O.F.), het overkoepelend orgaan van de werkplaatsen (loges) die onder het Grootoosten van Frankrijk ressorteren, in een bijzonder slecht daglicht.

Reeds van bij zijn aantreden als minister van Oorlog beschikte Generaal Louis André over een persoonlijk ficheringssysteem. Het bestond uit twee lijsten waarvan de eerste lijst de naam 'Corinthe' droeg. De tweede lijst heette 'Carthage'. Op Corinthe kwamen de namen van officieren terecht die ten volle republikein waren en in aanmerking kwamen voor promotie. Carthage werd gevuld met de namen van officieren die politiek en/of levensbeschouwelijk niet in het plaatje van de republiek pasten en waarvan de carrière diende afgeremd of gestopt te worden. Generaal André vertrouwde zijn lijsten toe aan zijn kabinetschef, generaal Alexandre Percin, met de bedoeling dat hij die verder zou aanvullen. Een belangrijk element was dat generaal André de eerste minister niet op de hoogte bracht van het bestaan van de fichering.⁶⁷

In 1888 werd er al tijdens een bijeenkomst van het G.O.F. besproken hoe de maçonnerie behulpzaam kon zijn bij de oprichting van waakzaamheidscommissies die tot doel hadden de autoriteiten te informeren over het gedrag van hun ambtenaren. Een jaar later merkte Gustave Francolin op dat de Obediëntie intussen over voldoende informatie beschikte om het kaf van het koren te scheiden, d.w.z. te bepalen wie een goed republikein was en wie niet. In 1895 kregen de werkplaatsen van de Obediëntie de vraag om inbreuken op de schoolwetten en militaire wetgeving te melden.⁶⁸

L' affaire des fiches gaat van start wanneer Jean-Baptiste Antoine Blatin in de lente van 1894 Narcisse-Amédée Vadecard aanstelt aan het hoofd van het administratief secretariaat van het G.O.F. Tegelijk wordt Jean-Baptiste Bidegain aangesteld als assistent van Vadecard. Op verzoek van generaal Percin nam kapitein-vrijmetselaar Jules Henri Mollin van het ministerie van Oorlog contact op met senator Frédéric Desmons, politicus en oud-Grootmeester van het G.O.F. Die verzekerde Mollin van de hulp van Vadecard. Mollin fungeerde vanaf dan als liaisonofficier tussen het kabinet André en het G.O.F.⁶⁹

Vadecard begon vanaf 1895 aan zijn recruteringsronde binnen de werkplaatsen. Hij sprak niet alleen de voorzittend meesters van de loges aan maar ook vrijmetselaars die geen functie binnen de werkplaatsen bekleedden. Van de tweehonderd vrijmetselaars die gecontacteerd werden, weigerden er slechts drie. In eerste instantie werd er informatie verzameld over hogere officieren. Later werd het verzamelen van informatie uitgebreid tot alle officiersrangen. Om dit te kunnen realiseren werd er een nieuwe fraternelle opgericht. Dit is een werkplaats die vrijmetselaars met eenzelfde beroep

⁶⁷ Ibidem, p. 94. ; Zie ook: Thiébot, E. (2021). *Le scandale oublié de la IIIe République. Le Grand Orient de France et l'affaire des fiches*. Malakoff, Éditions Dunod, Coll. EKHO.

⁶⁸ Binot, J.-M. (2008). art. cit., p. 94. ; Hiensch, J.-P. (2007, 1 juni). "L'affaire des fiches". In: *L' Édifice*. Loge Anderson, Orient de Bruxelles, Grand Orient de Belgique. Consult. 28/01/2023. <https://www.ledifice.net/7222-2.html>

⁶⁹ Hiensch, J.-P. (2007, 1 juni). art. cit.

verenigt, in dit geval legerofficieren. De fraternelle kreeg de naam Solidarité des Armées de Terre et de Mer en werd enige tijd later omgedoopt tot een nietszeggender en korter Solmer. Ieder lid van de fraternelle kreeg opdracht om binnen de eigen militaire eenheid informatie in te winnen over collega-officieren. Ze kregen voor dit doel een vragenlijst van Solmer die ze dienden in te vullen over de betrokken collega en die later zal bekend worden onder de naam 'fiche'. Wat men wou weten is verregaand. De vragen peilden of een collega de mis bijwoonde of niet, of hij wel of niet de communie ontving en of hij al dan niet deelnam aan religieuze processies. Ook werd genoteerd welke kranten hij las en zelfs flarden van gesprekken waaruit anti-republikeinse opmerkingen zouden blijken, werden opgenomen in de fiches. Het uitgaansleven werd eveneens geobserveerd, onder de loep genomen en in kaart gebracht net zoals de salons die werden gefrequenteerd en met wie er daar contacten werden onderhouden. Zelfs de vrouw en de kinderen van het doelwit ontsnapten niet aan een minitieuus onderzoek. Over de vrouw wou men weten of ze de kerk bezocht en actief was bij liefdadigheidswerk. Van de kinderen wou men weten welk type school ze bezochten, een publieke of een private school. Het is bekend dat er in de periode tussen 1901 en 1903 op deze manier 18.818 fiches over legerofficieren werden opgesteld.⁷⁰

De zaak kwam eind oktober 1904 in de openbaarheid. Jean Guyot de Villeneuve bracht ze tijdens een zitting van de Chambre des députés aan het licht. De affaire deed heel wat stof opwaaien. Generaal André gaf opdracht aan kapitein Mollin om de fiches te verbranden. Momenteel worden er nog enkele geredde exemplaren bewaard in de archieven van het G.O.F. Ongeveer 2800 waarvan 600 originelen en 2200 die met de hand werden overgeschreven door Jean Bidegain, die aan de basis lag van het aan het licht komen van de feiten, worden bewaard in het fonds van de nationalistische député Guyot de Villeneuve in de Archives Nationales de France.⁷¹

Bidegain verliet aansluitend de vrijmetselarij. Opvallend is dat heel wat vrijmetselaars de actie als legitiem beschouwden omdat ze ten dienste stond van de republiek. Andere vrijmetselaars hielden er echter een geheel andere mening op na en stelden dat de vrijmetselarij zich door het activisme van een deel van haar leden bijzonder ver van haar oorspronkelijke filosofische en humanistische doel had begeven. Opmerkelijk was dat er onder de députés die vrijmetselaar waren slechts weinigen bereid bleken te zijn om steun te verlenen aan hun broeders-spionnen.

De twee spilfiguren in de zaak werden buiten spel gezet. Kapitein Mollin bij het Ministerie van Oorlog werd gedwongen om af te treden en Amédée Vadeкар kwam op een zijspoor terecht. De toenmalige Grootmeester van het G.O.F., Louis Lafferre, nam de volle verantwoordelijkheid voor de zaak op zich. Hij wou hiermee vermijden dat werkplaatsen die van niets wisten, slachtoffer zouden worden van de hevige campagnes die tegen het G.O.F. losbarstten en tegen de maçonnerie in bredere zin. Lafferre

⁷⁰ Binot, J.-M. (2008). art. cit., p. 95. ; Thiébot, E. (2021). op. cit. ; Hiensch, J.-P. (2007, 1 juni). art. cit.

⁷¹ Binot, J.-M. (2008). art. cit., pp. 96-97.

verklaarde dat de fiches werden opgesteld door individuele leden van het G.O.F. die verdoken opereerden binnen de Obediëntie.⁷² Hoewel er nog steeds openlijk of meer verholen naar verwezen wordt, kan niet bepaald worden in hoeverre dit maçonniek activisme geleid heeft tot het aanstellen van minder competente officieren en wat hiervan het effect is geweest tijdens de eerste oorlogsmaanden in gevechtssituaties. Een heikel punt is en blijft in deze context opperbevelhebber Joseph Joffre die bijzonder veel kritiek kreeg op zijn handelen en acties tijdens de Eerste Wereldoorlog. Er werd en wordt nog steeds gezegd dat hij zijn functie als opperbevelhebber verkreeg omdat ook Joffre vrijmetselaar was. Joffre zou hierdoor voorrang verkregen hebben op generaal Pau. Van Paul Pau wist men dat hij een notoir klerikaal was.⁷³

L'affaire des fiches zorgde alleszins voor een bijzonder negatieve beeldvorming op de vrijmetselarij in het algemeen en het Grand Orient de France in het bijzonder. Het gaf voeding aan de antimaçonnerie en het zorgde voor een wrange nasmaak bij al wie door dit maçonniek activisme getroffen werd. Eén van de slachtoffers van deze affaire was Philippe Pétain, de latere bevelhebber van de Franse troepen bij Verdun. Bij het uitbreken van de Eerste Wereldoorlog had hij ondanks zijn 58 jaar nog steeds de rang van kolonel. Een negatieve fichering die werd opgesteld door kapitein-vrijmetselaar Pasquier, die samen met commandant Doret behoorde tot de oprichters van de fraternelle Solmer, zorgde ervoor dat Pétain een verdere promotie mocht vergeten toen hij nog het bevel voerde over het 104de Linie-regiment.⁷⁴ Het zal bij Pétain een blijvende haat tegen de vrijmetselarij teweegbrengen die tijdens de Tweede Wereldoorlog tot uiting zal komen in onder meer een aantal antimaçonnieke Vichy-wetten.⁷⁵

Heel de zaak vertroebelt bovendien tot op de dag van vandaag de relatie tussen het Grand Orient de France en het Ossuaire de Douaumont, waarvan Pétain tot aan zijn dood ere-voorzitter was. Het is één van de redenen waarom de vrijmetselaars die bij Verdun sneuvelden geen gedenksteen kregen in het Ossuaire. Pas in juli 2017 zal de Obediëntie uiteindelijk zelf het initiatief nemen om een gedenksteen op te richten in Fleury-devant-Douaumont voor de gevallen broeders tijdens de slag bij Verdun.

Van bewegingsoorlog naar patstelling

Na de bewegingsoorlog en de race naar de Noordzeekust verandert het westelijk front in een stellingenoorlog. Vanaf de herfst van 1914 begint men zich in te graven. In aanvang graaft elke soldaat een individuele schuttersput die later allemaal onderling met elkaar

⁷² Zie: Binot, J.-M. (2008). art. cit., p. 96. ; Thiébot, E. (2021). op. cit. ; Vindé, F. (1989). *L'affaire des fiches (1900-1904). Chronique d'un scandale*. Paris, Éditions Universitaires. ; Hiensch, J.-P. (2007, 1 juni). art. cit.

⁷³ Académie française. (s.d.). "Joseph Joffre". Consult. 25/05/2023.

<https://www.academie-francaise.fr/les-immortels/joseph-joffre>

⁷⁴ Binot, J.-M. (2008). art. cit., p. 95. ; Voor de informatie over de fraternelle, zie: Hiensch, J.-P. (2007, 1 juni). art. cit.

⁷⁵ Zie: Loi du 13 août 1940 (vooral art. 5) ; Circulaire du 1er juillet 1941 en Loi du 11 août 1941. Archives Départementales de l'Aisne. "Les lois de Vichy sur la franc-maçonnerie." Consult. 23/06/2023. <https://archives.aisne.fr/documents-du-mois/document-les-lois-de-vichy-sur-la-franc-maconnerie-65/n:85>

verbonden worden. Van Nieuwpoort aan de Belgische kust tot aan de Zwitserse grens ontstond op die manier een loopgravenstelsel dat zich over meer dan 700 km uitstreckte. Het zijn de Duitsers die als eerste hun loopgravenstelsels zullen uitbouwen.

De Duitse loopgraven waren niet alleen diep maar ze werden ook afgewerkt met dals, beton en steen. De ondergrondse schuilplaatsen die verbonden zijn met de loopgraven werden bovendien zo geriefelijk mogelijk ingericht en beschikten zelfs over elektrisch licht. Ook bovengronds voerden ze omvangrijke verdedigingswerken uit. Ze ontwikkelden op termijn een diepteverdediging waardoor bij een vijandelijke aanval probleemloos terrein kon opgegeven worden om het nadien terug te veroveren. De moorddadige effectiviteit van dit systeem zal duidelijk worden aan de Somme in 1916 en bij Chemin des Dames in 1917.⁷⁶

⁷⁶ Audoin-Rouzeau, S. (2013). "Les tranchées". In: Audoin-Rouzeau, S. & Becker, J.-J. (eds.). *Encyclopédie de La Grande Guerre. 1914-1918. Édition du Centenaire*. Paris, Édition Bayard, pp. 235-241. ; Miquel, P. (2002). *Mourir à Verdun*. Paris, Éditions Tallandier, p. 108.

1915

Pogingen om de patstelling aan het westelijk front te doorbreken

Joffre lanceerde tussen maart en oktober 1915 een aantal grote offensieven. Hij had hiervoor een aantal redenen. Een eerste reden was dat hij de Russen te hulp wilde schieten die het moeilijk hadden aan het oostelijk front. Een tweede reden was dat hij de vastgelopen oorlog opnieuw wilde omzetten in een bewegingsoorlog. Tot slot wou Joffre de partners van de Entente tonen dat Frankrijk betekenisvol aanwezig was in de oorlog.⁷⁷

Om deze doorbraakoffensieven te lanceren had Joffre manschappen en middelen nodig. Het jaar 1914 kostte niet alleen veel mensenlevens maar veroorzaakte ook een groot verlies aan materieel dat niet zo snel kon vervangen worden. Joffre ging daarom ijverig op zoek naar een oplossing voor de nijpende tekorten waarbij zijn oog viel op de kanonnen en garnizoenen van de vestingplaatsen. Hij werd echter geconfronteerd met een probleem. De verschillende vestingplaatsen genoten een apart statuut waar hij als opperbevelhebber niet veel aan kon veranderen. Het handelen van Joffre, dat achteraf zwaar zal bekritiseerd worden, dient echter gezien te worden in de context van de toenmalige materiaalcrisis.⁷⁸

Alain Denizot wijst op twee decreten, een van oktober 1909 en een van oktober 1913, die de weg voor Joffre versperden. In deze decreten wordt bepaald dat vestingplaatsen zowel afhangen van het Ministerie van Oorlog als van het opperbevel.⁷⁹ Daar komt bij dat de militaire gouverneur van een vestingplaats over een zekere mate van autonomie beschikte. Concreet betekent dit dat militaire gouverneurs tijdens militaire operaties wel onder het bevel van de opperbevelhebber vielen maar dat die laatste aan een vestingplaats niet zomaar manschappen en middelen mocht onttrekken omdat die waren toegekend door het Ministerie van Oorlog. Joffre had bijgevolg geen volledige controle over de vestingplaatsen, maar hij ging op zoek naar een oplossing. Hij gebruikte daarbij een slinkse tactiek. In eerste instantie vroeg hij op 16 juli 1915 aan het Ministerie van Oorlog om de vestingplaatsen die zich in de gevechtszones bevonden volledig onder het bevel van de opperbevelhebber te plaatsen zonder dat er enige beperking werd opgelegd m.b.t. het gebruik van de middelen van de vestingplaats. Joffre kon voor zijn plan op de steun rekenen van generaal Augustin Dubail die prompt een studie startte over het nut van vestingplaatsen. Dubail rondde zijn werk af op 28 juli 1915. Hij concludeerde dat vestingplaatsen nog wel een psychologisch effect hadden, maar dat ze niet meer van

⁷⁷ Pommier, C. (2023, 12 april). "Orages d'acier: l'artillerie dans la bataille de Verdun". Conférence, Mémorial de Verdun. (Live uitgezonden via de diverse sociale media die de Mémorial gebruikt).

⁷⁸ Porte, R. (2016). "1915". MOOC. Sur les pas des combattants de Verdun 1916-2016. Université de Lorraine et Mémorial de Verdun. Lieu de partage et d'échange autour des initiatives et des innovations pédagogiques dans l'enseignement supérieur francophone.

⁷⁹ Het gaat om volgende decreten: Ministère de la Guerre, décret du 7 octobre 1909 portant règlement sur le service de place & Ministère de la Guerre, décret du 28 octobre 1913 concernant le règlement sur la conduite des grandes unités.

militaire betekenis waren. Dubail verwees naar wat gebeurd was met grote vestingplaatsen zoals Luik, Antwerpen en Maubeuge. Ze waren geen van allen in staat stand te houden onder de grote druk van de zware Duitse artillerie. Het plan van Joffre werkte. Er werd een nieuw decreet opgesteld dat verscheen op 5 augustus 1915. Hierin werd bepaald dat de vestingplaatsen vanaf nu onder het volledige bevel van de opperbevelhebber geplaatst werden. Die kon en mocht voortaan zonder enige beperking beschikken over het volledige garnizoen en alle materieel van een vestingplaats, inclusief de aanwezige kanonnen. Joffre haalde hiermee zijn slag thuis. De nieuwe situatie betekende niet dat de vestingplaatsen al hun geschut verloren, zoals soms foutief gedacht wordt. Het betekende wel dat ze door de maatregelen ernstig verzwakt werden.⁸⁰

Alle Franse offensieven om het vastgelopen front te doorbreken, mislukten ten koste van duizenden mensenlevens. In 1915 sneuvelden er maar liefst 370.000 Franse soldaten.⁸¹ Generaal Émile Fayolle had hier nochtans voor gewaarschuwd. Bevelvoerders die zich te ver van het front bevonden, hadden volgens Fayolle weinig tot geen voeling met de realiteit. Wanneer men bovendien niet in staat was om de vijandelijke artillerie het zwijgen op te leggen, was een bloedbad verzekerd. De uitspraken van Fayolle bleken nog veel keren waar te zijn. Dit hield sommige bevelhebbers niet tegen om te blijven steunen op een oude militaire doctrine die terugging op de Frans-Pruisische oorlog en zelfs op de Napoleontische oorlogen. Een voorbeeld hiervan zijn de bloedige gevechten die op de Hartmannswillerkopf plaatsvonden. In maart, april en september 1915 voerden de Fransen aanvallen uit op deze bergtop in de Vogezen. Ze mislukten door het moorddadige Duitse artillerievuur. Desondanks lanceerden ze tussen 21 december 1915 en 8 januari 1916 op dezelfde plaats nieuwe gelijkaardige aanvallen. Generaal Marcel Serret sneuvelde hierbij. Een dode generaal is uiteraard geen goede zaak en de Franse regering had intussen de buik vol van de onbezonnenheid en eigengereidheid van de Franse legertop. Adolphe Messimy, een briljant militair die behoorde tot de chasseurs à pied van het Franse Alpenkorps en vanaf 1902 een politieke carrière had aangevat, fulmineerde kwaad tegen minister van Oorlog Joseph Gallieni. Hij vroeg Gallieni wat het nut was om duizenden mensenlevens op te offeren voor een terreinwinst van amper 1500 m breed en 400 m diep. Messimy stelde dat deze waanzin enkel kon stoppen wanneer Gallieni, die officieel de chef was van opperbevelhebber Joffre, het bevel gaf om alle offensieven te verbieden tenzij ze ingebed waren in grotere, gezamenlijke strategische operaties. Kleine, lokale aanvallen waren volgens Messimy een regelrechte misdaad en hij vroeg aan Gallieni om die dan ook te verbieden. Hij raadde Gallieni

⁸⁰ Zie voor de manoeuvres van Joffre o.a. : Denizot, A. (1996). op. cit., pp. 52-53. ; Miquel, P. (2002). op. cit., p. 14. ; Lambers, A. (2005-2006). op. cit., p. 19.

⁸¹ Prost, A. & Krumeich, G. (2017, 2015). op. cit., p. 19. Gebaseerd op: Duroselle, J.-B. (1972). *La France et les Français (1914-1920)*. Paris, Éditions Richelieu. ; Zie ook: Turbergue, J.- P. (Ed.) & Service historique de la Défense. (2006). op. cit., p. 30.

bovendien aan om iedereen die geen oorlogservaring had onmiddellijk af te voeren als stafofficier.⁸²

In de stellingenoorlog van 1915 had een verdediger een wezenlijk voordeel op een aanvaller. Tegen het einde van het jaar kwamen zowel de Franse opperbevelhebber Joseph Joffre als de Duitse Chef des Generalstabes Erich von Falkenhayn tot dezelfde conclusie. Het front doorbreken was een illusie.⁸³ De vraag rees wat dan wel te doen. Troepen die gedurende lange tijd inactief zijn, lopen immers het risico hun vechtlust te verliezen. Er moest iets gebeuren maar wat? Terwijl de Entente begin december 1915 samenkwam in Chantilly om de militaire doelen voor 1916 te bepalen, voerden de Duitsers een gelijkaardige denkoefening uit. Het waren de Duitsers die in februari 1916 bij Verdun als eerste zouden toeslaan. Het Duitse offensief dat de codenaam 'Gericht' kreeg, zou de voorbereidingen voor het geallieerde Somme-offensief ernstig verstoren.⁸⁴

De conferentie van Chantilly

De Conferentie van Chantilly vond plaats van 6 tot 8 december 1915 en is van belang om de houding van Joffre t.o.v. Verdun te begrijpen. François Cochet plaatst de conferentie niet op zichzelf maar kadert ze in een hele reeks van voorafgaande ontmoetingen en bijeenkomsten die tussen Fransen en Britten plaatsvonden vanaf juni 1915. Ze zullen doorlopen tot januari 1916. Het jaar 1915 is immers geen goed jaar voor de Entente. Op alle fronten werden er zware verliezen geleden of vonden er terugtrekkingen plaats. Bondgenoot Rusland was zelfs zover buiten strijd dat er zich een volledige reorganisatie van haar leger opdrong. In de herfst van 1915 ontstond bij de Fransen het besef dat ze deze oorlog niet alleen konden winnen. Ook de andere leden van de Entente kwamen tot de vaststelling dat ze elkaar nodig hadden. De chaotische toestand in 1915 was vooral te wijten aan een gebrek aan coördinatie tussen de verschillende legers van de Entente. Iedereen had andere prioriteiten of hield er eigen doelstellingen op na. Van enige afstemming op elkaar was dan ook amper of geen sprake. De situatie zorgde ervoor dat de Duitsers vrij eenvoudig troepen konden verplaatsen tussen het oostelijk en westelijk front - en vice versa - telkens wanneer ze dit nodig achtten. Het was voor de Entente daarom belangrijk dat hieraan een einde werd gesteld. Dit kon door de verschillende offensieven beter op elkaar af te stemmen door ze ofwel gelijktijdig te laten plaatsvinden of toch minstens de begindatum dicht bij elkaar te leggen. In Chantilly tekende men om al deze redenen een nieuwe strategie uit.⁸⁵

De Entente wou in 1916 meerdere grote aanvallen lanceren. Op het Frans-Britse front werd de Somme geselecteerd, aan het oostelijk front wou men een offensief in Galicië

⁸² Le Naour, J.-Y. (2014). *1916. L'enfer*. (epub). Paris, Éditions Perrin, pp. 24-25.

⁸³ Jankowski, P. (2014). op. cit., p. 49.

⁸⁴ Turbergue, J.- P. (Ed.) & Service historique de la Défense. (2006). op. cit., p. 30.

⁸⁵ Cochet, F. (2006). "6-8 décembre 1915, Chantilly : la Grande Guerre change de rythme". In: *Revue historique des armées*, 242, pp. 16-25.

van start laten gaan en aan het Italiaanse front werd de Isonzo gekozen om een grote aanval uit te voeren. Cochet merkt op dat er bij het Franse opperbevel ook een tendens tot centralisering ontstond. In plaats van de Frans-Britse contacten te laten verlopen via de verschillende bevelvoerders van de bij de Britten nabijgelegen Franse legers, werd dit vanaf nu opgenomen door slechts één liaisonofficier. Cochet ziet in Chantilly vooral een soort van opgelegde solidariteit ontstaan die zeker niet van harte was, maar vooral door de omstandigheden werd ingegeven. Toch was niet alles rozengleur en manenschijn. Er waren ook dissonanten. Tijdens de driedaagse conferentie kondigde John French, de opperbevelhebber van de Britse troepen in Frankrijk, plots aan dat hij zijn ontslag had gegeven net zoals generaal Henry Hughes Wilson, de rechtstreekse liaisonofficier tussen French en Joffre. John French werd vervangen door Douglas Haig. Door de gewijzigde omstandigheden werd Joffre gedwongen om opnieuw met de Britten te onderhandelen om qua visie op één lijn te komen. Haig bleek echter een veel hardere en taaiere onderhandelingspartner te zijn dan French waardoor Joffre pas op 14 februari 1916 met Haig tot een akkoord kwam.⁸⁶

Joffre zijn prioriteit lag bij de Somme en zal daar blijven liggen. Het was daar dat hij de eindoverwinning wou afdwingen. Dit maakte dat Verdun voor hem slechts een secundaire slag was, wat hem verweten zal worden. Voor de houding van Joffre kunnen enkele verklaringen gegeven worden. Op de eerste plaats was er het intergeallieerd akkoord van Chantilly en de moeizame onderhandelingen en afspraken die met de Britten tot stand kwamen. Joffre was de organisator van deze bijeenkomst. Hij was de man die voor een betere en gezamenlijke samenwerking pleitte. Het zou al te gek zijn als hij aansluitend een louter Frans nationaal belang zou laten voorgaan op recent gemaakte afspraken. Een tweede punt was dat Joffre niet geloofde in een statische oorlog. Hij was altijd al voorstander geweest van een bewegingsoorlog en heeft ook telkens weer geprobeerd om die noodzakelijke beweging terug te vinden. Wanneer de Duitsers in februari 1916 het militair strategische onbelangrijke Verdun aanvallen, denkt Joffre in eerste instantie aan een afleidingsmanoeuvre. Bovendien lopen de Duitsers vast bij Verdun. In het denken van Joffre zou in Verdun winnen of verliezen de eindoverwinning geen meter dichterbij gebracht hebben. Zelfs wanneer de Franse troepen bij Verdun, in het slechtst denkbare scenario, zouden gedwongen worden om terug te trekken op de linkeroever van de Maas, dan nog zou er geen man over boord zijn. De frontlijn zou hierdoor wat gecorrigeerd worden en ook wat rechter lopen wat militair gezien zelfs geen slechte zaak zou zijn. Het verlies van de verouderde vestingstad zou enkel een deuk veroorzaken in het moreel van Frankrijk maar ook niet meer dan dat. Dit alles maakt dat Joffre niet geïnteresseerd was in Verdun omdat Verdun niet kon bijdragen tot de eindzege.⁸⁷

⁸⁶ Ibidem.

⁸⁷ Zie o.a. Jankowski, P. (2014). op. cit., pp. 15, 49, 50-52, 54, 58, 98-100,

Wat regering en parlement Joffre vooral zullen aanrekenen, is zijn uitermate negatieve houding t.o.v. politici. Die houding blijkt ook uit de bijeenkomst in Chantilly, een loutere militaire top waar politici op geen enkele manier bij betrokken werden. De situatie is niet nieuw. Reeds van bij het begin van de oorlog schoof Joffre regering en parlement opzij en nam hij alle touwtjes in handen. Het parlement verzette er zich in eerste instantie weinig krachtdadig tegen. Bij het uitbreken van de oorlog in 1914 verlieten de uitvoerende en wetgevende macht door de toenemende Duitse dreiging Parijs dat ze tijdelijk inruilden voor Bordeaux. In december 1914 zijn regering en parlement terug in de hoofdstad en kon ook de president opnieuw over meer informatie beschikken.⁸⁸ Alleszins kende de parlementaire werking gedurende enkele maanden een stilstand. Het parlement zou zich echter relatief snel herstellen. Ze drongen er bij de regering op aan om zo snel mogelijk terug de prerogatieven op te nemen die ze overgelaten hadden aan Joffre. Zelf zullen ze ook opnieuw hun rol en verantwoordelijkheid opnemen. Fabienne Bock schrijft dat dit zou leiden tot het ontstaan van een heus oorlogsparlementarisme.⁸⁹ Jules Mont beweerde in 1916 dat het parlement eerder had kunnen ingrijpen door beroep te doen op oudere bestaande wetgeving.⁹⁰ Fabienne Bock corrigeert echter deze visie. Ze wijst op het bestaan van recentere afspraken die vóór het uitbreken van de oorlog werden gemaakt en die gebaseerd waren op het principe dat het de regering is die de oorlog leidt maar dat het de militairen zijn die de operaties uitvoeren.⁹¹ In praktijk leidde deze kunstmatige opdeling van taken tussen regering en militair opperbevel tot moeilijkheden. Er waren immers tal van overlappingen tussen het burgerlijke en militaire bestuur. Ook de houding van Joffre bemoeilijkte de gang van zaken. Hij was bijzonder karig in het verstrekken van noodzakelijke informatie over de verschillende militaire operaties die plaatsvonden. Dit leidde in eerste instantie tot wrevel bij politici. In tweede instantie zal het hen op ramkoers met Joffre brengen.⁹² Regering en parlement kregen het steeds moeilijker met de figuur van Joffre. Desondanks zal het tot eind december 1916 duren vooraleer zijn tegenstanders sterk genoeg staan om hem te verwijderen. Verdun zorgde niet onmiddellijk voor zijn val, hoewel zijn macht er sterk door verminderd werd. Het mislukte Somme-offensief was echter de druppel die de emmer deed overlopen. Het opperbevel over de Franse troepen kwam vanaf dan terecht bij Robert Nivelle. De regering zorgde er op haar beurt voor dat Joffre de titel van maarschalk van Frankrijk

⁸⁸ Anizan, A.-L. (2014). "1914-1918, le gouvernement de guerre". In: *Histoire@Politique*, 1, nr. 22, pp. 215-232.

⁸⁹ Bock, F. (2013). "Parlement, pouvoir civil et pouvoir militaire (Allemagne, France, Italie, Royaume-Uni)". In: Audoin-Rouzeau, S. & Becker, J.-J. (Eds.) *Encyclopédie de La Grande Guerre. 1914-1918. Édition du Centenaire*. Paris, Édition Bayard, p. 468.

⁹⁰ Zie: Mont, J. (1916). *La défense nationale et notre parlement*. Paris, Librairie Académique Perrin. ; Roussellier, N. (2008). "Le Parlement français et la Première Guerre mondiale". In: *Parlement[s] Revue d'histoire politique*, vol. 10, no. 2, pp. 13-30.

⁹¹ Bock, F. (2013). art. cit. In: Audoin-Rouzeau, S. & Becker, J.-J. (Eds.). op. cit., p. 469.

⁹² Ministère des Armées. Chemins de Mémoire. (s.d.). "Joseph Joffre (1852-1931) - Vainqueur de la Marne". Consult. 15/05/2023.

<https://www.cheminsdememoire.gouv.fr/fr/joseph-joffre-1852-1931-vainqueur-de-la-marne>

kreeg. Joffre werd hierdoor op een subtiele manier, zonder al te veel heisa, weggepromoveerd.⁹³

De gevechten bij Verdun in 1915

In 1915 bleef de stad Verdun grotendeels gespaard. De gevechten situeerden zich in het noordwesten in de Argonne, in het zuidoosten bij Les Éparges en de Wöevre-vlakte en in het zuiden bij Saint-Mihiel. De kostprijs aan mensenlevens was hoog. Op de hoogte van Vauquois op een 20 a 25 km afstand van Verdun nabij Varennes-en-Argonne en op de hoogte van Les Éparges nabij Fresnes-en-Woëvre, eveneens op een 25 km afstand, onttaarde de bovengrondse strijd in een mijnenoorlog die verbeterd werd uitgevochten in de ondergrondse galerijen en tunnels. In Vauquois vonden er elke maand gemiddeld 12 zware mijnexplosies plaats. In totaal zorgden 519 ondergrondse mijnontploffingen, 199 Duitse en 320 Franse, ervoor dat het volledige dorp van de 290 meter hoge heuveltop werd geblazen. Het dorp Vauquois werd na de oorlog heropgebouwd aan de voet van de heuvel waar het oorspronkelijk op was gelegen maar stelt niet veel meer voor. Het heeft een kerk en slechts enkele huizen.⁹⁴

De militaire situatie was tegen het einde van 1915 in het voordeel van Duitsland. Het leek erop dat de Fransen zich hadden uitgeput bij hun recente doorbraakpogingen. Voordat de Duitsers Verdun in februari 1916 aanvielen, telden de Fransen reeds 600.000 doden.⁹⁵ De Britten hadden in vergelijking met de Fransen het jaar 1915 zelfs beter doorstaan. Het Duitse opperbevel achtte de tijd rijp om in 1916 aan het westelijk front een offensieve operatie uit te voeren. Falkenhayn hoopte dat dit offensief de oorlog definitief in het voordeel van Duitsland zou beslechten.⁹⁶

De oorlog beëindigen

In Duitsland ontstond in 1915 een pittige discussie hoe de oorlog kon beëindigd worden en op welk front dit diende te gebeuren. Er waren twee grote stromingen. Paul von Hindenburg en Erich Ludendorff die het bevel voerden aan het oostelijk front waren van mening dat dit in het oosten diende te gebeuren. Erich von Falkenhayn verkoos het westelijk front. François Cochet merkt op dat Joffre dezelfde mening had als Falkenhayn.

⁹³ Ibidem.

⁹⁴ Zie: Les Amis de Vauquois et sa Région. Œuvre collective des Amis de Vauquois. (2004). *La Butte meurtrie. Vauquois. La guerre des mines 1914-1918*. Verdun, Agence Richard Communication. ; Genevoix, M. (2014, 1949). *Ceux de 14. Les Éparges*. Paris, Librio (Éditions Flammarion). ; Turbergue, J.- P. (Ed.) & Service historique de la Défense. (2006). op. cit., pp. 30 en 32. ; Michel, J.-R. (2020, 3 mei). "Vauquois (Argonne). La guerre des Mines". Beeldverslag voor: 'Séré de Rivières forts' (18 juli 2023). ; Voor uitgebreide details over de gevechten van 1915, zie: Péricard, J. (1933). op. cit., pp. 33-66.

⁹⁵ Miquel, P. (2002). op. cit., p. 8. ; Pommier, C. (2023, 12 april). "Orages d'acier: l'artillerie dans la bataille de Verdun".

⁹⁶ Lambers, A. (2005-2006). op. cit., pp. 16-17.

Beide bevelhebbers waren ervan overtuigd dat een eindbeslissing in het westen moest vallen.⁹⁷

Falkenhayn zag Groot-Brittannië als de belangrijkste vijand. Hij was ervan overtuigd dat het land een ernstige bedreiging vormde voor het voortbestaan van Duitsland. Het Duitse opperbevel wist dat Groot-Brittannië nog niet klaar was om voluit te gaan in de oorlog. De Britten kampten met een tekort aan manschappen en munitie dat ze eerst moesten zien aan te vullen. Falkenhayn wou daarom snel handelen. Hij wou het pleit in het voordeel van Duitsland beslechten voordat Groot-Brittannië wel klaar was voor een grotere oorlogsinspanning. Falkenhayn was van zin om de Frans-Britse coalitie uit elkaar te spelen. Hij wist dat hij de Britten niet rechtstreeks kon treffen met een grondoffensief. Hij kon dit grondoffensief wel lanceren tegen het in Duitse ogen minderwaardige en verzwakte Franse leger dat sinds het begin van de oorlog ernstige aderlatingen had ondergaan. Falkenhayn redeneerde dat wanneer Frankrijk verslagen werd Groot-Brittannië, dat erg op de Fransen steunde, uit de oorlog zou stappen waardoor het westelijk front in elkaar zou zakken. Falkenhayn wou daarom een dubbele aanval uitvoeren: een grondoffensief tegen de Fransen en een onbeperkte duikbootoorlog tegen Groot-Brittannië. Hij was voorheen geen voorstander van een duikbootoorlog omdat het risico reëel was dat het de Verenigde Staten in de oorlog kon betrekken, maar intussen had hij hieromtrent zijn visie herzien. Dit keer was het echter de Kaiser die weigerde toestemming te geven voor de duikbootplannen. Daardoor moest Falkenhayn het zien klaar te spelen met enkel een grondoffensief. Falkenhayn dacht in eerste instantie aan Amiens, Reims en Belfort om een aanval uit te voeren waarbij hij een uitgesproken voorkeur had voor Belfort omdat deze plaatst gedekt werd door het neutrale Zwitserland. De piste Belfort bleef lang bestaan. Het is pas vanaf december 1915 dat de keuze op Verdun valt.⁹⁸

De Duitse planning van de aanval

Het werk van Hermann Wendt is een belangrijke bron wanneer het over de planning en de voorbereiding van het Duitse offensief gaat. Wendt kon eind jaren 1920 en begin jaren 1930 de archieven van het Duitse Keizerlijke leger inkijken die in april 1945 tijdens een geallieerd luchtbombardement zullen verloren gaan. Hij nam in zijn werk meerdere archiefdocumenten op waardoor we vandaag toch nog een zicht hebben op het verloop van de gebeurtenissen.⁹⁹

⁹⁷ Prost, A. & Krumeich, G. (2017, 2015). op. cit., p. 20. ; Cochet, F. (2006). art. cit.

⁹⁸ Zie voor Falkenhayns strategisch redeneren: Cochet, F. (2006). art. cit. ; Cochet, F. (2016). "Falkenhayn et la saignée à blanc de l'armée française". MOOC. Sur les pas des combattants de Verdun 1916-2016. Université de Lorraine et Mémorial de Verdun. Lieu de partage et d'échange autour des initiatives et des innovations pédagogiques dans l'enseignement supérieur francophone. ; Prost, A. & Krumeich, G. (2017, 2015). op. cit., pp. 20-22. ; Jankowski, P. (2014). op. cit., pp. 30-32, 39, 41 en 88.

⁹⁹ Zie: Wendt, H. (1931). *Verdun 1916. Die Angriffe Falkenhayns im Maasgebiet mit Richtung auf Verdun als strategisches Problem*. Berlin, Mittler.

Zowel Kronprinz Wilhelm als Erich von Falkenhayn claimden de bedenker te zijn van het Verdun offensief. In werkelijkheid was het de stafchef van het 5de Leger, generaal Konstantin Schmidt von Knobelsdorf - de naam wordt soms ook geschreven als Knobelsdorff - die de aanval bedacht, uitwerkte en voor goedkeuring aan Falkenhayn voorlegde. Antoine Prost en Gerd Krumeich wijzen erop dat het 5de leger reeds van bij het begin van de oorlog op Verdun aasde. In oktober 1914 werd de fortengordel rond de stad onder zwaar artillerievuur gelegd en er werd zelfs overwogen om d.m.v. een snel offensief de fortificaties in te nemen. Hiervoor legde het 5de Leger een netwerk van spoorwegen aan en bouwden ze ook de nodige schuilplaatsen.¹⁰⁰ Tegen eind 1914 werd nabij Loison in het bois d'Hingry in het Duitse achterfront een verborgen dorp opgericht o.l.v. kapitein-ingenieur Hans Marguerre. Naast het uittesten van verschillende betontypes die nodig waren voor de stellingenoorlog werd er ook een betoncentrale in werking gesteld die materiaal aanleverde om de Duitse posities te consolideren en verder uit te bouwen.¹⁰¹ Het plan voor een offensief werd echter afgeblazen omdat het Duitse opperbevel andere en dringender prioriteiten had. Nochtans bleef bij de top van het 5de Leger het idee van een aanval leven. In 1915 werd er zelfs extra smalspoor aangelegd om vlot de nodige artillerie en munitie tot in de voorste linies te brengen.¹⁰²

Begin december 1915 kruipt Knobelsdorf in zijn pen. Hij schrijft een uitgebreid rapport dat hij samen met een begeleidende brief laat bezorgen aan Falkenhayn. Hij wekt de interesse van Falkenhayn die hem een uitnodiging stuurt om naar Berlijn te komen om de zaak verder te bespreken. Knobelsdorf presenteert daar zijn aanvalsplan. Zijn hoofddoelstelling is om de stad Verdun in te nemen.¹⁰³ Het plan van Knobelsdorf voorziet niet om het front te doorbreken. Daarvoor beschikken de Duitsers over veel te weinig manschappen en middelen. De latere interpretatie dat de Duitse troepen bij Verdun een doorbraak op het oog hadden om aansluitend door te stoten naar Parijs is een mythe. Jean-Yves Le Naour wijst er trouwens op dat het Champagne front op 120 km van Parijs ligt terwijl dit in het geval van Verdun bijna 300 km is.¹⁰⁴

Knobelsdorf wil de aanval lanceren op beide oevers van de Maas. Falkenhayn wijst dit af door een gebrek aan middelen. Hij geeft Knobelsdorf opdracht zich te beperken tot enkel de oostelijke rechteroever. Hij reduceert ook de infanterie die het 5de Leger moet ondersteunen. Die wordt beperkt tot slechts vijf legerkorpsen die afkomstig zijn uit de strategische reserve, wat relatief weinig is.¹⁰⁵ De Duitsers zetten voornamelijk in op

¹⁰⁰ Prost, A. & Krumeich, G. (2017, 2015). op. cit., p. 26.

¹⁰¹ Par Monts et par Forts. (2021, 24 maart). "Le camp Marguerre". Consult. 10/04/2023.
<https://parmontsetparforts.fr/2021/03/24/camp-marguerre/>

¹⁰² Prost, A. & Krumeich, G. (2017, 2015). op. cit., p. 28. Gebaseerd op: Wendt, H. (1931). op. cit.

¹⁰³ Ibidem.

¹⁰⁴ Ibidem. Zie ook: Fayet, B. (2016, 19 februari). "Jean-Yves Le Naour: 'Verdun fut une bataille politique car elle avait un enjeu moral'". In: *Philitt. Philosophie, Littérature et Cinéma*. Consult. 25/11/2022.
<https://philitt.fr/2016/02/19/jean-yves-le-naour-verdun-fut-une-bataille-politique-car-elle-avait-un-enjeu-moral>

¹⁰⁵ Prost, A. & Krumeich, G. (2017, 2015). op. cit., p. 28. Gebaseerd op: Wendt, H. (1931). op. cit.

artillerie zodat ze op manschappen kunnen besparen. Er wordt door de verantwoordelijke generaal bij Oberste Heeresleitung, het Duitse opperbevel, een schatting opgemaakt wat de artillerie nodig heeft voor het openingsbombardement. Hij berekent dat er 654 stukken zware artillerie en 550 stukken veldartillerie moeten aangevoerd worden. De Duitsers worden echter geconfronteerd met een bijkomend probleem. Ze beschikken over te weinig Feldmörser om de Franse eerste linie te bombarderen. Daarom beslissen ze om dit met Minenwerfer te doen. De munitie voor al deze artilleriebatterijen wordt aangeleverd per trein. Om alle stukken te voorzien van de nodige voorraad zijn er 213 munitietreinen nodig maar daar houdt het niet bij op. Om de slag op gang te houden zijn er bijkomend nog eens 34 munitietreinen per dag nodig om de benodigde artilleriegranaten aan te leveren. Tot slot wordt het terrein voor de aanval in gereedheid gebracht door circa 20.000 soldaten en Russische krijgsgevangenen.¹⁰⁶ Begin januari 1916 keurt het Duitse opperbevel het definitieve aanvalsplan goed. Het aanvalsoorder wordt opgesteld op 27 januari 1916.¹⁰⁷

De weersomstandigheden zijn tijdens de voorbereidingen van het offensief bar slecht. Tot 18 februari stroomt de regen in bakken uit de lucht. Dit leidt tot ernstige problemen op de aanvoerswegen die veranderen in modderpoelen waar paarden tot aan de buik in vast komen te zitten. Het vergt dan ook buitengewone krachtinspanningen om alles in gereedheid te brengen. Met de levensomstandigheden van de soldaten en arbeiders heeft het Duitse opperbevel weinig rekening gehouden. De tijdelijke huisvesting is bijzonder primitief en voldoet niet. In veel gevallen ontbreekt er zelfs een dak en er is geen verwarming. Door de regen en koude worden velen dan ook ziek.¹⁰⁸ Doordat het slechte weer blijft aanhouden, moet de aanval worden uitgesteld. De oorspronkelijke geplande aanval van 12 februari - of was het misschien 13 februari ? - wordt enkele keren verschoven om uiteindelijk in de vroege ochtend van 21 februari los te barsten.¹⁰⁹ Het onverwachte uitstel zorgt ervoor dat de Fransen iets meer tijd krijgen om zich voor te bereiden.¹¹⁰

De Franse houding en voorbereidingen

Over de Franse defensieve voorbereidingen en over de houding die het Grand Quartier Général, het Franse opperbevel, aannam is heel wat te doen geweest. De verwijten

¹⁰⁶ Ibidem, pp. 33-34.

¹⁰⁷ Ibidem, p. 31.

¹⁰⁸ "La météorologie à Verdun. Aviation Ile Armée". Carton 19N489 et "récits de combattants" Opgenomen in: Denizot, A. (1996). op. cit., p. 282 Annexe X. ; Prost, A. & Krumeich, G. (2017, 2015). op. cit., pp. 34-36. ; Werth, G. & Siegfried, C.-F. (1984, 23 februari). "Augenzeugen: berichten über Verdun 1916". WDF (WDR). Uitzending: West 3. Getuigenis van Ernst Weckerling.

¹⁰⁹ In de literatuur is 12 februari 1916 de meest voorkomende datum. Jean-Pierre Turbergue en de Service historique de la Défense vermelden echter zondag 13 februari als de oorspronkelijk geplande begindatum voor het Duitse offensief.

¹¹⁰ Zie: Turbergue, J.- P. (Ed.) & Service historique de la Défense. (2006). op. cit., p. 42.

waren allesbehalve gering. Het leidde zelfs tot verschillende parlementaire vragen, initieel om de feitelijke toestand ter plaatse in kaart te brengen en aansluitend in een Comité secret, een zitting die op 16 juni 1916 achter gesloten deuren plaatsvond, om de rol van opperbevelhebber Joffre en van de regering onder de loep te nemen.¹¹¹

Joffre wordt verweten meer dan nalatig te zijn geweest. Eén van de punten van kritiek gaat over zijn beslissing om in 1915 de forten van de vestingstad te ontmantelen. Een ander punt van kritiek op Joffre is dat hij te lang een afwachtende houding zou aangenomen hebben en niet wou geloven dat Verdun een mogelijke aanvalplaats was. Pierre Miquel verwijst naar de niet geringe hoeveelheid informatie waarover het Franse opperbevel kon beschikken.

Reeds vanaf december 1915 zijn de militaire inlichtingendiensten op de hoogte van Duitse troepenbewegingen. Er komt van alle zijden informatie binnen dat er konvooien zware artillerie van het oostelijk front verplaatst worden naar het westelijk front. Een aantal van die konvooien worden opgemerkt bij hun doortocht door Wenen en München. Ook is er de melding dat de Duitsers vier grote kanonnen moeizaam door Vlaanderen verplaatsen. Een verrassend grote troepenconcentratie wordt ontdekt tussen Aken en Brussel en op het Duitse achterfront detecteren de Fransen meerdere nieuwe divisies die allemaal afkomstig zijn van het oostelijk front. Ook stellen ze vast dat de spoorwegen rond Charleroi en Namen overvol zitten en er zijn ook meerdere berichten dat er in de regio rond Verdun een verhoogde circulatie van treinverkeer plaatsvindt. Op verschillende plaatsen langs de frontlijn beschikken de Fransen over af luisterposten die eveneens bruikbare informatie leveren. Alles wordt netjes opgelijst en doorgegeven aan het Grand Quartier Général. Die doen verder niet veel met de informatie.¹¹²

De Fransen zijn wel degelijk op de hoogte dat de Duitsers zich voorbereiden op een groot offensief. Het punt is dat men heel lang niet kan bepalen waar dit offensief zal plaatsvinden. Gedurende twee maanden voeren de Duitsers langs heel het westelijk front allerlei afleidingsmanoeuvres uit. Telkens gaat het om kleine, beperkte aanvallen. De toegenomen activiteit zorgt voor grote onrust in de verschillende sectoren. Op 10 januari 1916 kan nog steeds niemand met zekerheid zeggen wat het Duitse aanvaldoel zou kunnen zijn.¹¹³ Vanuit het oogpunt van het Franse opperbevel is het een grote warboel. Op het Grand Quartier Général komen van overal meldingen binnen. Iedereen vraagt paniekerig om versterking voor het geval er een aanval zou plaatsvinden in zijn sector. Joffre wil niet meedelen op dit soort van paniek. Ook wil hij vermijden dat hij voorbarig troepen verplaatst naar wat achteraf gezien een foute locatie zou blijken te zijn. Joffre is erg beducht voor allerlei mogelijke afleidingsmanoeuvres omdat ze grote gevolgen kunnen hebben.

¹¹¹ Zie o.a. Fayet, B. (2016, 19 februari). art. cit.

¹¹² Zie: Miquel, P. (2002). op. cit., pp. 13-14 en Andrieu, P. (s.d.) *Service Secret. A l'écoute devant Verdun. Récit du capitaine Henri Morin*. (epub). Paris, Éditions G. Durassié & Cie.

¹¹³ Turbergue, J.- P. (Ed.) & Service historique de la Défense. (2006). op. cit., p. 36.

Aan het Verdunfront is de bekendste alarmist luitenant-kolonel Émile Driant. Hij is de schoonzoon van generaal Georges Boulanger, een familiestatus die niet zo bevorderlijk was voor zijn militaire carrière. Tot zijn vriendenkring behoort collega-parlementair Maurice Barrès die algemeen gezien wordt als de geestelijke opvolger van de revanchistische Paul Déroulède. Émile Driant is naast militair ook député voor het departement Meurthe-et-Moselle.¹¹⁴ Deze situatie is niet uitzonderlijk. Ook andere parlementsleden combineren een politiek mandaat met actieve frontdienst. Dit is onder meer het geval voor Abel Ferry, een neef van Jules Ferry. Joffre is hier geen voorstander van. Hij wil politici zoveel mogelijk weghouden van militaire aangelegenheden. Wanneer députés door hun gecombineerd mandaat in de frontzone verschijnen, kan dit volgens Joffre tot moeilijkheden leiden.

Driant is er reeds vroeg van overtuigd dat er een reële dreiging voor een Duitse aanval bestaat op de lijn Verdun-Nancy. Bovendien is de plaats waar hij zich bevindt, het bois des Caures in de noordoostelijke sector van Verdun, in een bijzonder slechte defensieve toestand. Er ontbreken essentiële middelen om een goede verdediging uit te bouwen en het ziet er niet naar uit dat Driant die snel zal krijgen. Driant is het beu geen gehoor te vinden binnen de militaire hiërarchie en hij maakt daarom gebruik van zijn parlementaire status om de zaak politiek aan te kaarten. Hij schrijft een brief naar de voorzitter van de Chambre des députés, Paul Deschanel, waarin hij zijn ongerustheid uit en de toestand in Verdun aanklaagt.¹¹⁵

Op 1 december 1915 wordt Driant gehoord door de legercommissie van de Kamer waar hij de situatie uiteenzet. Hij wordt aansluitend ontvangen door president Raymond Poincaré en door minister van Oorlog Joseph Gallieni. Ze zijn overtuigd van de ernst van de situatie en besluiten contact op te nemen met Joffre. Ze doen dit per brief. De briefwisseling met Joffre heeft plaats in de periode van mid tot eind december 1915. Gallieni drukt zijn bezorgdheid uit over de toestand in Verdun. Joffre wuift op zijn beurt de kritiek misnoegd weg en laat duidelijk zijn afkeuring blijken over wat voor hem niet meer zijn dan indiscreties en politieke manoeuvres. Joffre verwijst ook naar het decreet dat de taakverdeling bepaalt tussen burgerlijk en militair bestuur. Zijn boodschap aan de politici komt erop neer om zich niet te bemoeien met militaire aangelegenheden.¹¹⁶

Driant krijgt opnieuw informatie op 16 januari en nog eens op 25 januari 1916. Dit keer zijn het deserteurs die Verdun aanduiden als aanvalplaats. Ze verschaffen ook enkele belangrijke details. Van zodra de weersomstandigheden beter zijn, zal na een zwaar inleidend artilleriebombardement de aanval plaatsvinden op de rechteroever van de Maas. Op 10 februari meldt Driant dat een deserteur op 9 februari heeft verklaard dat de Kroonprins regelmatig in Romagne verschijnt. Die zou aan de troepen gezegd hebben

¹¹⁴ Assemblée nationale. (s.d.). "Émile Driant (1855-1916)". Consult. 11/01/2023.
[https://www2.assemblee-nationale.fr/sycomore/fiche/\(num_dept\)/2592](https://www2.assemblee-nationale.fr/sycomore/fiche/(num_dept)/2592)

¹¹⁵ Turbergue, J.- P. (Ed.) & Service historique de la Défense. (2006). op. cit., p. 36.

¹¹⁶ Prost, A. & Krumeich, G. (2017, 2015). op. cit., p. 51. ; Turbergue, J.- P. (Ed.) & Service historique de la Défense. (2006). op. cit., p. 38.

dat Verdun absoluut moet ingenomen worden. Ondanks dat andere deserteurs getuigen dat Verdun slechts een secundair doel is, is de informatie ernstig genoeg om versterking te vragen. De vraag wordt door de bevelhebber van de Région Fortifiée de Verdun, generaal Frédéric-Georges Herr, doorgegeven via de hiërarchische lijn. Achteraf zullen de tegenstanders van Joffre al deze meldingen gebruiken om aan te tonen dat Joffre zelfs niet in staat was om een aangekondigd offensief af te slaan.¹¹⁷

Ondanks alle terechte kritiek die men op Joffre en het Grand Quartier Général kan formuleren, kan men niet naast het feit dat het opperbevel drie belangrijke maatregelen nam. Er wordt opdracht gegeven om in het achterfront van Verdun enkele grote eenheden op te stellen waaronder meerdere regimenten artillerie. Ook wordt er een systeem van aflossingen ingevoerd. Hierdoor verblijven slechts een beperkt aantal eenheden in de eerste linie die bijzonder kwetsbaar is bij een vijandelijk artilleriebombardement. De eenheden die naar achter worden gebracht, krijgen intussen training en rust. Deze maatregel beschermt niet alleen de manschappen maar zorgt er ook voor dat er een onmiddellijk inzetbare reserve wordt gecreëerd die zich dichtbij de eerste linie bevindt. Het nut van deze tactiek zal duidelijk worden op 21 februari in onder meer het bois des Caures. Op het moment van de aanval ligt daar enkel het 59ste bataljon Chasseurs à Pied in de frontlijn terwijl het 56ste zich vlakbij bevindt bij de ferme de Mormont. Tijdens de nacht van 21 op 22 februari zal het 56ste zich in het verwoeste bos begeven om de sterk uitgedunde rangen van het 59ste te vervoegen. Hierdoor houdt het bois des Caures op 22 februari tot in de late namiddag stand. Sommige auteurs schreven dat deze maatregel een idee van Émile Driant was, wat onjuist is. Ze komt van Joffre. Tot slot is er ook nog een derde maatregel. Die zorgt ervoor dat de eerste linie beter wordt ingericht zodat haar stopkracht behouden blijft.¹¹⁸

In heel deze context moet er eveneens op gewezen worden dat niemand aan Franse zijde zo'n hevig artilleriebombardement bij Verdun verwacht had. Het is op het moment van uitvoering het grootste en zwaarste bombardement uit heel de militaire geschiedenis. Voor het openingsbombardement voorzien de Duitsers één miljoen artilleriegranaten. Voor de eerste zes dagen van het offensief zijn het er twee miljoen. Het is echter onduidelijk of het gaat om één miljoen granaten voor 21 februari en nog eens twee miljoen voor de daaropvolgende zes dagen of dat het eenvoudigweg handelt om twee miljoen artilleriegranaten voor de eerste zes dagen van het offensief, inclusief het openingsbombardement. Te onthouden valt dat de Fransen erg graag goochelen met bijzonder hoge cijfers wanneer het over Verdun gaat. Erg lang zal Verdun trouwens de

¹¹⁷ Turbergue, J.- P. (Ed.) & Service historique de la Défense. (2006). op. cit., p. 38.

¹¹⁸ Zie: Service historique de la Défense. (1920/1). *Historique du 59e bataillon de Chasseurs à pied. Campagne 1914-1918*. Nancy, Imprimerie Réunis de Nancy, pp. 4-6. ; Service historique de la Défense. (1920/2). *La Grande Guerre 1914-1918. Historique du 56e bataillon de Chasseurs à pied*. Metz, Imprimerie Lorraine, p. 10. ; Turbergue, J.- P. (Ed.) & Service historique de la Défense. (2006). op. cit., p. 38.

status van zwaarste bombardement ooit niet behouden. Heel snel zullen er bombardementen volgen die dat van 21 februari in de schaduw stellen.¹¹⁹

Joffre neemt ook nog enkele bijkomende maatregelen. Hij stuurt zijn rechterhand en tweede in bevel, generaal Édouard de Castelnau, op inspectie naar Verdun. We schrijven 20 januari 1916.¹²⁰ Castelnau levert het rapport van zijn inspectie af op 26 januari. Hij is bijzonder voorzichtig en meldt dat globaal genomen de voorzieningen bij Verdun volledig overeenkomen met de gegeven instructies. Hij oordeelt dat de eerste linie voldoende is uitgewerkt maar de tweede linie moet versterkt worden. Ook moeten er een aantal weerstandsstellingen op de tegenhellingen ingericht worden. Hiervoor wordt er op 1 februari een genieregiment naar Verdun gestuurd.¹²¹

Generaal Dubail voert het bevel over de grotere regio waar Verdun onder ressorteert, de Groupe d'armées de l'Est. Tussen 14 augustus 1915 en februari 1916 geeft hij aan generaal Herr, de bevelhebber van de Région Fortifiée de Verdun, het bevel zich vooral te concentreren op de uitbouw van een verdediging op de linkeroever van de Maas. Dit gaat ten koste van de rechteroever. Generaal Dubail geeft hieromtrent orders op 14 augustus, 24 december en 6 januari die generaal Herr uiteraard uitvoert. De reden dat Dubail dit bevel geeft, houdt verband met de verandering in militaire doctrine die recent werd doorgevoerd, waarbij vestingplaatsen en fortificaties geen rol meer spelen. Voor Verdun betekent dit concreet dat in geval van nood de troepen zich dienen terug te trekken op de linkeroever van de Maas die om die reden goed moet uitgebouwd worden. Vanuit een louter militair strategisch oogpunt is deze denk- en handelswijze juist. Vanuit een moreel en politiek oogpunt zal dit echter een heel andere zaak blijken te zijn.¹²²

Op 1 februari 1916 wordt de Région Fortifiée de Verdun (R.F.V.) overgeheveld van de Groupe d'armées de l'Est (G.A.E.) naar de Groupe d'armées du Centre (G.A.C.). De wijziging komt er vooral om logistieke redenen. De R.F.V. wordt door deze beslissing bediend door de Division des Étapes et Services de la IIIe Armée omdat de bevoorradingsweg van Bar-le-Duc naar Verdun centraal komt te liggen. Die is essentieel ingeval er een Duitse aanval bij Verdun zou plaatsvinden. Van zodra de overheveling naar de G.A.C. heeft plaatsgevonden, gaat generaal Fernand de Langle de Cary, de bevelhebber van de G.A.C., op inspectie in de R.F.V. Het is hij en niet generaal de Castelnau die meldt dat op de rechteroever de tweede en derde linie onbestaande is en de eerste linie over te weinig schuilplaatsen beschikt.¹²³

In veel werken prijst men de grote verbeteringswerken waarvoor generaal de Castelnau opdracht gaf. Denizot schrijft dat dit enkel op papier het geval was. Eerder

¹¹⁹ Zie: Werth, G. & Siegfried, C.-F. (1984, 23 februari). "Augenzeugen: berichten über Verdun 1916". ; Pommier, C. (2023, 12 april). "Orages d'acier: l'artillerie dans la bataille de Verdun".

¹²⁰ Denizot, A. (1996). op. cit., p. 68. ; Sommige auteurs vermelden als datum 23 januari, o. a. Antoine Prost en Gerd Krumeich.

¹²¹ Denizot, A. (1996). op. cit., p. 68. Gebaseerd op: Joffre, J. (1932). *Mémoires du Maréchal Joffre 1910-1917*. Paris, Librairie Plon. ; Le Naour, J.-Y. (2014). op. cit., p. 72.

¹²² Le Naour, J.-Y. (2014). op. cit., p. 69.

¹²³ Denizot, A. (1996). op. cit., p. 68.

haalden we de barre weersomstandigheden aan die de Duitsers de beslissing deed nemen om de aanval uit te stellen. De Fransen hebben uiteraard hetzelfde weer. Denizot vermeldt dat het weer zelfs zo slecht was dat er tot 20 februari 1916 slechts vier dagen kon gewerkt worden. Dit betekent dat er niet echt veel gebeurde tijdens deze periode.¹²⁴

Voor het Grand Quartier Général was Verdun strategisch onbelangrijk en de plaats werd niet gezien als een mogelijk doelwit. Verdun had slechts een functie als depot om andere sectoren van het front te voorzien van de nodige manschappen en middelen. Misschien bedoelde de Castelnau het helemaal niet sarcastisch en was hij enkel voorzichtig in zijn communicatie, maar de bevelen van het Franse opperbevel waren inderdaad uitgevoerd zoals gevraagd was.

¹²⁴ Ibidem.

1916

De start van het Duitse offensief

Voor de Fransen is de Duitse aanval, dit in tegenstelling tot wat men hierover in het verleden schreef, geen verrassingsaanval. Ze zijn wel degelijk op de hoogte van het naderende gevaar, maar ze zijn helemaal niet voorbereid op de intensiteit waarmee de Duitsers het offensief ontketen. Doordat Philippe Pétain vanaf eind februari de Franse poilus niet te lang wil blootstellen aan het moordende artillerievuur en ze daarom relatief snel laat aflossen, worden er bijzonder veel Franse troepen bij Verdun ingezet. Dit heeft een rechtstreeks effect op de beeldvorming van de poilus. Bovendien verloopt alle aan- en afvoer van troepen en materieel langs slechts één weg, de Voie sacrée, de weg die Bar-le-Duc verbindt met Verdun. De Franse troepen zijn hierdoor allemaal getuige van de grote omvang van de operatie. Ze concluderen dat het essentieel is om de Duitsers kost wat kost te stoppen, wat hen ook wordt voorgehouden tijdens briefings. De Fransen zijn in paniek en er leeft de reële vrees dat ze bij Verdun de oorlog gaan verliezen. Om dit te voorkomen worden alle krachten binnen de natie gemobiliseerd.

Aan Duitse zijde bestaat er op hoger bevelniveau een ernstig intern communicatieprobleem. Falkenhayn laat zelden het achterste van zijn tong zien en geeft tal van dubbelzinnige boodschappen aan zijn stafofficieren en aan de bevelhebbers van de verschillende Duitse legers. Deze houding zal niet veranderen tijdens de slag. Het gevolg is dat niemand exact weet wat de chef van de generale staf nu juist wil bereiken waardoor er eigen invullingen ontstaan. Falkenhayn spreekt niet van een offensief op Verdun maar van een aanval in het Maasgebied in de richting van Verdun.¹²⁵ De bevelhebbers van het Duitse 5de Leger, Kroonprins Wilhelm en generaal Knobelsdorf, houden er alleszins het idee op na dat de stad moet ingenomen worden. Knobelsdorf formuleerde de inname van Verdun zelfs expliciet in het aanvalsplan dat hij voorlegde aan Falkenhayn en de Kroonprins communiceerde het op zijn beurt aan de aanvalstroepen zoals blijkt uit verhoren van Duitse deserteurs juist voor het van start gaan van het offensief.¹²⁶

Op 21 februari 1916 hebben de Duitse troepen een numeriek overwicht op de Franse strijdkrachten wat betreft manschappen en middelen. De Duitsers beschikken over circa 1250 artilleriestukken waarvan het gros zware artillerie is en 73 bataljons infanterie. De Fransen kunnen hier maar 270 artilleriestukken tegenover plaatsen waarvan slechts 140 stukken zware artillerie. Qua infanterie zijn ze eveneens in het nadeel. Ze beschikken maar over 36 bataljons.¹²⁷ Desondanks zullen ze hevig weerstand bieden en de Duitse aanval en opmars ernstig vertragen.

¹²⁵ Zie: Wendt, H. (1931). op. cit.

¹²⁶ Prost, A. & Krumeich, G. (2017, 2015). op. cit., p. 28. ; Le Naour, J.-Y. (2014). op. cit., p. 78.

¹²⁷ Miquel, P. (2002). op. cit., p. 37 en 47.

Het openingsbombardement

Het inleidend artilleriebombardement is voor WO1-begrippen kort. Het duurt maar negen uur i.p.v. meerdere dagen zoals destijds de gewoonte was. De intensiteit waarmee het wordt uitgevoerd, is ongezien. De Duitsers beschieten een front dat ongeveer 40 km breed is. Het loopt van Avocourt op de linkeroever tot Étain op de rechteroever. De driehoek die op de rechteroever wordt gevormd door de dorpen Barbant-sur-Meuse, Ornes en de stad Verdun wordt het zwaarst geviserd. Ze richten de grootste vuurkracht specifiek op vooraf bepaalde stroken terrein van de Franse eerste linie die hen doorgang moeten verschaffen.¹²⁸

In bijna alle literatuur over Verdun lezen we dat het artilleriebombardement in volle hevigheid van start gaat om iets over 07u00. Soms is het zelfs stipt 07u15 Franse tijd.¹²⁹ Een Duitse getuige, Feldwebel C., verklaarde na de slag dat er rond 05u00 Duitse tijd reeds activiteit was van de zware artillerie. Ze was gericht tegen verder gelegen doelen. De verklaring wordt bevestigd door andere bronnen. Zo viel er tijdens de nacht van 20 op 21 februari een 380 mm granaat op de binnenplaats van het bisschoppelijk paleis waardoor de kathedraal in de bovenstad beschadigd werd.¹³⁰ Maar ook het eigenlijke artilleriebombardement verliep anders dan meestal wordt beschreven. Op 21 februari bevonden zich meerdere bataljons van de Franse 72ste en 51ste infanteriedivisie in de eerste linie. Een aantal van deze bataljons hadden gevechtservaring maar sommige eenheden bestonden uit oudere reservisten die nog geen vuurdoop hadden gehad. Bovendien waren ze slecht uitgerust. In de Franse militaire archieven in Vincennes worden de rapporten bewaard van deze eenheden. Hieruit blijkt dat de aanvang van het bombardement verschilt van sector tot sector. De opstart van het bombardement vindt plaats tussen 06u00 en 07u30 Franse tijd. Met het verstrijken van de uren zal de beschieting in hevigheid toenemen waardoor we kunnen spreken van een geleidelijke opbouw.¹³¹

De Franse eerste linie bevond zich op iets meer dan tien kilometer noordoostelijk van Verdun en liep grofweg van de dorpen Brabant-sur-Meuse tot Ornes. Ze kronkelde zich een weg door het bois d'Haumont, het bois des Caures, het bois de Ville en Herbebois. De Duitsers beschieten dit gebied met meer dan 500 artilleriestukken. Tussen Ornes en Herbebois worden de loopgraven van de eerste en ook de tweede linie verwoest. Vanaf 08u15 komt de linkeroever onder vuur te liggen. Rond dezelfde tijd beginnen er granaten op de stad Verdun te vallen.

¹²⁸ Denizot, A. (1996). op. cit., p. 39.

¹²⁹ Tussen de Franse en Duitse tijd was er een uur verschil. Franse tijd 07u00 betekent 08u00 Duitse tijd.

¹³⁰ Feldwebel C. "Le début du "grand coup" contre Verdun". In: Turbergue, J.- P. (Ed.) & Service historique de la Défense. (2006). op. cit., p. 74. ; Zie ook: Jankowski, P. (2014). op. cit., p. 9.

¹³¹ Turbergue, J.- P. (Ed.) & Service historique de la Défense. (2006). op. cit., p. 54.

Het is rond 10u00 dat de beschieting meer in de diepte wordt uitgevoerd. Artilleriestukken van het kaliber 280, 305, 380 en 420 mm komen nu massaal in actie. Ze richten zich vooral op de spoorwegen en de Maasbruggen. Tijdens de eerste uren van de beschieting wordt het station van Verdun getroffen. Hierdoor worden de spoorwegverbindingen afgesneden en kan de Franse artillerie niet meer bevoorraad worden. De Franse bevelvoering ziet zich verplicht een order uit te vaardigen dat de artilleriebatterijen aanmaant te besparen op munitie. Het is immers onzeker wat er nog te gebeuren staat. Rond 16u00 verdubbelt het bombardement in kracht. Het beruchte Trommelfeuer doet zijn intrede waarbij alle batterijen tegen hoge snelheid maximaal vuren. Afgevuurde schoten en inslagen kunnen niet meer apart worden waargenomen. De Kroonprins noteert in zijn dagboek dat niemand kon vermoeden dat er na deze verschrikkelijke beschieting nog één overlevende in de Franse eerste linie zou zijn. Toch zijn die er en een deel van hen zal verbeterd weerstand leveren.¹³²

De manier waarop de Duitsers bombarderen is nieuw. Het gebeurt niet op een gelijkmatige wijze zoals voorheen het geval was. In plaats daarvan verpletteren ze met hun zware artillerie voorafgekozen stroken van de eerste linie. De zijanten van zo'n strook terrein worden eveneens hevig gebombardeerd net zoals de achterzijde waarbij men vrij ver in de diepte gaat. De Franse verdedigers worden op die manier vastgepind en opgesloten, als het ware gekooid op het terrein dat ze verdedigen. Deze tactiek zorgt ervoor dat de Fransen geen versterkingen kunnen aanvoeren om de getroffen eenheid te hulp te komen. Het kooisysteem maakt dat na het bombardement de Duitse infanteristen veel gemakkelijker via de zijanten in de Franse verdediging kunnen binnendringen of wat er van die verdediging nog rest.¹³³

De vertrekpositie van de Duitse troepen

Een tweede nieuwigheid is de vertrekpositie van de Duitse troepen. Bij Verdun werden er vooraf geen aanvalsliepgraven gegraven. Tijdens de loopgravenoorlog was het de gewoonte om die aan te leggen wanneer er een grote aanval diende uitgevoerd te worden. Voor de eigen eerste linie en parallel met de vijandelijke linie werd een rudimentaire loopgraaf gegraven. De aanvallende partij trok hier op het allerlaatste moment de troepen samen om de infanterieaanval mee uit te voeren die van start ging van zodra het artilleriebombardement werd opgeheven. Aanvalsliepgraven hadden voor- maar ook nadelen. Ze zorgden ervoor dat de oversteek van het niemandsland dat tussen beide eerste linies lag, werd ingekort waardoor die minder moorddadig was. Bij Verdun varieerde het niemandsland gemiddeld tussen de tweehonderd meter en één kilometer maar op de rechter Franse flank in het bois des Caures bedroeg de afstand tot de Duitse linie slechts 50 meter. Een belangrijk nadeel was dat het uitgraven van aanvalsliepgraven nooit onopgemerkt voorbij ging waardoor het verrassingseffect weg

¹³² Ibidem, pp. 54 en 58.

¹³³ Zie: Prost, A. & Krumeich, G. (2017, 2015). op. cit., pp. 57-58.

was. Daar komt bij dat een grote hoeveelheid verzamelde troepen in de frontlinie het slachtoffer kon worden van een artilleriebarrage van de tegenpartij. Ter vervanging van de aanvalsliepgraven bouwden de Duitsers daarom Stollen. Dit zijn grote ondergrondse betonnen constructies waarin troepen ongezien en beschermd konden worden verzameld. Ze bevonden zich uit het zicht van Franse waarnemers op enkele honderden meter achter de Duitse frontlinie. Ondanks alle voorzorgsmaatregelen slaagden de Duitsers er niet in het bestaan van de Stollen geheim te houden. Bij elke gepland offensief zijn er immers deserteurs. Bij Verdun waren veel van de Duitse deserteurs mannen die uit Alsace en Polen afkomstig waren en die naar Franse zijde overliepen. Ze onthulden het bestaan van de Stollen en voegden eraan toe dat sinds 1 februari alle verloven waren ingetrokken, wat wijst op een naderende aanval.¹³⁴ Generaal Herr werd hiervan op de hoogte gebracht die onmiddellijk begreep waarvoor de Stollen moesten dienen. Herr verwittigde het Grand Quartier Général die zijn bezorgdheid wegwuifde. De Stollen werden geklasseerd als louter defensieve constructies.¹³⁵ Langs Duitse zijde was er dan weer een te groot vertrouwen in de kracht van het artilleriebombardement, waardoor het opperbevel geen bloedige oversteek van het niemandsland verwachtte. Men rekende erop dat de klus door de artillerie geklaard was voordat de infanterie zou vertrekken.

De mythe van de stormloop

Een derde nieuwigheid is dat er na het artilleriebombardement geen stormloop volgt. De stormloop behoort tot de mythe van Verdun en werd beschreven door o.a. Jacques-Henri Lefebvre.¹³⁶ Tussen 16u00 en 17u00 verschijnen de eerste Duitse infanteristen. Het gaat om kleine groepjes die een beperkt aantal manschappen tellen en die een verkenningsoopdracht hebben. Ze dienen te controleren in hoeverre de Franse verdediging effectief buiten strijd is. Wanneer er nog weerstand wordt vastgesteld, geven ze met vuurpijlen het sein om het bombardement te hervatten. Ook de eerste echte aanvalstroepen bestaan uit kleine groepjes soldaten die zich traag en manoeuvrerend voortbewegen. Het gaat om grenadiers die gewapend zijn met draadscharen, handgranaten en vlammenwerpers. Sommige auteurs schreven dat de Duitsers bij Verdun in februari 1916 voor het eerst de vlammenwerper inzetten. Dit is onjuist. Ze gebruikten die reeds voordien. Eerst enkele malen tegen de Fransen zonder al te veel succes en op

¹³⁴ Le Naour, J.-Y. (2014). op. cit., p. 72.

¹³⁵ Zie voor de Stollen: Prost, A. & Krumeich, G. (2017, 2015). op. cit., p. 58. ; Holstein, C. (2012). *Battleground Europe. Walking Verdun*. (epub). Barnsley, South Yorkshire, 'The Start of the German Offensive. 21-22 february 1916'. ; Horne, A. (1993, 1962). op. cit., p. 54 en 57.

¹³⁶ Zie: Lefebvre, J.-H. (1996, 1960). *Verdun. La plus grande bataille de l'Histoire*. Éditions du Mémorial. Collection "Histoire et Recherches". Verdun, Mémorial de Fleury-devant-Douaumont. (oorspronkelijke uitgever: Paris, G. Durassié & Cie), p. 77 e.v.

30 juli 1915 tegen de Britten tijdens de slag bij Hooge aan het Ieperfront. Bij Verdun zullen ze in 1916 wel voor het eerst massaal worden ingezet.¹³⁷

De inzet van het luchtwezen

Een vierde en laatste nieuwigheid is dat de aanvalsstrategie van Falkenhayn volledig gebaseerd was op het massaal inzetten van het luchtwezen. Falkenhayn noemde het zelfs een sleutelfactor voor het slagen van het offensief. Hij liet daarbij niets aan het toeval over. Voor de start van het offensief gaf hij opdracht om met verkenningsvliegtuigen de volledige aanvalszone te fotograferen. Eén van de uitvoerende piloten was Hermann Göring die voor zijn nauwkeurig werk boven de sector Meuse en Verdun zal gedecoreerd worden.¹³⁸ Op basis van de inlichtingen die verkregen werden d.m.v. dit fotografisch materiaal zette de artillerie haar doelwitten uit. Falkenhayn gaf eveneens opdracht om in het grootste geheim een omvangrijke luchtvloot bij Verdun samen te trekken. In totaal gaat het om meer dan 270 toestellen, wat enorm veel is voor die tijdperiode. De belangrijkste opdracht voor de Duitse luchtvloot vangt echter pas aan van zodra het bombardement van start gaat. Ze dient ervoor te zorgen dat de Franse vliegtuigen en observatieballons aan de grond worden gehouden zodat de Duitse artillerie ongehinderd haar werk kan doen en in staat is om de Franse stellingen ononderbroken te bombarderen. Naast vliegtuigen maken de Duitsers gebruik van Drachen. Dit zijn observatieballons met een karakteristieke langgerekte vorm die aan de grond worden vastgemaakt. Door hun uitzicht noemen de Fransen ze spottend 'saucisse' of 'biroute' wat argot is voor penis. De Drachen krijgen elk een observatiestrook toegewezen die één tot twee kilometer breed is. Ze hebben als taak de veiligheid van een sector te bewaken. Tot slot zetten de Duitsers ook zeven zeppelins in. Die hebben als opdracht de bombardementen uit te voeren op de stad Verdun, de spoorwegen en de treinstations.¹³⁹

In 1916 worden bij Verdun voor het eerst op grote schaal vliegtuigen ingezet voor militaire doeleinden. Toch mag men de betekenis niet overschatten. Het luchtwezen - van een echte luchtmacht is op dat ogenblik nog geen sprake - is nog maar het embryo van wat een snel groeiend kind zal blijken te zijn.¹⁴⁰ In 1916 is men ook nog niet in staat om efficiënt vanuit de lucht te bombarderen. Ook de artillerie kampt nog met ernstige beperkingen. Het zorgt ervoor dat de lange aanvoerweg, de Voie sacrée, niet kon worden stilgelegd. Later ontstond het beeld dat de Duitsers die weg opzettelijk ongemoeid hadden gelaten zodat de Fransen quasi ongehinderd troepen konden blijven aanleveren die dan door de Duitsers systematisch werden afgeslacht.¹⁴¹ Ook dit is een mythe die

¹³⁷ Goutard, A. (1976). "Verdun. 21 février- 4 mars 1916 : le contraire d'une ruée". Verdun 1916. Actes du Colloque International sur la Bataille de Verdun, 6-7-8 juin 1975. ; Gonville & Caius. (s.d.). "The Battle of Hooge". University of Cambridge. Consult. 11/11/2022.
<https://www.cai.cam.ac.uk/discover/chapel/world-war-i-centenary-commemoration/battle-hooge> ;
 Prost, A. & Krumeich, G. (2017, 2015). op. cit., pp. 58-59, 100-101.

gebaseerd is op een anachronisme. Sommige auteurs, waaronder Henk Jonker, keken met hedendaagse ogen naar een oude slag.

De eerste Franse linie

Het artilleriebombardement richt een enorme ravage aan in de eerste Franse linie. Wat eens bossen waren, is nu een mengelmoes van ontwortelde en stukgeschoten bomen en houtspaanders. De aarde is omgewoeld en het terrein is bezaaid met minder diepe tot zeer diepe kraters veroorzaakt door de granaatontploffingen. Het maakt een verplaatsing over het terrein bijzonder zwaar en moeilijk. Meerdere verdedigingswerken en gevechtsposities zijn onder het geweld ingestort. De Duitse artillerie is erin geslaagd om een groot deel van de verdedigers letterlijk uit het leven te blazen. Heel wat Franse infanteristen liggen bedolven onder meters aarde of onder de brokstukken van de schuilplaatsen waar ze probeerden bescherming te vinden. Door het intense artilleriebombardement wordt reeds in een vroeg stadium alle communicatie verbroken. Hierdoor zijn soldaten afgesneden van hun plaatselijke bevelvoering en volledig op zichzelf aangewezen. De plaatselijke bevelvoerders hebben op hun beurt geen contact meer met de verschillende achterliggende hoofdkwartieren waardoor er geen overzicht en coördinatie meer mogelijk is. Ze proberen dit op te lossen door koeriers uit te sturen maar die geraken niet door het hevige artillerievuur. Ze liggen ergens dood of gewond op het terrein. De eerste Franse linie is hierdoor compleet geïsoleerd. Doordat de Duitsers ook in de diepte bombarderen is het voor de Fransen onmogelijk om versterkingen aan te voeren. De gevechten om de eerste linie vinden plaats tussen het westelijk gelegen bois d’Haumont en lopen door tot Herbebois in het oosten. Ze duren van 21 tot en met 23 februari. De positie die het langste standhoudt, is die van Herbebois. Alle andere sectoren vallen op 22 februari in Duitse handen.¹⁴²

Ondanks de ravage die het Duitse openingsbombardement aanricht, heeft het in wezen gefaald. De Duitsers zijn er niet in geslaagd om alle Franse verdedigingswerken en

¹³⁸ Costelle, D. & Clarke, I. (2016). “Apocalypse Verdun”. Documentaire. Centenaire de la bataille de Verdun. France tv. Commentaar Mathieu Kassovitz. (verkrijgbaar op DVD) ; Opmerkelijk is dat Danielle Costelle zowel de documentaire voor de 50 jarige herdenking van de slag in 1966 als die voor de honderdjarige in 2016 realiseerde. Er verscheen eveneens een boek bij deze documentaire: Costelle, D. & Clarke, I. (2016). *Apocalypse Verdun*. Paris, Éditions Flammarion.

¹³⁹ Turbergue, J.- P. (Ed.) & Service historique de la Défense. (2006). op. cit., p. 61. ; Viart, J.-P. (2016). op. cit., p. 27.

¹⁴⁰ Zie: Turbergue, J.- P. (Ed.) & Service historique de la Défense. (2006). op. cit., pp. 118-119 (getuigenis van Bernard Lafont, *Au ciel de Verdun*, 1918). ; Ibidem, p. 320. (La chasse française dans le ciel de Verdun).

¹⁴¹ Zie o.a. Jonker, H. (2009, 1981). op. cit., pp. 53-54.

¹⁴² Zie voor de gevolgen van het Duitse artilleriebombardement: Getuigenis Maurice Brassard, korporaal 56ste BCP, bois des Caurès ; Getuigenis G. Champeaux, verbindingsofficier 164ste infanterieregiment, Herbebois ; Getuigenis H. Hovine, soldaat 243ste infanterieregiment, bois de Wavrille ; Getuigenis Henri Dagenet, adjudant-chef 321ste infanterieregiment ; Getuigenis Édouard Bougard, korporaal 208ste infanterieregiment. De getuigenissen werden opgenomen in: Péricard, J. (1997). *Verdun. Histoire des combats qui se sont livrés en 1916 sur les deux rives de la Meuse*. Paris, Nouvelles Librairie de France, pp. 7, 15, 17 en ook p. 30 en 33 voor het verlies van Herbebois. ; Miquel, P. (2002). op. cit., pp. 39-41, 45.

posities in kaart te brengen waardoor het bombardement een aantal belangrijke Franse posten mist. Zelfs bredere verdedigingsstroken zoals de intermediaire linie die op het allerlaatste moment werd aangelegd, bleven zo goed als intact. In 1916 is de artillerie ook nog niet in staat om een volledige vernietiging op een brede positie uit te voeren. Schuilplaatsen die voldoende diep werden aangelegd en geen voltreffer kregen, overleefden een bombardement. Daarnaast doorstaan de forten en ouvrages de zware Duitse beschieting. Ze zijn heel wat steviger dan de Belgische forten die werden opgetrokken of versterkt met ongewapend beton. De Franse situatie is daardoor helemaal anders en niet vergelijkbaar met de Belgische. Een bijkomend probleem is dat artilleristen in 1916 niet beschikken over voldoende observatiemogelijkheden. Heel dikwijls zien ze hun doelen niet en zelfs luchtobservatie kan hier geen soelaas brengen. Van zodra een bombardement losbarst, is het voor piloten onmogelijk hun waarnemingen door te geven waardoor de artillerie moet werken op het gevoel en op eerder gemaakte observaties. Het gevolg van dit alles is dat er altijd overlevenden zijn. Het volstaat dat enkelen onder hen bereid zijn weerstand te leveren om een vijandelijke aanval te vertragen en zelfs te stoppen. Zeker wanneer de verdedigers beschikken over mitrailleurs en handgranaten.¹⁴³

De Duitse infanteristen gaan bij het oprukken zeer methodisch te werk. Wanneer ze op weerstandsnesten stuiten, lossen ze dit niet op door die frontaal aan te vallen. Indien mogelijk wordt er d.m.v. vuurpijlen artilleriesteun gevraagd waarna er een artilleriebarrage volgt op de Franse positie. Een tweede mogelijkheid is dat ze rond het weerstandsnest trekken om dit aansluitend in de rug aan te vallen. Ze zetten ook vlammenwerpers in om weerstandsnesten uit te roken.¹⁴⁴

Het behoort tot de mythe van Verdun dat elke overlevende het gevecht aanging. Dit is niet het geval. Overlevenden reageerden op drie manieren. Ze vluchtten, ze gaven zich over of ze boden weerstand. Enkel de laatste vorm werd en wordt nog steeds weerhouden in nationalistische en patriottische literatuur. De realiteit is genuanceerder.¹⁴⁵

In bijna alle sectoren van de eerste Franse linie stellen de Duitsers hevige of minder hevige weerstand vast. De opmars wordt hierdoor vertraagd. Het vasthouden aan het methodische en voorzichtige oprukken, maakt dat de Duitsers geen risico's willen nemen. Ze hernemen op 22 februari het artilleriebombardement waarna ze opnieuw aanvallen. De gevechten zijn buitengewoon hevig maar in de late namiddag van 22 februari slagen ze erin om de eerste linie in handen te krijgen. De uitzondering is Herbebois waar een buitengewone weerstand wordt geleverd.

¹⁴³ Zie o.a. : Prost, A. & Krumeich, G. (2017, 2015). op. cit., pp. 52-53. ; Miquel, P. (2002). op. cit., p. 22. ; Jankowski, P. (2014). op. cit., p. 71.

¹⁴⁴ Zie: Prost, A. & Krumeich, G. (2017, 2015). op. cit., pp. 58-59 en 100-101 ; Ousby, I. (2002). op. cit., pp. 69-70.

¹⁴⁵ Zie: Ousby, I. (2002). op. cit., pp. 70-73.

In Herbebois zit de Duitse opmars muurvast. De vooruitgang bedraagt er amper 400 meter. Doordat de Fransen op de avond van 22 februari hun artillerie zuidelijker opstellen, een gevolg van het verlies van de eerste linie in de andere sectoren, komt Herbebois dat nog standhoudt zonder artilleriesteun te zitten. Desondanks vechten de Franse infanteristen verder. De Duitsers zijn het beu en willen een einde maken aan de patstelling. Ze beslissen een elite eenheid in te zetten die voor dit soort taken speciaal is opgeleid en getraind. Afdelingen van Sturmbataillon Rohr krijgen de opdracht het bos te zuiveren en de doorgang voor de infanterie vrij te maken. Tegen de avond van 23 februari is dit een feit. De Fransen tellen in Herbebois 1200 slachtoffers - doden, gewonden en vermisten - en de Duitsers 1100. Ze hebben drie volle dagen nodig gehad om een afstand van amper 1800 meter te overbruggen.¹⁴⁶

Mythen over de Franse weerstand

De weerstand die de eerste Franse linie levert, is opmerkelijk maar wordt best realistisch en niet hagiografisch benaderd. Historische kritiek is hieromtrent noodzakelijk. In dweperige nationalistische en patriottische verhalen en heldengedichten is er uiteraard alleen maar sprake van hevige weerstand. Men ging en men gaat er soms nog van uit dat een Franse soldaat zich niet overgeeft of vlucht. Volgens dezelfde redenering is laf gedrag een typisch kenmerk van de vijand en nooit van de eigen troepen.¹⁴⁷ Het verhaal van de verdediging van het bois d’Haumont toont echter aan dat we best voorzichtig omgaan met de manier waarop de slag verteld wordt. Zo werd er lang beweerd dat de Duitsers enkel het bos konden innemen omdat bijna alle Franse verdedigers op hun positie sneuvelen. Auteurs schreven dat van de tweeduizend soldaten waarmee luitenant-kolonel Bonviolle, de bevelhebber in Haumont, de strijd aanving er slechts een zestigtal het bois d’Haumont overleefden. De officiële Franse verliescijfers geven voor Haumont 1800 manschappen. Wanneer we echter Duitse bronnen raadplegen, blijkt dat er op de avond van 22 februari maar liefst 1366 gevangenen van dit regiment geteld werden. Antoine Prost en Gerd Krumeich merken hieromtrent op dat het maar net is wat je onder verliezen verstaat. Naast de doden en gewonden wordt er onder dit cijfer ook het aantal vermisten waaronder de krijgsgevangenen geregistreerd. Daar komt bij dat Duitse troepen in februari 1916 vanaf de ruïnes van het dorp Haumont grote groepen Fransen van de hoogten van Brabant zien wegvlugten in de richting van Samogneux bij de Maas.¹⁴⁸ Door het op een welbepaalde manier interpreteren van een mistig woord zoals ‘verliezen’ wordt in bovenstaand

¹⁴⁶ Zie: Czubak, N. (s. d.). “Dans l’ombre du bois des Caures, les combats de l’Herbebois (21-23 février 1916)”. In: *La Revue Scientifique*. Mémorial de Verdun. Consult. 23/01/2023.
<http://memorial-verdun.fr/actualites/revue-scientifique-herbebois#toggle-id-1>

¹⁴⁷ Ousby, I. (2002). op. cit., p. 72. ; Zie ook het heldengedicht van Théodore Botrel (1868-1925). “Les Chasseurs de Driant” en de teksten van Maurice Barrès, Jacques Péricard, Georges Blond e.a.

¹⁴⁸ Zie: Miquel, P. (2002). op. cit., p. 47. ; Ousby, I. (2002). op. cit., p. 71. ; Prost, A. & Krumeich, G. (2017, 2015). op. cit., pp. 41-42 en p. 314 (voetnoot 42). ; Jankowski, P. (2014). op. cit., p. 13.

voorbeeld een vlucht en een massale overgave voorgesteld als een bloedbad. Voor de duidelijkheid, we willen enkel aantonen hoe relatief eenvoudige zaken foutief geïnterpreteerd of zelfs gemanipuleerd kunnen worden. In beide gevallen is een onjuist verhaal het eindresultaat. Over de feitelijke handelingen van 1916 - vechten, vluchten of zich overgeven - heeft niemand morele oordelen te vellen. Niet destijds en zeer zeker niet vandaag, vanuit een comfortabele zetel.

Het dramatisch gehalte van heldenverhalen is slechts zeer zelden hoog genoeg. Alsof de realiteit niet erg genoeg is, moet het telkens méér zijn. Onderzoeksresultaten zijn voor dit soort van geschiedschrijvingen dan ook bijzonder lastig omdat ze de mythische constructie die men probeert op te zetten, ontkrachten. Ze worden dan ook systematisch uit de verhalen van de slag geweerd. Wat rest, is een eenzijdig patriottisch-nationalistisch of politiek-ideologisch gekleurd verhaal. In deze context deed Ian Ousby onderzoek naar een aantal gebeurtenissen die op 21 en 22 februari 1916 plaatsvonden in het mythische bois des Caures. Tot op vandaag worden de plaatselijke bevelhebber en de troepen die er de Duitse aanval opvingen, voorgesteld als hét voorbeeld van Frans patriottische heldenmoed.

Reeds op 21 februari doet er zich in de late namiddag een ernstig incident voor. Christina Holstein vermeldt dat de Duitse rechter aanvalsflank goed opschoot. De reden hiervoor was dat de linker Franse verdedigingsflank een deel van de buitenpostlinie had opgegeven.¹⁴⁹ Bij het vallen van de avond op 21 februari slaat bovendien een eenheid onder bevel van een sergeant-majoor op de vlucht bij het zien van de eerste Duitse troepen. Via communicatieloopgraven bereiken ze de achterste R-linie en komen ze bij de commandopost van luitenant-kolonel Émile Driant die zich in R2 bevindt. Driant zal hen na een korte rust terugsturen naar hun positie. Eigentijdse rapporten verzwegen de gebeurtenis. Onderzoek dat van na de oorlog dateert, vermeed zoveel mogelijk de kwestie. Indien het echt niet anders kon, werd het onderwerp slechts oppervlakkig behandeld. Een stafofficier schreef zestien jaar na de gebeurtenissen een geschiedenis van de slag waarin hij pertinent beweerde dat de vlucht enkel was veroorzaakt doordat de Duitsers Franse uniformen hadden gedragen, een argument dat regelmatig opduikt in oudere Verdun vertellingen.¹⁵⁰ Een ander incident doet zich voor bij een van de Grand Gardes. Dit zijn veldwerken van de ondersteuningslinie die een aantal posities met elkaar verbinden. In het bois des Caures waren er vier Grand Gardes. Een luitenant wordt samen met zijn manschappen gevangen genomen. Ian Ousby wijst op het grote verschil tussen de officiële en niet-officiële versie van deze gebeurtenis. In de officiële versie worden ze gevangen genomen met het geweer in de hand. In realiteit verloopt het ietwat anders. Van zodra de Duitsers de Grand Garde naderen, beveelt de luitenant het vuur te openen. Meerdere soldaten weigeren. De luitenant twijfelt en volgens een ooggetuige vulden zijn

¹⁴⁹ Zie: Holstein, C. (2012). op. cit., 'The Start of the German Offensive. 21-22 february 1916'.

¹⁵⁰ Ousby, I. (2002). op. cit., p. 71. ; Over het 'vals spelen' van de Duitse aanvalstroepen, zie o.a. : Péricard, J. (1997). op. cit., passim.

ogen zich met tranen van woede en frustratie. De luitenant kon volgens de ooggetuige geen beslissing nemen omdat hij de moed niet had om de consequenties van een beslissing onder ogen te zien. De uitkomst was immers altijd negatief. Het was kiezen tussen een zinloze dood of wat ervaren werd als een vernederende overgave.¹⁵¹

Ousby wijst op enkele courante termen die regelmatig opduiken in verslagen van militaire acties uit die tijd. De term 'fusil à la main', geweer in de hand, moet niet al te letterlijk worden genomen en is slechts een standaard formulering. Men wil er enkel mee aantonen dat er tot het laatste moment weerstand werd geboden. Het ergste wat er kon gebeuren, is dat iemand de vechtlust van betrokkene(n) in twijfel zou trekken en zou kunnen vermoeden dat men zich zonder meer had overgegeven of laten gevangen nemen. Ousby schrijft dat er daarom dikwijls nog de uitdrukking 'baïonnette au canon', bajonet op het geweer, aan werd toegevoegd om extra nadruk te leggen. Frontsoldaten reageerden in Verdun immers bijzonder minachtend op een overgave. Ze noemden het spottend 'faire Kamerad'. Een overgave was dan ook niet zonder gevaar. Meestal gebeurde dit om veiligheidsredenen collectief. Er zijn meerdere individuele overgaves bekend die bijzonder slecht afliepen en waarbij diegene die zich overgaf koudweg werd neergeschoten.¹⁵² Het gevolg is dat er een grote sociale druk bestond bij de soldaten op het terrein. Maar daar houdt het niet bij op. Ook het achterfront oefende druk uit. Een Franse soldaat herinnerde zich nog lang na de oorlog hoe zijn overgave aanvoelde. Voor hem was de ontmoeting met een Franse vrouw het ergste moment. Ze schold hem uit voor rotte vis omdat hij zich gevangen had laten nemen en niet bereid was geweest om tot het bittere einde door te vechten. Wanneer we daar de druk van bevelhebbers aan toevoegen, zien we hoe de frontsoldaat langs meerdere zijden geplet werd door zowel de eigen groep, het thuisfront als de bevelhebbers. Voor de volledigheid moet daar ook de eigen opgelegde interne prestatiedruk aan worden toegevoegd. De enorme druk die op de frontsoldaat werd uitgeoefend door de verschillende sociale structuren die hem omringden, bestond reeds van bij de mobilisatie en zal gedurende heel de oorlog aanwezig blijven.¹⁵³ Het mag dan ook niet verbazen dat sommigen onder hen zich loskoppelden van de gebeurtenissen. Daarnaast kunnen er ook vraagtekens geplaatst worden bij de verschillende behandeling van bevelhebbers. Émile Driant wordt in de namiddag van 22 februari met hetzelfde probleem geconfronteerd als de luitenant in de Grand Garde. Verder vechten tot de dood zoals het bevel eist of een terugtrekking uitvoeren om wat rest aan manschappen te redden. Hij neemt de beslissing niet alleen,

¹⁵¹ Holstein, C. (2012); op. cit., 'The Start of the German Offensive. 21-22 february 1916'; Ousby, I. (2002). op. cit., pp. 72-73. De overgave van luitenant André Robin van het 59ste BCP werd door Jacques Péricard heldhaftig beschreven. Korporaal Stéphane, die sinds de start van het bombardement bij Robin was geweest, had echter een heel ander verhaal over de laatste momenten dat ze samen in vrijheid verkeerden. Zie: Péricard, J. (1997). op. cit., p. 20 in vergelijking met Ousby, I. (2002). op. cit., p. 73. Wat niet past binnen het officiële patriottische discours werd - en wordt soms nog steeds - geweerd of genegeerd. Het gevolg is een ongenueanceerde zwart-wit geschiedschrijving.

¹⁵² Ousby, I. (2002). op. cit., pp. 72-73.

¹⁵³ Zie hieromtrent: Rousseau, F. (2018). *14-18, penser le patriotisme*. Paris, Éditions Gallimard, pp. 19-47.

maar betreft er zijn resterende officieren bij. De meesten opteren voor een terugtrekking behalve één kapitein die het oorspronkelijke bevel van te vechten tot de laatste man strikt wil opvolgen, waarschijnlijk ingegeven door de reële vrees om anders achteraf voor een Krijgsraad te moeten verschijnen. De tweede in rang in het bois des Caures is Étienne Renouard. Hij is een oud-student van Driant aan de militaire school. Renouard distantieert zich volgens Ousby van de conversatie en houdt zich intussen bezig met het verbranden van documenten zodat die niet in Duitse handen vallen. Driant en Renouard sneuvelen tijdens de terugtrekking op het dorp Beaumont. Driant wordt getroffen door een mitrailleurkogel in het voorhoofd en is op slag dood. De kapitein die strijdend ten onder wou gaan, overleeft het bois des Caures. Luitenant Simon brengt de overlevende chasseurs tot in het dorp Beaumont waar ze verre van vriendelijk onthaald worden. De bevelvoerende officier in Beaumont scheldt hen uit voor lafaards omdat ze hun post in het bois des Caures verlaten hebben.¹⁵⁴

Ook luitenant-kolonel Bonviolle verlaat met zijn resterende manschappen op 22 februari het bois d'Haumont en duikt rond 18u00 op in Samogneux bij de Maas en reeds eerder gaf een Franse generaal tijdens de Duitse opmars naar het bois des Caures het bevel Brabant-sur-Meuse te evacueren omdat de plaats naar zijn mening onverdedigbaar was geworden. Hij wordt van zijn commando ontheven en er wordt een procedure voor de Krijgsraad tegen hem opgestart. Het ergste lot trof echter twee lagere officieren van het 347ste infanterieregiment, de onderluitenanten Gustave Henri Herduin en Pierre Millant, die zich in juni 1916 in de sector van de ferme de Thiaumont nabij Fleury bevonden. Beide officieren komen in de gekende klassieke situatie terecht waarin er een tekort is aan munitie en een omsingeling dreigt. Ze beslissen na een hevige strijd om met hun resterende manschappen terug te trekken. Het bevel luidt echter ter plekke stand te houden en te sterven. Het gevolg van hun zelfstandig denken en van hun zelfgenomen beslissing was dat ze allebei op 11 juli 1916 in Fleury-devant-Douaumont werden gefusilleerd.¹⁵⁵

¹⁵⁴ Ousby, I. (2002). op. cit., pp. 72-75. ; Ministère de la Guerre. Service Général des Pensions. Enquête faite au Réserv. Lazarett IV à Rastatt par le capitaine Séguin du 59e bataillon de Chasseurs au sujet de la disparition du lieutenant-colonel Driant, commandant le groupe de Chasseurs de la 72e division. Consult. 27/03/2023. ; Dossier lieutenant-colonel Émile Driant, GR 6 YF 50295 (partieel online). Verklaring van chasseur Lefèbvre i.v.m. de omstandigheden van de dood van Émile Driant. ; "Liste nominative des Officiers, Sous-Officiers, Caporaux et Chasseurs du 59e Bataillon de Chasseurs à Pied morts pour la France. Bois des Caures". In: Service historique de la Défense. (1920/1). op. cit. ; Ministère des Armées. Mémoire des Hommes. (s.d.). Fiche Mort pour la France. "Émile Driant". Consult. 19/04/2023. <https://www.memoiredeshommes.sga.defense.gouv.fr/fr/article.php%3Fidrub%3D24%26titre%3Dmorts-pour-la-france-de-la-premiere-guerre-mondiale> ; Ministère des Armées. Mémoire des Hommes. (s.d.). Fiche Mort pour la France. "Étienne Renouard". Consult. 19/04/2023. <https://www.memoiredeshommes.sga.defense.gouv.fr/fr/article.php%3Fidrub%3D24%26titre%3Dmorts-pour-la-france-de-la-premiere-guerre-mondiale>. (Om onduidelijke redenen bestaan er 2 fiches 'Mort pour la France' voor Étienne Renouard. De overlijdensdatum in de regimentshistoriek is onjuist. Renouard sneuvelde niet op 21/02/1916 maar op 22/02/1916 nabij de ferme de Mormont).

¹⁵⁵ Zie: Péricard, J. (1997). op. cit., pp. 25-27. ; Ousby, I. (2002). op. cit., p. 71. ; Miquel, P. (2002). op. cit., p. 58. ; Prost, A. & Krumeich, G. (2017, 2015). op. cit., p. 60. ; Stèle des fusillés de Fleury. Verdun-Meuse

Bij de beslissing van Driant werden geen vraagtekens geplaatst terwijl dit bij anderen, die in een gelijkaardige situatie verkeerden en soortgelijke beslissingen namen, wel gebeurde. Zijn dood maar ook zijn parlementaire status zal hier zeker een rol in gespeeld hebben. Niet te onderschatten is echter de campagne die zijn vriend Maurice Barrès opstartte in zijn rubriek in *L'Écho de Paris*. Het is hij die ervoor zorgt dat Driant, de chasseurs van het 56ste en 59ste B.C.P. en het bois des Caures mythisch zullen worden. De weerstand werd later voorgesteld als het eerste voorbeeld van het principe “ils ne passeront pas”, een principe dat geformuleerd werd op het slagveld van Verdun en niet tijdens de Spaanse Burgeroorlog zoals nogal eens onjuist wordt aangenomen.¹⁵⁶ Het is ook Barrès die ervoor zorgt dat de figuur van Driant onaantastbaar wordt. Zo wordt er nog tijdens de slag een loopgraaf naar Driant genoemd.¹⁵⁷ Door de grote aandacht die Driant en het bois des Caures verkregen, geraakte de weerstand van Herbebois compleet in de vergetelheid. Vandaag kan men dit nog vaststellen wanneer men de noordoostelijke sector van Verdun bezoekt. De volledige focus ligt op het bois des Caures terwijl Herbebois desolaat en quasi ontoegankelijk gebied is. Bovendien werd en wordt er amper een woord geschreven over de drie bataljons van het 164ste regiment infanterie die versterkt met enkele elementen van de 51ste infanteriedivisie het terrein tussen het bois de Ville en Ornes verdedigden. Luitenant-kolonel Driant werd daarentegen voor altijd verbonden met Verdun. Dit gebeurde niet met de bevelhebber van het 164ste R.I., luitenant-kolonel Roussel. Ook de namen van commandant Gaggeri en Bodot zijn zo goed als onbekend bij een breder publiek.¹⁵⁸ Maurice Barrès had zijn werk grondig verricht. Het is zonder meer opmerkelijk hoe politieke aspecten heel dikwijls de militaire overheersen wanneer het over Verdun gaat, zeker wanneer bevelhebbers gelinkt waren aan een onmiskenbaar katholieke, politieke rechterzijde. Ook de niet altijd historisch juiste ophemeling van generaal Philippe Pétain en van generaal Édouard de Castelnau kaderen binnen dit beeld, net zoals het systematische en niet altijd even genuanceerde anti-Joffre discours dat in veel werken over de slag kan worden teruggevonden.

De Franse artillerie en de Duitse rechterflank

Bij het begin van de slag beschikken de Fransen in vergelijking met de Duitsers over minder dan de helft aan artillerie. Bovendien is hun geschut veel lichter dan het Duitse. Het meest in omloop is het 75 mm Schneider & Compagnie kanon dat vervaardigd werd in Le Creusot. Het wapen dateert van 1897 en werd voor het eerst ingezet in China in

France. Gepublic. 10/03/2014. Consult. 12/12/2022.

<http://verdun-meuse.fr/index.php?qs=fr/lieux-et-visites/stele-des-fusilles-de-fleury>

¹⁵⁶ Zie: s.n. (2016, 20 februari). Hace 100 años. Verdún, ¡No pasarán! In: *La Vanguardia*.

¹⁵⁷ ‘Tranchée Driant’. Zie: Turbergue, J.- P. (Ed.) & Service historique de la Défense. (2006). op. cit., p. 182, 252. ; Hetzelfde zal men doen voor luitenant-kolonel Macker die op 9 en 10 maart op de linkeroever het bois des Corbeaux herovert op de Duitsers. Macker sneuvelt op 10 maart. Ook naar hem wordt er een loopgraaf genoemd. Zie: Miquel, P. (2002). op. cit., pp. 117-118.

¹⁵⁸ Zie: Crohas, J.-F. (s.d., 2013 - transcrit). *Campagne 1914-1918. Historique du 164e Régiment d’Infanterie*. Paris, Librairie Chapelot, pp. 10-11.

1900. Het zal in het Franse leger meegaan tot de oorlog in Algerije.¹⁵⁹ Het kanon is het symbool van de Franse artillerie tijdens de Eerste Wereldoorlog en wordt door sommige auteurs waaronder Alistair Horne onderschat. Na eerst de positieve eigenschappen van het wapen te hebben vermeld, voegt Horne eraan toe dat het voor officieren die de militaire doctrine van generaal Louis de Grandmaison aanhingen “*God the father, God the Son and God the Holy Ghost*” was.¹⁶⁰ Horne verwijst aansluitend naar een uitspraak van generaal Maxime Weygand die stelde dat een paar heiligen rond en bij een 75 mm kanon alleszins voor wat meer geruststelling zouden gezorgd hebben.¹⁶¹

De Franse artillerie was verre van ondermaats in Verdun. Het is juist dat haar bereik korter was en haar impact minder zwaar maar ze beantwoordde, in tegenstelling tot wat heel wat auteurs schreven, van bij de aanvang van het offensief het Duitse artillerievuur. Ze werd daarbij wel verlamd door Duitse gasgranaten en het ontbreken van visuele hulp doordat het Franse luchtwoezen aan de grond werd vastgepind. Ook werd ze geconfronteerd met een nijpend gebrek aan munitie.¹⁶² Tijdens de nacht van 21 op 22 februari neemt de Franse luitenant-kolonel Wasser het initiatief om artilleriestukken van de rechteroever over te brengen naar de linkeroever. Het gaat vooral om 155 mm en 120 mm kanonnen maar ook andere kalibers worden verzameld. Wasser verdeelt de kanonnen in batterijen die hij naast elkaar laat opstellen. Aan elk kanon wordt een strook van 750 meter toegewezen die ze onder vuur moeten nemen.¹⁶³ Wasser introduceert een systeem waarbij het eerste kanon van elke batterij de eerste 750 meter aan haar linkerkant voor haar rekening neemt. Het tweede kanon van elke batterij beschiet de volgende 750 meter. Het derde kanon van elke batterij neemt de daaropvolgende 750 meter als doelwit en het vierde en laatste kanon van elke batterij zorgt voor de beschieting van de laatste 750 meter van de strook. Wasser creëert op die manier een bijzonder hevig kruisvuur. Een bijkomend voordeel van deze tactiek is dat wanneer een kanon of zelfs een volledige batterij zou uitvallen het schieten nog steeds onafgebroken kon doorgaan en het kruisvuur behouden bleef. Wasser laat de stukken tegen maximale snelheid en zonder al te veel plichtplegingen vuren. Er wordt pas gestopt wanneer de lopen oververhit geraken.¹⁶⁴

De Duitse opmars op de rechteroever van de Maas wordt door de artilleristen van Wasser stevig verstoord en loopt ernstige verliezen op. Tijdens de eerste dagen van het

¹⁵⁹ Onafhankelijkheidsoorlog in Algerije (1954-1962). ; Musée de l'Armée. Espaces “Première Guerre Mondiale”. Le canon de 75 mm, modèle 1897. Fiche Objet. Action pédagogique du Musée de l'Armée. Paris, Hôtel des Invalides.

¹⁶⁰ Horne, A. (1993, 1962). op. cit., p. 13.

¹⁶¹ Ibidem. ; Maxime Weygand was van Belgische afkomst en verkreeg de Franse nationaliteit. Hij studeerde aan Saint-Cyr en maakte carrière in het Franse leger. Weygand is geen onbesproken figuur. Hij werkte tijdens de Tweede Wereldoorlog mee aan het Vichy-regime en zal na zijn vrijspraak in 1948 voor het Haute Cour de Justice ijveren voor het eerherstel van Pétain.

¹⁶² Péricard, J. (1997). op. cit., pp. 7-8

¹⁶³ Een Franse artilleriebatterij bestond uit vier kanonnen. Een Duitse uit zes.

¹⁶⁴ Nota van luitenant-kolonel Wasser opgenomen in: Turbergue, J.- P. (Ed.) & Service historique de la Défense. (2006). op. cit., p. 64.

offensief is het trouwens niet enkel Wasser die de Duitsers problemen bezorgt. Ook vanuit de in 1915 niet ontwapende forten zoals het Fort de Marre op de linkeroever en het Fort de Moulainville op de rechteroever wordt er gevuurd. Daarnaast zijn er nog de artilleriestukken van het veldgeschut die de Duitse opmars bemoeilijken. Ondanks de vaststelling dat de Fransen over minder dan de helft aan kanonnen beschikken en dat die bovendien van een mindere kwaliteit zijn en meer beperkingen hebben in vergelijking met het Duitse geschut, weten ze hun artillerie bijzonder goed te gebruiken. Een Duitse getuige beschreef niet enkel de grote Franse weerstand - zelfs van de gewonden - wanneer op 21 februari het bevel werd gegeven om Bras-sur-Meuse aan te vallen maar ook het hevige Franse artillerievuur dat op hen terecht kwam. Het nagelde hen ter plekke vast. Wanneer er op 23 februari eindelijk een bevel tot terugtrekking komt, geraken de Duitse troepen niet verder dan 60 meter. Ook andere Duitse overlevenden zoals Herbert Geißler, Ernst Weckerling en Wilhelm von Schramm getuigden over de efficiënte aanwending en effectiviteit van de Franse artillerie. De Duitse expressionistische schilder Franz Marc die in 1916 bij Verdun diende, schrijft op 2 maart 1916 dat hij dag na dag geconfronteerd wordt met het verschrikkelijkste wat mensenhersen zich maar kunnen voorstellen. Twee dagen later wordt hijzelf dodelijk getroffen door een Franse artilleriegranaat. Hij overlijdt tussen Braquis en Herméville-en-Woëvre.¹⁶⁵ De Franse artillerie zal gedurende heel de slag bijzonder doeltreffend blijven. Bovendien zal het aantal artilleriestukken waarover de Fransen beschikken langzaam maar zeker toenemen. Het is niet zo dat de grote wanverhouding die er bestond in februari van blijvende duur is. Eind mei 1916 beschikken de Fransen over 1777 artilleriestukken waarvan er 1184 veldartillerie zijn. De Duitsers hebben de beschikking over 2200 stukken waarvan 1730 stukken zware artillerie.¹⁶⁶ Een belangrijk nadeel voor de Duitsers is dat hun zware artillerie veel meer tijd in beslag neemt om afgevuurd te worden. De Franse veldartillerie slaagt er bijgevolg veel beter in om een grotere vuurdensiteit te ontwikkelen waardoor het aantal Duitse slachtoffers gevoelig stijgt.¹⁶⁷ In mei 1916 decimeren de Franse artilleristen het Königlich Bayerische 15de Infanterie Regiment. Ze worden op 23 mei met 3000 manschappen bij Verdun ingezet. Vijf dagen later zijn er van dit regiment meer dan 1000 soldaten dood, gewond of vermist.¹⁶⁸

¹⁶⁵ Prost, A. & Krumeich, G. (2017, 2015). op. cit., pp. 56-57. ; Feldweibel C. "Le début du "grand coup" contre Verdun". In: Turbergue, J.- P. (Ed.) & Service historique de la Défense. (2006). op. cit., p. 74. ; Werth, G. & Siegfried, C.-F. (1984, 23 februari). "Augenzeugen: berichten über Verdun 1916". Getuigenissen m.b.t de Franse artillerie van Herbert Geißler, Ernst Weckerling en Wilhelm von Schramm. ; s.n. (2016, 21 februari). "Erster Weltkrieg: 'So furchtbar kann nicht einmal die Hölle sein'". In: *Süddeutsche Zeitung*.; Destins de Verdun (2022). "Franz Marc". Mémorial de Verdun.

¹⁶⁶ Péricard, J. (1997). op. cit., pp. 286-287.

¹⁶⁷ Werth, G. & Siegfried, C.-F. (1984, 23 februari). "Augenzeugen: berichten über Verdun 1916". Getuigenissen van Wilhelm von Schramm.

¹⁶⁸ Wetzels, H. (2016, 6 februari). "Das Grauen von Verdun, verschnürt zwischen Pappdeckeln". In: *Süddeutsche Zeitung*. (Gebaseerd op het regimentsarchief van het Königlich Bayerische 15. Infanterie Regiment (I.R.), Kriegsarchiv München).

Falkenhayn negeerde de linker Maasoever, iets waarvoor Knobelsdorf hem waarschuwde. Het is vanaf deze linkeroever dat de Fransen grote schade toebrengen aan de Duitse rechter aanvalsflank. Het zal Falkenhayn dwingen om alsnog de linkeroever aan te vallen waarbij hij dezelfde vergissing zal begaan door de aanval te smal te houden. Dit maakt dat gedurende heel de slag de Duitse rechterflank - en dit op zowel de rechter- als op de linkeroever - een levende schietschijf vormt voor de Franse artillerie.

Franse terugtrekkingen

Op 24 februari nemen de Duitsers met behulp van vlammenwerpers Samogneux in, een dorp op de rechteroever bij de Maas. Hierdoor bevinden ze zich aan de voet van cote 344, een hoogte van 344 meter boven de zeespiegel, die in de namiddag wordt veroverd. Bij de actie worden 600 Franse soldaten gevangen genomen. De Duitse aanvalstroepen lijden intussen aan grote vermoeidheid. Het offensief verloopt niet zoals verwacht en de Fransen vechten fanatiek voor elke meter grond. De veroveraars van cote 344 ontvangen het bevel om verder door te stoten naar de cote de Talou waar de Fransen een deel artillerie hebben geconcentreerd die de Duitse opmars veel schade berokkent. Die dient onverwijd uitgeschakeld te worden. De bevelvoerders van twee Duitse regimenten weigeren het bevel uit te voeren. Hun manschappen zijn zo compleet uitgeput dat ze geen meter meer verder geraken. De bevelhebber van een derde regiment wil het order wel opvolgen en probeert zijn manschappen te verzamelen. Hij moet echter vaststellen dat die tot niet veel meer in staat zijn. Ze strompelen wat rond en slagen er zelfs niet meer in om een vertrekopstelling aan te nemen en zich enigzins te oriënteren. Hierop besluit ook deze bevelhebber de aanval af te lasten.¹⁶⁹

De Duitsers nemen tijdens de eerste dagen van het offensief ruim 10.000 Fransen gevangen. Dit is 1/3 van het volledige Franse effectief dat zich op 21 februari bij Verdun bevindt. Op 24 februari zijn de Franse troepen teruggedrongen tot hun derde linie die amper die naam waard is. Ze hebben bovendien verschillende stukken zware artillerie moeten achterlaten waaraan ze reeds een tekort hebben.¹⁷⁰ Het Franse 30ste Legerkorps bij Verdun telt maar liefst 60% verliezen - hieronder verstaat men het aantal doden, gewonden en vermisten waaronder ook de krijgsgevangenen - en één van haar divisies, de 72ste divisie, heeft quasi opgehouden te bestaan. Voor de Fransen loert op de avond van 24 februari dan ook de nederlaag.¹⁷¹ Later zal de Kroonprins noteren dat de weg naar Verdun open lag. Doordat de Duitse aanvalstroepen uitgeput zijn en het hoofdkwartier geen reserves inzet, kan deze buitenkans niet verzilverd worden. Intussen beginnen de Fransen met de voorbereiding van de evacuatie van de rechteroever. Onder de Maasbruggen en in de verschillende ouvrages worden explosieven aangebracht. Veel Fransen vluchten. In Verdun zijn er tal van verkeersopstoppen en er heerst overal

¹⁶⁹ Prost, A. & Krumeich, G. (2017, 2015). op. cit., pp. 44-45.

¹⁷⁰ Ibidem, p. 60.

¹⁷¹ Jankowski, P. (2014). op. cit., p. 57.

paniek en chaos. Burgers zijn vermengd met troepen. Iedereen probeert weg te komen. Een ambulancier getuigt dat hij drie uur nodig had om het Maasstadje te doorkruisen.¹⁷² De volgende dag vindt een nog grotere ramp plaats. In de late namiddag van 25 februari valt het Fort de Douaumont, het grootste en althans in theorie sterkste fort van de Verdun sector, door toeval en geluk in Duitse handen. Er wordt geen schot voor gelost. Eenheden van het 24ste Brandenburger infanterieregiment ontdekken aan de noordoostelijke fortmuur een opening die veroorzaakt werd door de inslag van een zware artilleriegranaat. Ze slagen erin het fort binnen te dringen en nemen het ernstig gereduceerde en ondermaatse garnizoen dat amper 67 soldaten telt, gevangen. In Duitsland volgen er vreugdeuitbarstingen. Het lijkt wel of de val van het Fort de Douaumont de prelude is voor de val van de stad Verdun. In Frankrijk probeert men het verlies van het fort intussen angstvallig te verdoezelen. De herovering zal pas in de tweede helft van oktober 1916 plaatsvinden na een eerder mislukte poging in mei. Er zullen duizenden mensenlevens vallen voor wat niet meer is dan een symbool.¹⁷³

Achtergrond van een slag

Verdun 1916 kan niet gereduceerd worden tot een loutere militaire gebeurtenis, iets wat in de literatuur frequent gebeurt. Aan zowel Duitse als Franse zijde speelden er zaken mee die het militaire aspect ver overstijgen. De slag werd ook niet volgens een rationele militaire logica gevoerd. Heel lang heeft zowat iedereen zich afgevraagd wat de Duitsers bezielde om een strategisch onbelangrijke en zo moeilijk toegankelijke plaats zo hevig aan te vallen. Ook de hevige Franse reactie op de aanval kon men in eerste instantie moeilijk duiden. Meerdere verklaringen en denkpijpen doken op om de hevige botsing te begrijpen en een plaats te geven. Sommige van deze verklaringen groeiden uit tot mythes waardoor ze lang standhielden.

De Franse historicus Jean-Yves Le Naour wijst er geregeld op dat het inbrengen van de mens in een historisch verhaal van groot belang is om gebeurtenissen te begrijpen.¹⁷⁴ Diepmenselijke aspecten zoals afgunst, machtshonger, hoogmoed, rivaliteiten en allerlei persoonlijke belangen spelen net zoals politieke en militaire motieven een wezenlijke rol. Men kan onmogelijk begrijpen waarom Verdun de langste slag van de Eerste Wereldoorlog is geworden zonder deze aspecten mee in ogenschouw te nemen. We bespreken eerst de Duitse zijde om ons vervolgens te richten op het Franse perspectief.

¹⁷² Prost, A. & Krumeich, G. (2017, 2015). op. cit., p. 61.

¹⁷³ Turbergue, J.- P. (Ed.) & Service historique de la Défense. (2006). op. cit., p. 82. ; Jankowski, P. (2014). op. cit., p. 19; Werth, G. & Siegfried, C.-F. (1984, 23 februari). "Augenzeugen: berichten über Verdun 1916". Getuigenis van Bernhard Lehman. (Interview van 1981 en geïntegreerd in de uitzending van 1984). ; Prost, A. & Krumeich, G. (2017, 2015). op. cit., pp. 45-49.

¹⁷⁴ Zie: Herodote.net - Le Média de l'Histoire. (2016, 10 juni). "Jean-Yves Le Naour. Entretien avec André Larané". (16/12/2015 & 18/02/2016). Consult. 11/01/2023.
https://www.herodote.net/1916_I_Enfer-bibliographie-566.php

Op 8 maart 1916 brengt generaal Rupprecht von Bayern, de bevelhebber van het 6de Leger, verslag uit aan zijn stafofficieren. Hij heeft een gesprek gevoerd met Falkenhayn en die blaakt van zelfvertrouwen. Falkenhayn is ervan overtuigd dat de zaken volledig naar wens verlopen. Bovendien hebben de Duitse troepen op de westelijke linkeroever terreinwinst geboekt wat hem zeer vreugdevol stemt. Falkenhayn maakt zich dan ook sterk dat de Fransen spoedig zullen leegbloeden. Rupprecht is hier veel minder zeker van. Hij heeft sterke vermoedens dat het offensief op niets zal uitdraaien en dat er een Duits schaakmat in het verschiet ligt. Hij noteert in zijn dagboek dat wat hem nog het meeste zorgen baart de vaststelling is dat Falkenhayn blijkbaar niet meer gelooft in een beslissende overwinning en daarom over leegbloeden, wat een traag proces is, praat.¹⁷⁵ Hij vraagt zich dan ook af hoe de oorlog onder zo'n aanvoerder moet eindigen.¹⁷⁶

Na de val van het Fort de Douaumont op 25 februari hapert de Duitse opmars. Het aanhoudende Franse artillerievuur maakt veel Duitse slachtoffers en dwingt Falkenhayn om vanaf 6 maart het offensief uit te breiden tot de linkeroever van de Maas maar ook deze aanval vlot niet. De strijd om Verdun lijkt reeds na enkele weken verloren te zijn. Later zal de Kroonprins samen met zijn nieuwe stafchef, graaf von Schulenburg, deze interpretatie bevestigen. Het volledige offensief op Verdun had volgens hen moeten afgeblazen worden nadat na korte tijd duidelijk werd dat de aanval op de linkeroever geen succes was en de Duitse troepen er niet in slaagden de Franse artillerie het zwijgen op te leggen.¹⁷⁷ Een vraag die vanaf het begin gesteld werd, is waarom Falkenhayn juist Verdun uitkoos om een offensief te lanceren. Wat wou hij met zijn aanval op een niet strategisch doelwit bereiken en waarom bleven de Duitsers verder strijden, ook wanneer duidelijk werd dat het om een verloren zaak ging?

Erich von Falkenhayn heeft tijdens zijn carrière erg lang kunnen rekenen op de steun van de Kaiser. Van zodra die de talentvolle officier opmerkt, volgen de promoties elkaar snel op. In 1912 wordt Falkenhayn bevorderd tot bevelhebber van het 4de Legerkorps met de graad van generaal-majoor en in juli 1913 benoemt Wilhelm II hem tot verrassing van velen tot minister van Oorlog. Na de mislukte slag bij de Marne neemt Falkenhayn in september 1914 het bevel over van Helmuth von Moltke, junior.¹⁷⁸ Falkenhayn wordt het nieuwe hoofd van de Generale Staf.¹⁷⁹

¹⁷⁵ Falkenhayn begint pas te spreken over het leegbloeden van het Franse leger wanneer hij merkt dat het offensief is vastgelopen.

¹⁷⁶ Prost, A. & Krumeich, G. (2017, 2015). op. cit., p. 32. Gebaseerd op het Oorlogsdagboek van Rupprecht von Bayern (eveneens opgenomen in: Wendt, H. (1931). op. cit.).

¹⁷⁷ Jankowski, P. (2014). op. cit., p. 89.

¹⁷⁸ Helmuth von Moltke, junior is de neef van Helmuth von Moltke, senior. Soms worden ze ook aangeduid als Moltke de 'jonge' en de 'oude'. Von Moltke, sr. was de stafchef van het Pruisische leger en geldt algemeen als een van de grootste strategen van de tweede helft van de 19de eeuw. Moltke, jr. kon echter niet tippen aan Moltke, sr. Hij was te voorzichtig, twijfelde veel en paste op het laatste moment gemaakte planningen aan - waaronder het Schlieffenplan - waardoor zijn bevelvoering flauw en niet krachtadig was.

¹⁷⁹ Prost, A. & Krumeich, G. (2017, 2015). op. cit., pp. 21-22. en Turbergue, J.- P. (Ed.) & Service historique de la Défense. (2006). op. cit., p. 25.

Hetzelfde jaar draait het herfstoffensief in leper uit op een mislukkig wat sommigen inspireert om Falkenhayn een verrader te noemen. De snelle promoties en de aandacht van de Kaiser wekken niet enkel afgunst op - sommigen spuwen in het rond dat Falkenhayn een carrièrist is - maar ook regelrechte gevoelens van haat. Tegen de zomer van 1916 zullen die zich openlijk manifesteren.¹⁸⁰ Falkenhayn heeft duidelijk meer vijanden dan bondgenoten en hij weet dit. Ze bevinden zich in de legertop waar vooral Erich Ludendorff met de steun van Paul von Hindenburg op zijn positie aast, in het entourage van het keizerlijke hof maar ook in de regering waar zwaargewichten zoals Theobald von Bethmann-Hollweg en Gottlieb von Jagow hem niet gunstig gezind zijn. De onvrede met Falkenhayn breidt zich zelfs uit tot de administratie van vooral het ministerie van Buitenlandse zaken. Daarnaast mag Falkenhayn ook bondgenoot Franz Conrad von Hötzendorf, het hoofd van de Oostenrijks-Hongaarse Generale Staf, tot zijn vijanden rekenen. Zonder de steun van de Kaiser is Falkenhayn geïsoleerd en kan hij onmogelijk zijn positie behouden.¹⁸¹ Falkenhayn heeft om zich in deze toxische omgeving te handhaven dringend een overwinning nodig. Hij wil die behalen aan het westelijk front. Het is de ambitieuze stafchef van het 5de Leger, generaal Konstantin Schmidt von Knobelsdorf, die hem een kant en klaar plan overhandigt voor een aanval op Verdun. Dat Falkenhayn bij Verdun niet voluit durft te gaan en de reserves niet volledig inzet, heeft vooral te maken met voorzichtigheid. Hij denkt die reserves nodig te hebben op andere delen van het westelijk front van zodra het offensief bij Verdun van start gaat.¹⁸²

Falkenhayn vindt een bondgenoot in Knobelsdorf. De ambitieuze Knobelsdorf die sinds de eerste maanden van de oorlog kampt met een Verdun fixatie is de perfecte partner en beste garant voor Falkenhayns noodzakelijke overwinning.¹⁸³ Dit blijkt ook uit het verder verloop van de slag. Wanneer de Kroonprins de strijd wil staken zijn het net Knobelsdorf en Falkenhayn die telkens weer beslissen om door te gaan. Ook wanneer op 23 juni - wat de laatste Duitse poging moest worden om door te stoten tot Verdun - de zaak vastloopt, is het Knobelsdorf die nog een allerlaatste kans vraagt aan Falkenhayn. Die aarzelt even maar geeft zonder al teveel problemen toestemming wat leidt tot de echt laatste grote aanval van 11 en 12 juli. Ook die mislukt waarna de Duitsers beslissen om alle offensieve pogingen bij Verdun stop te zetten en het gewonnen terrein te consolideren.

In de loop van de afgelopen eeuw heeft men op allerlei manieren geprobeerd om de aanval op Verdun te duiden. Aan meningen en interpretaties was er alleszins geen gebrek. Oorspronkelijk zochten auteurs en journalisten een verklaring in het roemrijke historische verleden van de stad wat toch wel bijzonder is omdat er wel degelijk militaire argumenten kunnen aangegeven worden voor het kiezen van de aanvalsplaats. Sommigen gingen in hun verklaringsdrang zelfs terug tot het Verdrag van Verdun in 843 of

¹⁸⁰ Dit was o.a. het geval bij Erich Ludendorff en Prinz Rupprecht von Bayern.

¹⁸¹ Jankowski, P. (2014). op. cit., pp. 28-29.

¹⁸² Falkenhayn was zuinig met divisies maar niet met artillerie. Zie: Lambers, A. (2005-2006). op. cit., p. 38.

¹⁸³ Zie: Herodote.net - Le Média de l'Histoire. (2016, 10 juni). "Jean-Yves Le Naour. Entretien avec André Larané." (16/12/2015 & 18/02/2016).

ze merkten op dat Verdun gedurende eeuwen was opgenomen in het Heilige Roomse Rijk der Duitse Natie alvorens het in 1552 terug Frans werd.¹⁸⁴ Zelfs het Verdrag van Münster, een onderdeel van de Verdragen van Westfalen, werd erbij gesleurd. Het bepaalde in 1648 de definitieve toewijzing van Verdun, Metz en Toul aan het Koninkrijk Frankrijk. In deze visie is de Duitse aanval niet meer of minder dan een poging om eeuwenoud grondgebied terug in handen te krijgen.¹⁸⁵ Het zijn verklaringen waarvan Paul Jankowski terecht zegt dat het wel ongeveer het laatste is waarmee een militaire bevelhebber bezig is wanneer hij belangrijke operaties plant en beslissingen moet nemen. Andere interpretaties gaan ervan uit dat het echte doel van de aanval de inname van de stad was. Het was alleszins een doel dat ook Knobelsdorf en de Kroonprins nastreefden en dat Knobelsdorf zelfs expliciet in zijn aanvalsplan opnam. Falkenhayn beschouwde de inname van Verdun dan weer niet als prioritair, maar hij voegde eraan toe dat het mooi zou meegenomen zijn wanneer dit zou kunnen gerealiseerd worden.¹⁸⁶ Generaal Philippe Pétain dacht op zijn beurt meer in militaire termen. Hij had het vermoeden dat het de Duitsers erom te doen was om Verdun te omsingelen en op die manier een groot aantal Franse troepen tot overgave te dwingen. Ook deze visie bleek onjuist te zijn.¹⁸⁷ Nog andere militaire interpretaties zijn gebaseerd op de doorbraaktheorie, iets wat noch Knobelsdorf noch Falkenhayn beoogden omdat ze hiervoor over te weinig manschappen en middelen beschikten. Vanuit de doorbraaktheorie ontstond dan weer de mythe dat de Franse troepen met hun borst de weg naar Parijs hadden versperd. Deze interpretatie baseert zich graag op de slag bij Thermopylae.¹⁸⁸ De Thermopylae-mythe is trouwens een van de langstlevende mythes die over de slag de ronde doet.¹⁸⁹ Wat de patriottische en nationalistische verhalers van Verdun over het hoofd zagen, schrijft Jankowski, is dat Thermopylae de betekenis heeft van een heldhaftige nederlaag en dus net het tegenovergestelde betekent van wat men van Verdun wenste te maken. Deze tegenstrijdigheid in het verhaal werd echter zonder problemen verzoend met de Franse overwinning. Ondanks het complete gebrek aan ratio ging de constructie erin als zoete koek en leefde de mythe jaren verder. Ze dook zelfs nog op in vertellingen van sommige gidsen van het Fort de Douaumont en van het Fort de Vaux bij het begin van de jaren 2000. Ze werd gevoed en bekrachtigd in teksten en opschriften zoals “ils ne passeront pas” en “ils n’ont pas passé”. Een aantal auteurs wijzen tot slot op logische militaire overwegingen bij de Duitse keuze voor Verdun. Zo is er de achteraf gezien onterechte

¹⁸⁴ De Duitse naam voor Verdun, alhoewel Verdun intussen algemeen ingeburgerd is, is Wirten.

¹⁸⁵ Zie: s.n. (1999). *Voir et comprendre Verdun. Environs. Champ de Bataille*. Le Blanc-Mesnil, Éditions Mage, pp. 2-3. ; Heijster, R. (1994). *Een bezoek aan Verdun. Breuklijn der beschaving*. Rijswijk, Uitgeverij Elmar, pp. 21-22. ; Brown, M. (2014). *Verdun 1916*. (epub). Brimscombe Port-Stroud- Gloucestershire, The History Press, p. 12.

¹⁸⁶ Prost, A. & Krumeich, G. (2017, 2015). op. cit., pp. 28-31.

¹⁸⁷ Jankowski, P. (2014). op. cit., p. 46.

¹⁸⁸ Ibidem, p. 61.

¹⁸⁹ De slag bij Thermopylae dateert uit de 5de eeuw voor Christus. Een alliantie van Griekse stadstaten o.l.v. Sparta stopte in de nauwe bergpas bij Thermopylae gedurende korte tijd het veel grotere Perzische leger van Xerxes.

Duitse vrees dat de saillant van Verdun kon dienen om een aanval op Metz uit te voeren maar er zijn nog andere redenen. De Franse logistieke organisatie bij Verdun was rondt erbarmelijk door een gebrek aan noodzakelijke aanvoerwegen. De Fransen konden maar beschikken over één enkel smalspoor, Le Petit Meusien, dat een maximum capaciteit had van ongeveer 400 ton bevoorrading per dag. Een veldleger heeft echter tien maal meer nodig. Bovendien dienden de Fransen dagelijks tussen de 15.000 en 20.000 manschappen aan te voeren om de slag op gang te houden. De Fransen waren zich bewust van dit gebrek. Reeds tijdens de herfst van 1915 overwogen ze om de capaciteit van de smalspoorlijn te verhogen van 400 ton naar 1500 ton per dag maar zo iets vraagt tijd. Naast Le Petit Meusien beschikten ze nog over een andere spoorlijn. Die liep van Saint-Menhoude naar Verdun. In de bocht van Aubréville kwam deze lijn echter bijzonder dicht bij de Duitse linies waardoor ze op 21 februari gemakkelijk kon worden afgesneden. Dit alles maakt dat de Franse logistiek over slechts één weg kon verlopen die door Maurice Barrès werd omgedoopt tot Route sacrée en aansluitend tot Voie sacrée.¹⁹⁰ In vergelijking met de Fransen beschikte het Duitse achterfront wel over een sterk uitgebouwd spoorwegennet waarmee materieel en troepen zonder problemen konden worden aangevoerd. Zowel Longuyon als Metz waren voor de Duitsers belangrijke spoorwegcentra. Naast logistieke overwegingen speelde ook de geologie van de Maashoogten een rol bij de keuze van de aanvalsplaats. Door de aanval hierover te laten verlopen, waren de Duitse flanken bijzonder goed gedekt, in het westen door de Maas en in het oosten door de steile hellingen van het massief die boven de vlakte van de Woëvre uitrijzen. Hierdoor was het voor de Fransen onmogelijk om gevaarlijke flankaanvallen uit te voeren. Bovendien wist Falkenhayn wat ook Pétain wist. Massale infanterieaanvallen die op een breed front worden uitgevoerd, stonden garant voor een groot verlies aan mensenlevens. Een aanval op een smal en beperkt front waarbij veel artillerie werd ingezet maar weinig infanterie, verdiende dan ook de voorkeur. Falkenhayn dacht hierdoor een soort van frontale pletwals te organiseren die over de Maashoogten zou rollen waarna de infanterie enkel nog het terrein hoefde te bezetten.¹⁹¹ Dat Falkenhayn geen rekening hield met de linkeroever kan misschien wijzen op een fout of misschien ook niet. Onderschatte hij de Franse artillerie of was hij in het bezit van informatie over de ontmanteling van de forten? Of beide? De meeste auteurs beweren dat de Duitsers hiervan niet op de hoogte waren. Enkel Alain Denizot houdt er rekening mee dat ze wel over deze informatie beschikten.¹⁹² Hij schrijft dat het quasi ondenkbaar is dat ze zonder enige grondige kennis een vesting zoals Verdun zouden aanvallen. Veel auteurs onderschatten in hun werk dan ook de impact van de Duitse inlichtingendiensten. Wie dit alleszins niet deed, was minister van Binnenlandse Zaken Louis Malvy zoals blijkt uit een

¹⁹⁰ Jankowski, P. (2014). op. cit., pp. 72-73.

¹⁹¹ Zie: Ibidem, p. 77.

¹⁹² Het idee dat de Duitsers weet hadden van de ontwapening van de forten wordt sinds 2016 ondersteund door Daniel Costelle en Isabelle Clarke. Zie: Costelle, D. & Clarke, I. "Apocalypse Verdun" (2016). Documentaire. Centenaire de la bataille de Verdun.

hoorzitting voor de Senaat op 23 maart 1916. Als reactie op een interpellatie van senator Adrien Gaudin de Villaine zegt Malvy goed op de hoogte zijn van het Duitse inlichtingenwerk op Frans grondgebied en dit zowel voor als tijdens de oorlog. Hij voegt eraan toe dat Duitse spionage een realiteit is en hij erkent ook de gevaren ervan.¹⁹³

De reden dat de impact van de Duitse spionage niet grondig werd onderzocht, wijt Élise Rezsöhy aan meerdere oorzaken. Om te beginnen is er de moeilijke toegang tot bronnenmateriaal. Heel dikwijls is er geen systematische archivering gebeurd en tot overmaat van ramp zijn ook meerdere archieven verloren gegaan in branden en later oorlogsgeweld. Dit is onder meer het geval voor heel wat fondsen van het Reichsarchiv n.a.v. het geallieerde luchtbombardement op Potsdam in 1945. Ook de verschillende evoluties die volgden op de Eerste Wereldoorlog betekenden niet veel goeds voor de resterende archieven. Tot slot overschaduwde de Tweede Wereldoorlog de Eerste Wereldoorlog waardoor WO1 wat in de vergeethoek belandde. Het maakt dat een onderzoeker het niet echt gemakkelijk heeft als hij zijn onderzoek wil toespitsen op inlichtingenoperaties en inlichtingendiensten.¹⁹⁴ Een gedegen onderzoek is echter van groot belang wil men sluitende uitspraken kunnen doen of conclusies kunnen trekken. Wanneer blijkt dat noodzakelijke aspecten onvoldoende kunnen worden onderzocht of bestudeerd, is het gepaster om woorden zoals ‘vermoedelijk’, ‘waarschijnlijk’, ‘misschien’ of zelfs ‘we weten het niet’ te gebruiken. Net dit gebeurt niet altijd waardoor vermoedens en interpretaties worden voorgesteld als feiten en waarheden.

Een Duitse aanval over de Maashoogten bood overigens nog een bijkomend en belangrijk voordeel. Het zorgde ervoor dat de Fransen enkel artillerievuur konden afgeven vanaf de westelijke linkeroever. De Nederlandse historicus Perry Pierik schrijft dat Falkenhayns keuze en handelen bovendien rekening hield met de destijds gangbare militaire theorieën zoals die geformuleerd werden door o.a. Jakob Meckel en Wilhelm von Scherff. Ook andere invloeden waaronder die van Rudolf von Caemmezer kunnen volgens Pierik teruggevonden worden in het aanvalsplan. Jakob Meckel benadrukte het belang van de frontale aanval, exact wat Knobelsdorf en Falkenhayn bij Verdun uitvoerden. Wilhelm von Scherff wees dan weer op het belang van de flanken. Ook daarmee werd rekening gehouden door de aanval over de Maashoogten te laten verlopen. Rudolf von Caemmezer benadrukte op zijn beurt het belang van details. Naast grote strategische aanvallen bestaan er ook aanvallen met een beperkter doel. Verdun als onderdeel van een groter plan past binnen deze visie. Falkenhayn hield rekening met de

¹⁹³ Sénat R.F. Séance ordinaire de 1916. Séance du jeudi 23 mars 1916. In: *Journal officiel*, 24 mars 1916, p. 195.

¹⁹⁴ Zie: Rezsöhy, É. (2017). “Faire l’histoire du renseignement militaire de la Première Guerre mondiale : les territoires occupés comme enjeu stratégique”. In: *Contemporanea. BNVG- ABHC*. Consult. 20/03/2023. <https://www.contemporanea.be/nl/article/2017-1-review-fr-elise-rezsohazy>.

Gebaseerd op: Laurent, S. “Faire l’histoire du renseignement”. In: Laurent, S. (Ed.). (2003). *Archives “secrètes”, secrets d’archives ? Historiens et archivistes face aux archives sensibles*. Paris, Éditions CNRS. & Pöhlmann, M. (2005). “Towards a New History of German Military Intelligence in the Era of the Great War. Approaches and Sources”. In: *The Journal of Intelligence History*, 5, 2.

bevindingen van al deze militaire theoretici en paste bij Verdun een strategie in de diepte toe. De Maashoogten voldeden bijzonder goed aan meerdere voorwaarden die in deze theoretische concepten worden uiteengezet.¹⁹⁵ Dit werd bijzonder lang over het hoofd gezien omdat het Verdun verhaal telkens geschreven werd vanuit een enge Franse visie. De manier waarop Falkenhayn aanviel, betekende ook dat er zuinig met manschappen kon omgesprongen worden.¹⁹⁶

De interpretatie die echter het meeste opschudding veroorzaakte, is die van de leegbloedingstheorie. Verdun had reeds vrij vroeg de reputatie de grootste en meest kostelijke slag van WO1 te zijn. Vandaag is het beeld van de leegbloeding die er plaatsvond nog steeds dominant aanwezig. De polemiek of het leegbloeden een geplande strategische keuze was of dat die pas plaatsvond nadat Falkenhayns offensief was vastgelopen, leidde tot heel wat commotie en verdeeldheid onder historici.¹⁹⁷

In 1919 publiceerde Falkenhayn een artikel in een militair dagblad. De aanleiding voor zijn publicatie was de sfeer die er in Duitsland op dat ogenblik rond Verdun heerste. Zo was er heel wat kritiek op het verloop en de duurtijd van het offensief en ook op de genomen militaire beslissingen. De Duitsers concludeerden dat Verdun een zinloze en misplaatste strijd was die veel onnodige slachtoffers had geëist. Bovendien had Verdun niet alleen het Franse leger laten bloeden maar ook het Duitse. Falkenhayn wil weerwoord geven. Hij wijst er in zijn artikel op dat niets is wat lijkt te zijn. Hij beweert dat de belangrijkste Duitse prestatie bij Verdun erin bestond het Franse leger leeg te bloeden.¹⁹⁸ Een jaar later gaat hij in zijn memoires nog een stap verder door te schrijven dat het vanaf het begin van het offensief de bedoeling was om de Fransen leeg te bloeden.¹⁹⁹ Falkenhayn schetst vervolgens zijn versie van de gebeurtenissen. Hij verwijst naar een memorandum dat hij rond kerstmis 1915 zou overhandigd hebben aan de Kaiser. In zijn artikel citeert hij het bewuste memorandum tussen aanhalingstekens. Het beschrijft enerzijds zijn strategisch denken en anderzijds zijn beoogde doel, de leegbloeding van het Franse leger, ongeacht of Verdun zou vallen of niet.²⁰⁰ Het originele memorandum wordt na de oorlog niet teruggevonden en zal over de jaren heen spoorloos blijven. Ondanks de afwezigheid van het document werd en wordt er nog steeds naar verwezen.²⁰¹ Antoine Prost en Gerd Krumeich schrijven dat het

¹⁹⁵ Pierik, P. (2018). *De Grote Slagen. Verdun*. Soesterberg, Uitgeverij Aspekt & TDM, pp. 14-15 en 33.

¹⁹⁶ Jankowski, P. (2014). op. cit., p. 68 en 72.

¹⁹⁷ Lambers, A. (2005-2006). op. cit., pp. 2-3.

¹⁹⁸ s.n. (1919, 12 juli). (auteur is Erich von Falkenhayn). "Verdun". In: *Militär-Wochenblatt. Unabhängige Zeitschrift für die deutsche Wehrmacht*, nr. 6, pp. 98-108. ; Lambers, A. (2005-2006). op. cit., p. 2. ; In eerste instantie werd het artikel anoniem gepubliceerd maar al vrij snel bleek het om Falkenhayn te gaan.

¹⁹⁹ Von Falkenhayn, E. (1920). *Die Oberste Heeresleitung 1914-1916 in ihren wichtigsten Entschlüssen*, Berlin, E. S. Mittler und Sohn. ; Zie ook: Jankowski, P. (2014). op. cit., p. 27.

²⁰⁰ s.n. (1919, 12 juli). (auteur is Erich von Falkenhayn), art. cit. ; Jankowski, P. (2014). op. cit., pp. 27-28.

²⁰¹ De meest recente Nederlandstalige analyse m.b.t. het Weihnachtsdenkschrift is van Tom van Hooff. Zie: Van Hooff, T. "Fortes fortuna adiuvat!". In: Van Hooff, T. (2020). *Verdun 1916. Artikelen over De Slag*. Soesterberg, Uitgeverij Aspekt, pp. 11-28.

kerstmemorandum voor veel historici zelfs een soort van verplicht uitgangspunt was wanneer Verdun behandeld werd.²⁰²

Tijdens het interbellum zijn medewerkers van het Reichsarchiv aan het werk om de verschillende boekdelen over de Eerste Wereldoorlog samen te stellen. Verdun 1916 wordt behandeld in deel tien en elf.²⁰³ Bij hun werk stellen de archivariissen en historici van het Reichsarchiv meerdere tegenstrijdigheden vast m.b.t. het motief voor de Duitse aanval. Hierdoor ontstaat er twijfel over de versie die Falkenhayn van de feiten heeft gegeven. Naast documenten tonen ook ooggetuigenverslagen dat de strategie van Falkenhayn complexer was en veel verder ging dan het louter leegbloeden van het Franse leger. Het Reichsarchiv publiceert de bevindingen, maar doet dit in een ietwat voorzichtige en afgezwakte vorm. Andree Lambers merkt op dat het verbazend is hoe weinig aandacht er aansluitend aan deze afwijkende visie van het Reichsarchiv werd besteed. Historici doen er verder niets mee waardoor de toch wel belangrijke vaststellingen niet terecht komen in de historiografie van de slag. Het gevolg is dat de Duitse militaire geschiedschrijving van de jaren 1920 en 1930 enkel het beeld overneemt dat Falkenhayn zelf geschetst heeft. Dit zorgt ervoor dat er een eenzijdige visie circuleert en dat men tot op vandaag Verdun ziet als één groot bloedbad.²⁰⁴

Het zijn stafofficieren uit de onmiddellijke omgeving van Falkenhayn die tijdens de jaren 1920 en 1930 in interviews met het Reichsarchiv verklaren dat Falkenhayn Verdun nooit als een einddoel heeft gezien maar als een onderdeel van een veel groter plan waarvan Verdun slechts de inleiding was.²⁰⁵ Uit de interviews blijkt dat Falkenhayn in 1916 de Fransen, die volgens hem uitgeput zijn, en de Britten, die onvoorbereid zijn, wil aanvallen. Hij vertrekt vanuit een logische redenering en gaat er vanuit dat bij een zware Duitse aanval op een punt langs het westelijk front de Britten moreel verplicht zullen zijn om hun Franse bondgenoot te hulp te komen. Wanneer ze dit doen, moeten er troepen verplaatst worden waardoor bepaalde delen van het front verzwakt worden. Falkenhayn denkt in deze fase ook aan bijkomende Duitse aanvallen in Champagne of eventueel zelfs in Artois.²⁰⁶ In gesprekken die een strategische zandbakoefening benaderen, heeft hij het de hele tijd over allerlei mogelijke scenario's van aanvallen en tegenaanvallen. Belangrijk is dat het om gesprekken gaat waarin allerlei ideeën worden geuit die later als waarheid naar voor worden geschoven. Bovendien spreken heel wat verklaringen elkaar tegen of

²⁰² Jankowski, P. (2014). op. cit., p. 28. ; Prost, A. & Krumeich, G. (2017, 2015). op. cit., p. 23.

²⁰³ Reichskriegsministerium. (1936). *Der Weltkrieg 1914 bis 1918. Die militärischen Operationen zu Lande. Die Operationen des Jahres 1916 bis zum Wechsel in der Obersten Heeresleitung*. Bd. 10, Berlin, E. S. Mittler & Sohn en Reichskriegsministerium. (1938). *Der Weltkrieg 1914 bis 1918. Die militärischen Operationen zu Lande. Die Kriegsführung im Herbst 1916 und im Winter 1916/17. Vom Wechsel in der Obersten Heeresleitung bis zum Entschluß zum Rückzug in die Siegfried-Stellung*. Bd. 11, Berlin, E. S. Mittler & Sohn.

²⁰⁴ Zie: Lambers, A. (2005-2006). op. cit., p. 4.

²⁰⁵ Prost, A. & Krumeich, G. (2017, 2015). op. cit., p. 24.

²⁰⁶ De vraag is of dit realistisch was. De Duitsers beschikten over onvoldoende troepen om zo'n operatie uit te voeren. Er moet rekening gehouden worden dat het hier gaat om wishful thinking van Falkenhayn.

kunnen er minstens vraagtekens bij geplaatst worden. Sommige uitspraken staan zelfs ver van de realiteit van de toenmalige situatie. We weten het bijgevolg niet.

Het is de bevelhebber van het 6de Leger in Artois, Rupprecht von Bayern, die samen met zijn stafofficieren als eerste vraagtekens plaatst bij de strategische visie van Falkenhayn. Ze stellen dat de Britten, in tegenstelling tot wat Falkenhayn gelooft, niet tot actie zullen overgaan vooraleer ze hiervoor volledig klaar zijn. Rupprecht en zijn staf krijgen gelijk. De verwachte Britse aanvallen komen er niet. In het kerstmemorandum wordt er echter in alle talen gezwegen over het grotere strategische plan en wordt het leegbloeden van de Franse troepen des te meer benadrukt. Opvallend is dat niemand uit het entourage van Falkenhayn zich herinnert dat Falkenhayn in de aanvangsfase over een leegbloeding sprak.²⁰⁷

Paul Jankowski denkt dat Falkenhayn de Entente wou uitputten, ongeacht of dit te land of ter zee was, om ze op die manier te dwingen aan de onderhandelingstafel plaats te nemen. Daar zou Duitsland dan de vredeseisen kunnen opleggen. De verwachtingen van Falkenhayn blijken echter ijdele hoop te zijn. Wat vaststaat, is dat Falkenhayn de term leegbloeding pas openlijk in de mond neemt wanneer de slag al meerdere weken oud is en nadat blijkt dat geen enkele van zijn oorspronkelijke verwachtingen is uitgekomen. Zo wordt het woord 'bloedpomp' pas voor het eerst gebruikt op 31 maart 1916 in het tijdschrift *Kriegs-Echo*.²⁰⁸ Paul Jankowski besluit gevat dat het kerstmemorandum door dit alles meer kenmerken van vindingrijkheid vertoont dan van authenticiteit.²⁰⁹

De twee publicaties van Falkenhayn leveren een dispuut op dat decennia lang zal aanslepen. Sommige historici, zoals Hermann Ziese-Beringer, volgen de versie van Falkenhayn.²¹⁰ Anderen, waaronder Ernst Kabisch, Hermann Wendt en Wilhelm Ziegler zullen vanuit een strategisch oogpunt de acties van Falkenhayn veroordelen.²¹¹ Er is bijgevolg geen unanieme visie over het onderwerp.²¹² De Tweede Wereldoorlog zorgt voor een onderbreking. Na de oorlog zijn er lang geen Duitse publicaties over Verdun. De eerste auteur die de mythe eind jaren 1970 en begin jaren 1980 aanpakt, is de Duitse journalist German Werth. In zijn werk beschrijft hij de slag maar hij voegt aan het verhaal ook ooggetuigenverslagen toe van door hem geïnterviewde soldaten.²¹³ German Werth corrigeert vooral de belachelijk hoge slachtofferaantallen die op dat ogenblik nog steeds in omloop zijn. Auteurs schreven in de jaren 1920 en 1930 dat er bij Verdun 700.000 'doden' vielen. Nog anderen beweerden dat er één miljoen doden op het slagveld achterbleven. Dit impliceert dat niemand Verdun zou overleefd hebben, maar deze

²⁰⁷ Jankowski, P. (2014). op. cit., pp. 35-37.

²⁰⁸ Zie: Prost, A. & Krumeich, G. (2017, 2015). op. cit., p. 250.

²⁰⁹ Jankowski, P. (2014). op. cit., pp. 40 en 42.

²¹⁰ Zie: Ziese-Beringer, H. (1934). *Der einsame Feldherr. Die Wahrheit über Verdun*. Zweiter Band. Berlin, Verlag Frundsburg.

²¹¹ Zie: Kabisch, E. (1935). *Verdun. Wende des Weltkrieges*, Berlin, Vorhut-Verlag Otto Schlegel. ; Wendt, H. (1931). op. cit. ; Ziegler, W. (1936). *Verdun*. Hamburg, Hanseatische Verlagsanstalt.

²¹² Lambers, A. (2005-2006). op. cit., p. 7.

²¹³ Lambers, A. (2005-2006). op. cit., p. 9. ; Werth, G. (1979). op. cit.

absurditeit werd zonder problemen in tal van geschriften overgenomen. Sommige auteurs waren wat voorzichtiger in hun beweringen omtrent het aantal doden. Ze schreven dat er bij Verdun twee miljoen soldaten 'vielen'.²¹⁴ Andree Lambers schrijft dat het werk van German Werth soms een bijtend sarcasme uitademt waardoor het niet voldoet aan de wetenschappelijke eisen voor vormgeving. Hij voegt er wel aan toe dat dit ook niet het opzet was van Werth.²¹⁵

Het is wachten tot 1994 voordat een eerste volledige biografie over Erich von Falkenhayn verschijnt. Het werk is van de hand van Holger Afflerbach.²¹⁶ Afflerbach is de eerste die de authenticiteit van het kerstmemorandum betwist. Vanaf dan gaan historici, zowel Duitsers als Fransen, op een andere manier naar de slag kijken.²¹⁷ Sommigen onder hen gaan de bevindingen van Afflerbach verder uitdiepen en kracht bijzetten. Eén van hen is Gerd Krumeich. Groot is de verbazing van Krumeich wanneer Afflerbach in 2017 de oude discussie opnieuw aanzwengelt. Dit is een jaar na de honderdjarige herdenking van Verdun en na het verschijnen van het Frans-Duitse werk van Prost en Krumeich dat geschreven werd i.f.v. deze herdenking. Afflerbach stelt plots dat hij toch vermoedt dat het er Falkenhayn in 1916 om te doen was zware schade te berokkenen aan het Franse leger. De uitspraak roept bij Gerd Krumeich opnieuw het beeld op van de leegbloedingstheorie terwijl het net Afflerbach was die als eerste het kerstmemorandum in vraag stelde.²¹⁸ Andree Lambers schrijft op het moment dat hij in 2006 zijn doctoraatscriptie oplevert dat het Weinachtsdenkschrift van Falkenhayn intussen als algemeen weerlegd geldt.²¹⁹ Elf jaar later zijn we echter terug naar af wanneer in 2017 de discussie heropend wordt door Holger Afflerbach. De enige zinvolle conclusie die we kunnen trekken uit heel dit aanslepend historisch dispuut is dat men het niet precies weet en met grote waarschijnlijkheid nooit weten zal. Vanuit een zuiver historisch perspectief is deze discussie echter compleet onbelangrijk en ook zinloos. Enkel wie geschiedenis voor politieke doeleinden wil gebruiken, heeft er wezenlijk belang bij om te bepalen of Erich von Falkenhayn een strategische leegbloeding van de Fransen plande - deze visie demoniseert immers Falkenhayn als Duits militair en hij is er bovendien zelf verantwoordelijk voor - of dat de leegbloeding slechts een tweede optie was nadat hij zijn groter strategisch plan over heel de lijn zag mislukken. Falkenhayn kon hieromtrent niet verder bevraagd worden. Hij overleed in 1922. Hoe dan ook, strategisch gepland of niet, bij Verdun heeft in 1916 een ernstige bloeding plaatsgevonden en dit voor beide legers.

²¹⁴ Zie o.a. Rouquerol, J.-J. (1931). *Le drame de Douaumont, 21 février-24 octobre 1916. Collection de mémoires, études et documents pour servir à l'histoire de la Guerre Mondiale*. Paris, Payot.

Geciteerd en becommentarieerd door Henk Jonker in: Jonker, H. (2009, 1981). op. cit., p. 12.

²¹⁵ Lambers, A. (2005-2006). op. cit., p. 9.

²¹⁶ Afflerbach, H. (1994). *Falkenhayn. Politisches Denken und Handeln im Kaiserreich. Beiträge zur Militärgeschichte*. München. Verlag Oldenbourg.

²¹⁷ Lambers, A. (2005-2006). op. cit., p. 9.

²¹⁸ Zie: Portal Militärgeschichte. (2017, 9 oktober). Arbeitskreis Militärgeschichte. "Ein neuer Streit um das deutsche Motiv für den Angriff auf Verdun im Februar 1916. Holger Afflerbach, Gerd Krumeich, Christian Stachelbeck, Verdun 1916". Consult. 26/12/2022. https://www.portal-militaergeschichte.de/verdun_1916

²¹⁹ Lambers, A. (2005-2006). op. cit., p. 2.

De uitspraken van Falkenhayn zorgden in het interbellum voor een schok in Duitsland. Paul Jankowski schrijft dat Falkenhayn zichzelf voorstelde als een soort van militaire vampier. Nochtans zijn de uitspraken van Falkenhayn niet zo raar als we weten dat begin jaren 1920 niemand over de exacte slachtofferaantallen beschikte.²²⁰ Het zal bovendien nog jaren duren vooraleer die cijfers min of meer bekend worden. Ze blijken dan sowieso veel te hoog ingeschat. Zowel het Duitse als het Franse opperbevel gingen er vanuit dat de eigen slachtofferaantallen veel lager waren dan die van de vijand. Ook dit blijkt niet te kloppen. In Verdun zijn ze voor beide legers zelfs vrij gelijkmatig verdeeld.²²¹ De Duitse geschoktheid komt bovendien ook wat onecht en moraliserend over. Ook andere bevelhebbers waaronder Henry Rawlinson maar ook Philippe Pétain waren immers fervente voorstanders van uitputtingsslagen waarbij het erop aankwam om de tegenpartij meer slachtoffers te bezorgen dan dat er zelf werden opgelopen. Het is namelijk de enige manier om een tegenstander zodanig te verzwakken dat hij ofwel opgeeft en capituleert ofwel bereid is tot onderhandelen.²²² Zoals een militair expert n.a.v. de val van het Fort de Douaumont in een oorlogsdagblad schreef, behaal je geen overwinning door forten te veroveren en er vlaggen boven te hijsen, wel door de tegenstander meer verliezen te bezorgen dan dat er zelf worden opgelopen. Het recent heropenen van het debat door Holger Afflerbach baseert zich grotendeels op dit principe. We mogen vooral niet vergeten dat het werk van Prost en Krumeich de honderdjarige herdenking van de slag dient - wat ze zelf ook toegeven - en dat deze herdenking intussen wordt ingepast in een sfeer van verzoening binnen een verenigd Europa. Prost en Krumeich schrijven zelfs dat het lang niet zo zeker is of de soldaten van destijds deze nieuwe visie zouden onderschrijven, maar dat ze er niet meer zijn om ertegen te kunnen protesteren.²²³ Falkenhayn drukte het ietwat ruw uit door de term leegbloeden te gebruiken, maar daar komt het uiteindelijk wel op neer. In Frankrijk werd de leegbloedingstheorie opgepikt en erg verwelkomd. Het is immers een uitermate dankbaar geschenk om de Franse verdienste bij Verdun extra in de verf te zetten. De *poilus* hadden hierdoor immers geen gewoon gevecht geleverd maar een heuse existentiële strijd die Frankrijk behoed had voor uitroeiing.

In Frankrijk liggen de zaken minstens even complex als in Duitsland. Het Franse achterfront is woedend over de onvoorbereidheid van het leger op de Duitse aanval. Het Grand Quartier Général werd immers meer dan voldoende geïnformeerd over de naderende dreiging. Bijkomend is er de verontwaardiging over het verlies van het Fort de Douaumont. De aanval op Verdun versterkt dan ook de politieke tegenstanders van Joffre en van de regering.²²⁴

²²⁰ Zie: Lambers, A. (2005-2006). op. cit., p. 189.

²²¹ Prost, A. & Krumeich, G. (2017, 2015). op. cit., pp. 114-115.

²²² Zie: Jankowski, P. (2014). op. cit., pp. 38-39.

²²³ Zie: Prost, A. & Krumeich, G. (2017, 2015). op. cit., pp. 300-301.

²²⁴ Le Naour, J.-Y. (2014). op. cit., p. 126.

Joffre stelt vanaf het begin van het Duitse offensief perscensuur in. Hij zorgt bovendien voor een ernstig incident door president Poincaré, de regering Briand, het parlement en zijn directe chef, minister van Oorlog Joseph Gallieni, in het ongewisse te laten over wat er zich juist afspeelt bij Verdun. Vragen van politici worden door het Grand Quartier Général beantwoord met leugens, onwaarheden en halve waarheden. De censuur kan echter niet volgehouden worden en vanaf 24 februari informeren de Franse kranten het brede publiek. Wat ze schrijven, is gunstig voor het Franse leger maar strookt niet met de realiteit. Terugtrekkingen worden voorgesteld als tactische manoeuvres en uiteraard zijn de eigen verliezen zeer gering terwijl die van de vijand enorm zijn.²²⁵ Volgens de kranten bestaat de kans dat Verdun valt, maar ze stellen de lezers gerust door te schrijven dat dit geen ernstige gevolgen zal hebben. Van zodra de Duitse opmars tot stilstand komt, schakelen de dagbladen over op het heroïseren van de poilus. De censuur die rond de dood van Driant werd ingesteld, wordt pas op 17 maart opgeheven. Driant vormt hierdoor een dankbaar onderwerp voor de patriottische pers en tegelijk een welkome afleider voor een veel ernstigere gebeurtenis, de val van het Fort de Douaumont.²²⁶

Rond de val van het Fort de Douaumont werden zowel in Duitsland als in Frankrijk leugens verspreid. De Duitsers claimen een heroïsche verovering d.m.v. een stormaanval terwijl de Fransen beweren dat het fort slechts even verloren ging maar intussen terug stevig in Franse handen is. Wanneer ze dit niet langer kunnen volhouden is het fort omsingeld of is de vijand niet langer in staat de positie te behouden door het hevige Franse artillerievuur. Wanneer het opperbevel eindelijk moet toegeven dat het fort wel degelijk in Duitse handen is, wordt er beweerd dat er hevige gevechten aan vooraf gingen. Het is een soep en niemand kan zeggen wat er nu echt gebeurd is. Intussen verschijnen er diverse artikels in de Franse dagbladen die weinig tot geen nieuwswaarde hebben. De kranten zijn niet geïnformeerd over de echte toestand en daardoor op zichzelf aangewezen. Na een tijdje is het onderwerp dan ook uitgeput en wordt er niet meer over het fort geschreven. Jean-Yves Le Naour schrijft dat de opheffing van de censuur rond de dood van Driant net op tijd kwam om de aandacht af te leiden van de val van het fort. Door de mist die het Franse opperbevel rond het gebeuren optrok, heeft ze ook geen grondige uitleg moeten verschaffen over de gebeurtenis die in Frankrijk algemeen beschouwd werd als een groot politiek en militair schandaal.²²⁷

Alle ingrediënten zijn intussen aanwezig om de opgehoopte wrevel en interne verdeeldheid te laten uitmonden in een regelrechte politieke crisis. Le Naour ziet twee ernstige problemen. Een eerste probleem is dat de reeds slechte relatie tussen opperbevelhebber Joffre en minister van Oorlog Gallieni door de gebeurtenissen bij Verdun nog verslechtert. Sinds het in werking treden van het decreet van 14 februari 1916 is er zelfs een koude oorlog ontstaan tussen Joffre en Gallieni. Het decreet bevat

²²⁵ Zie: Morelli, A. (2010). *Principes élémentaires de propagande de guerre. Utilisables en cas de guerre froide, chaude ou tiède*. Nouvelle édition revue et augmentée. Bruxelles, Éditions Aden.

²²⁶ Le Naour, J.-Y. (2014). op. cit., pp. 128-132.

²²⁷ Ibidem, pp. 130-133.

immers de eis dat stafofficiëren minstens drie maanden frontervaring moeten hebben.²²⁸ Gallieni toont met het decreet dat hij de opmerkingen die Adolphe Messimy formuleerde n.a.v. de slachtpartij op de Hartmannswillerkopf ter harte heeft genomen. Joffre ziet in het decreet van Gallieni echter een burgerlijke inmening in militaire aangelegenheden. Het ligt dan ook bijzonder zwaar op zijn maag. Van zodra het Duitse offensief bij Verdun van start gaat en de eerste kritieken op de legertop geformuleerd worden, zal het Grand Quartier Général niet aarzelen om het valse gerucht te verspreiden dat de oorzaak voor de chaos moet gezocht worden in de hervorming van de bevelstructuur die Gallieni met zijn decreet doorduwde. Volgens de geruchtenmolen zouden de nieuwe maatregelen rechtstreeks impact hebben gehad op de staf van generaal Herr, wat onwaar is. De staf van Herr werd immers op geen enkele manier aangetast door het decreet. Een tweede probleem wordt volgens Le Naour gevormd door het parlement dat uitgesproken anti Joffre is. Bovendien beheerst de oppositie zowel de legercommissie van de Chambre des députés als die van de Senaat wat ernstige problemen kan opleveren voor de regering. Georges Clemenceau, de grootste tegenstander van regering en opperbevel, is bovendien voorzitter van de legercommissie van de Senaat. Alle dagen spuwt hij zijn gal in de krant *L'Homme enchaîné* waarvan hij hoofdredacteur is. Gallieni die intussen compleet overhoop ligt met zowel de regering als het opperbevel komt langzaam maar zeker meer en meer op de golflengte van Clemenceau terecht. Wanneer Clemenceau publiceert dat hij in Gallieni een vernieuwer ziet die komaf maakt met vastgeroeste routine, wekt dit het wantrouwen op van zowel Poincaré als Briand die in Gallieni een mogelijk nieuwe Georges Boulanger zien.²²⁹ Maar er is nog meer aan de hand. Poincaré noteert reeds in november 1915 in zijn dagboek dat de ontevredenheid groeit. Er is het ongeduld van het parlement en er zijn de verwijten van Clemenceau naast die van andere harde critici zoals député René Renoult die zetelt in de legercommissie van de Kamer. Voor Poincaré zijn het allemaal tekenen dat er zich een diepe maatschappelijke malaise begint af te tekenen die ernstige politieke gevolgen kan hebben. De vraag is niet of de malaise gaat uitbarsten maar wanneer dit zal gebeuren. Ook de waarschuwing van minister van Binnenlandse zaken Louis Malvy is weinig geruststellend. Die brengt Briand en Poincaré op de hoogte van het bestaan van een kleine maar duidelijk zichtbare pacifistische beweging binnen de vakbonden.²³⁰ Bij de Franse socialisten is de partij van oudsher gescheiden van de syndicale beweging. Het is binnen de syndicale beweging dat de eerste kritieken op de Union sacrée zullen worden geformuleerd.²³¹ Rond het vakbondsdagblad *La Vie Ouvrière*

²²⁸ Soldaten hadden geen enkel respect voor stafofficiëren die geen enkele frontervaring hadden, maar die wel anderen de dood instuurden. Ze noemden hen 'viande de conserve'. Zie: Herodote.net - Le Média de l'Histoire. (2016, 10 juni). "Jean-Yves Le Naour. Entretien avec André Larané."

²²⁹ Le Naour, J.-Y. (2014). op. cit., pp. 20-22 en 129-138.

²³⁰ Jankowski, P. (2014). op. cit., pp. 56-57.

²³¹ De Union sacrée (Heilige unie) was een politiek principe en een afspraak dat voor de duurtijd van de oorlog alle politieke geschillen opzij zouden worden gezet. Voor het zicht van de vijand moest er eenheid zijn binnen de Franse natie. Onderzoek van o.a. Jean-Yves Le Naour toont aan dat achter de schermen het gekrakeel onverminderd verder ging.

verzamenen zich onder meer Pierre Monatte, directeur van het dagblad en van anarchistische strekking ; Alphonse Merrheim, secretaris van het syndicaat van de metallurgisten ; Louise Saumonneau, militant socialiste en Leon Trotski die sinds november 1914 in Frankrijk verblijft waar hij twee jaar later zal uitgewezen worden. De groep heeft contact met de internationalistische Zimmerwald beweging. Die is genoemd naar de plaats in Zwitserland waar tussen 5 en 8 september 1915 in het geheim een internationale socialistische bijeenkomst plaatsvond. Men zal er pleiten voor het innemen van een revolutionair standpunt in combinatie met het uitoefenen van de nodige druk op de verschillende regeringen om op die manier te proberen een vrede zonder annexatie af te dwingen. Bij het uitbreken van de oorlog hebben de socialisten die een dubbele dimensie hebben, nationaal en internationaal, hun internationale tendens laten varen ten voordele van de nationale strekking. Die ommekeer staat garant voor een socialistisch patriottisme dat de oorlog steunt en bijgevolg de oorlogskredieten goedkeurt. Net daartegen verzet de groep rond *La Vie Ouvrière* zich. Die heeft een duidelijk pacifistische strekking die daarom niet noodzakelijk defaitistisch is, alhoewel er wel defaitisten in hun rangen aanwezig zijn. In januari 1916 ontstaat er een Comité pour la reprise des relations internationales. Socialisten en syndicalisten zijn erin verenigd en de nieuwe situatie is een rechtstreeks gevolg van de Zimmerwald stroming. President en kabinet achten het ideeëngoed gevaarlijk, zeker in een periode van maatschappelijke malaise. Deze bezorgdheid is niet onterecht zoals later zal blijken. Tijdens de zomer van 1916 scheidt er zich een Comité de défense syndicaliste uit af dat in 1918 aan de basis zal liggen van de verschillende stakingen.²³² Als klap op de vuurpijl komt de top van het militaire bevel nu zeggen dat ze Verdun gaan opgeven door terug te trekken op de linkeroever van de Maas. Vanuit de politieke logica van Poincaré en Briand is het opgeven van Verdun ondenkbaar omdat dit zou leiden tot een regelrechte politieke crisis. Om die reden gaat Briand, gesteund door regering en president, op 24 februari naar Chantilly waar hij een onderhoud heeft met het opperbevel. Briand oefent grote druk uit op Joffre en bedreigt hem zelfs met ontslag als de rechteroever van de Maas wordt opgegeven. Ook stelt hij Pétain voor als bevelhebber om de troepen te leiden bij Verdun. Briand bevestigt later dat hij in Chantilly is geweest en dat hij daar effectief de nodige druk heeft uitgeoefend. Hij verklaart ook dat Joffre en de Castelnau het standpunt van regering en president begrepen en onderschreven. Men was het met elkaar eens dat het moreel van de natie primeerde boven een louter rationele militaire beslissing.²³³

²³² Becker, J.-J. & Krumeich, G. (2013). "La vie politique pendant la guerre". In: Audoin-Rouzeau, S. & Becker, J.-J. (Eds.). *Encyclopédie de La Grande Guerre. 1914-1918. Édition du Centenaire*. Paris, Édition Bayard, pp. 531-532 en 534.

²³³ Prost, A. & Krumeich, G. (2017, 2015). op. cit., pp. 218-219. Gebaseerd op de verklaringen van Briand voor de legercommissie van de Chambre des députés op 8 april en 13 mei 1916 en De Pierrefeu, J. (2006, 1922). *Grand Quartier Général, le quotidien d'un état-major de guerre*. Paris, Éditions L'Harmattan alsook Escholier, R. (1932). *Souvenirs parlés de Briand*. Paris, Éditions Hachette.

Paul Jankowski wijst er fijntjes op hoe politiek belang blijkbaar snel en gemakkelijk kan samengaan met patriottisch zelfbewustzijn. Bij Verdun staat niet de oorlog op het agenda maar niet meer of minder dan het politiek voortbestaan van president Poincaré en van de regering Briand. Daar moet aan toegevoegd worden dat ook Joffre zou gevallen zijn wanneer Verdun slecht was afgelopen. Zijn vele tegenstanders zouden hem zonder meer verscheurd hebben. De fanatieke verdediging van Verdun op de rechteroever van de Maas, het vasthouden aan elke meter grond en het blijven in de strijd gooien van manschappen om het standhouden op de rechteroever te bewerkstelligen, dient bijgevolg een politiek doel dat men verpakt onder termen zoals patriottisme en het moreel van de natie. Verdun moet kost wat kost standhouden om een politieke catastrofe te vermijden.²³⁴

Het is Jean-Yves Le Naour die krachtig samenvat wat de essentie van Verdun is en waarom de strijd zo lang geduurd heeft. Langs Franse zijde zorgt een chaotische politieke situatie en een duidelijke politieke beslissing ervoor dat de militairen steeds opnieuw manschappen inzetten om Verdun te behoeden voor een val die zowel regering als president maar ook het opperbevel zou hebben meegesleurd. Langs Duitse zijde speelt de noodzaak van Falkenhayn om een grote overwinning te behalen en zich te behoeden voor zijn concurrenten Hindenburg en Ludendorff een doorslaggevende rol. Dit in samenspel met de mateloze ambitie en ijdelheid van Knobelsdorf om de veroveraar te zijn van wat doorging als de grootste en sterkste vesting van Frankrijk. Ook de Duitsers zullen daarom de slag blijven voeden waardoor die verlengd wordt en het aantal slachtoffers stijgt.²³⁵ Le Naour besluit dan ook dat Verdun de resultante is van politieke beslissingen naast persoonlijke en soms zeer menselijke motieven, waarbij psychologische aspecten en mens-zijn een belangrijke rol spelen.

De mythe Pétain

Generaal Philippe Pétain werd en wordt nog steeds voorgesteld als de ‘redder van Verdun’. Hij zou door zijn doortastende manier van handelen Verdun behoed hebben voor een nederlaag. Jean-Yves Le Naour schrijft dat de veroordeling die Pétain in 1945 opliep voor zijn rol tijdens de Tweede Wereldoorlog dit beeld niet wezenlijk heeft aangetast en hij voegt eraan toe dat de beeldvorming over Pétain niet klopt. Het is één van de vele mythen die over de slag circuleren. De mythe Pétain ontstond in het interbellum en werd grotendeels geconstrueerd door Bernard Serrigny, Pétains stafchef. Serrigny werd daarbij ondersteund door commandant Pineau, eveneens lid van Pétains staf. Door telkens weer dezelfde beweringen en uitspraken te herhalen, drongen ze langzaam maar zeker door bij een breed publiek en werden ze algemeen aanvaard als

²³⁴ Zie: Jankowski, P. (2014). op. cit., pp. 56-57 en Le Naour, J.-Y. (2014). op. cit., p. 145. ; Herodote.net - Le Média de l'Histoire. (2016, 10 juni). "Jean-Yves Le Naour. Entretien avec André Larané".

²³⁵ Zie: Herodote.net - Le Média de l'Histoire. (2016, 10 juni). "Jean-Yves Le Naour. Entretien avec André Larané".

waarheid.²³⁶ Bernard Serrigny stond lange tijd heel dicht bij Pétain en functioneerde naar eigen zeggen als zijn spiegel.²³⁷ Hij mythologiseerde Pétain door te schrijven hoe opgelucht iedereen was toen vernomen werd dat Philippe Pétain was aangesteld als bevelvoerder bij Verdun. Pineau voegde eraan toe dat er zelfs sprake was van een onmiddellijke verbetering van de toestand ter plaatse. De poilus zouden door zijn aanwezigheid gerustgesteld zijn en ze beschikten plots over nieuwe energie. Le Naour wijst erop dat de preciaire situatie waar de Franse troepen zich eind februari in bevonden niet werd gered door Pétain maar door de poilus in combinatie met de orders die generaal Édouard de Castelnau gaf. Pétain zal later de pluimen die de Castelnau toekomen op zijn hoed steken.²³⁸

Edouard de Castelnau, zijn bijnaam was le Capucin botté, de gelaarsde Kapucijn, omdat hij zo katholiek was, verschijnt reeds in de nacht van 24 op 25 februari in Verdun. Pétain komt pas veel later aan - op de avond van 25 februari - en zijn bevel gaat pas in om stipt middernacht. We schrijven dan 26 februari. Op dat ogenblik heeft Castelnau reeds al het nodige gedaan om een Franse nederlaag te voorkomen. Castelnau bekleedt een functie met een duidelijk politieke link. Hij is nauw verbonden met de regering die hem na het mislukken van het Champagne-offensief vanaf december 1915 als tweede in bevel naast Joffre plaatst. De regering hoopt door deze zet Joffre beter onder controle te kunnen houden en probeert op die manier te vermijden dat die nog op zijn eentje beslissingen neemt.²³⁹ Bij de opmerking van Le Naour dat de Castelnau de echte redder van Verdun was, dient wel een kanttekening geplaatst te worden. Castelnau vertrekt pas naar Verdun nadat Aristide Briand in Chantilly is geweest. Vanuit een andere visie dan die van Le Naour kan men perfect stellen dat Castelnau gezagsgetrouw de orders van de regering opvolgde en uitvoerde. Net voor dit soort van preciaire situaties had men de Castelnau immers naast Joffre geplaatst. Het is trouwens opmerkelijk dat de Castelnau na zijn optreden in Verdun niet meer ter sprake komt. Zijn verdienste ligt vooral in zijn nachtelijke verplaatsing naar de bedreigde frontsector. In heel wat werken wordt beschreven hoe rusteloos de Castelnau werd toen hij alle telegrammen en dagorders laat op de avond nog eens doornam. Hij had inderdaad alle reden om bezorgd te zijn. De bevelhebbers bij Verdun waren niet bezig met politiek. Ze waren ook niet op de hoogte van de boodschap die Briand in Chantilly had afgeleverd. Generaal de Langle de Cary had inmiddels het bevel gegeven dat het 20ste Legerkorps de Maas niet mocht oversteken en op de linkeroever moest gehouden worden. Gezien de chaotische situatie op de rechteroever vreesde Langle dat de kans reëel was dat de troepen zouden komen vast te

²³⁶ Le Naour, J.-Y. (2016, februari/1). "Pétain, l'imposteur de Verdun". In: *Historia*. Mensuel 830.

²³⁷ Serrigny is in 1945 tijdens het proces Pétain een van de belangrijkste verdedigers van de maarschalk. De relatie tussen Pétain en Serrigny was bijzonder nauw en hecht. Zie: Général Serrigny. (1959). *Trente ans avec Pétain*. Paris, Librairie Plon. (Heruitgegeven door Éditeur Perrin, epub).

²³⁸ Le Naour, J.-Y. (2016, februari/1), art. cit.

²³⁹ Zie Le Naour, J.-Y. (2014). op. cit., pp. 23-24 en ook: Le Naour, J.-Y. (2016, februari/1), art. cit.

zitten waardoor ze integraal zouden kunnen verloren gaan. Langle de Cary was dan ook volop bezig een terugtrekking naar de linkeroever voor te bereiden. Castelnau beseftte dat de situatie enkel in overeenstemming kon gebracht worden met de richtlijnen van de regering wanneer iemand van het opperbevel ter plaatse ging om de zaak aan te sturen. De situatie vanuit Chantilly proberen recht te trekken waar telegrammen en berichten steeds met vertraging toekwamen, was vragen om moeilijkheden. Castelnau neemt dan ook een beslissing en wekt Joffre rond 23u00. Die geeft de Castelnau toestemming om naar Verdun af te reizen. Joffre geeft ook volmacht om ter plaatse alle noodzakelijke beslissingen te nemen. De Castelnau verlaat omstreeks middernacht Chantilly en komt rond 04u00 aan op het hoofdkwartier van Langle de Cary in Avize, zuidelijk van Épernay. Om 04u20 wordt het order van Langle om het 20ste Legerkorps op de linkeroever te houden herroepen. Terwijl de eerste eenheden van het 20ste Korps de Maas oversteken om de zwaar gereduceerde en uitgeputte poilus op de rechteroever te vervoegen, begeeft de Castelnau zich naar het hoofdkwartier van generaal Herr in Dugny-sur-Meuse, zuidelijk van Verdun. Hij maakt Herr en zijn staf duidelijk dat er kost wat kost moet standgehouden worden op de rechteroever tussen de Maas en Douaumont, exact zoals de politici het wensen. Aristide Briand beweerde later voor de legercommissie van de Kamer dat hij Joffre onder druk zette om Pétain te benoemen tot bevelhebber in Verdun. Joffre koos op 24 februari alleszins eieren voor zijn geld en liet Pétain convoceren voor de ochtend van 25 februari. Die diende zich om stipt 08u00 in het hoofdkwartier in Chantilly aan te melden. Joffre zal hem daar het bevel geven over de linker Maasoever met als hoofdkwartier Bar-le-Duc. De taak van Pétain was in eerste instantie beperkt. Hij moest ervoor zorgen dat de Duitsers de Maas niet zouden oversteken.²⁴⁰

Pétain verklaarde later hoogmoedig dat hij reeds voor zijn aanstelling als bevelhebber bezig was met de slag. Toen hij vernam dat de Duitsers Verdun aanvielen, zou hij zich quasi onmiddellijk over kaarten gebogen hebben waarna Verdun hem geen seconde meer zou losgelaten hebben. De realiteit is ietwat anders. Op 24 februari verlaat Pétain in de late namiddag zonder iemand te verwittigen zijn hoofdkwartier in Noailles in de Oise. Hij heeft een afspraak met een minnares. Sommige auteurs schrijven dat het om Alphonsine 'Annie' Hardon ging, Pétains latere vrouw, maar dat is lang niet zeker en niet meer dan een veronderstelling. Het is opmerkelijk hoe men de beeldvorming rond Pétain beschermde en nog steeds beschermt. Bij de man die tijdens de Tweede Wereldoorlog het devies 'Travail, Famille, Patrie' zal gebruiken binnen de context van een uitgesproken conservatief en moralistisch Vichy-regime, hoort nu eenmaal geen libertijnse levenswandel, die Pétain wel degelijk had. Door zijn amoureuze verplaatsing mist Pétain het telegram van Joffre dat om 22u00 in Noailles binnenkomt en waarin staat dat hij zich de volgende dag moet aanmelden in Chantilly en intussen het 2de Leger marsklaar moet maken. Serrigny is in volle paniek omdat zijn chef onvindbaar is en gaat koortsachtig naar hem op zoek. Rond 03u00 's nachts treft hij hem in het gezelschap van een vrouw in Hotel

²⁴⁰ Prost, A. & Krumeich, G. (2017, 2015). op. cit., pp. 216-218. ; Le Naour, J.-Y. (2016, februari/1), art. cit.

Terminus aan het Noordstation in Parijs. Serrigny brieft Pétain op de hotelgang zodat die toch nog tijdig op de hoogte is van de orders van Joffre. Na de ochtendlijke ontmoeting met Joffre zet Pétain zich op weg naar Souilly waar de Castelnau op hem wacht. Door de zware sneeuwval en spekgladde wegen komt Pétain hier pas om 19u00 aan. De Castelnau verruimt het bevel van Joffre door Pétain het bevel te geven over beide Maasoeveren. Joffre bekrachtigt later deze beslissing. Pétain is nu wel in Souilly maar hij kan nog niet beschikken over zijn stafofficieren. Die zitten met zijn allen geblokkeerd op de ondergesneeuwde wegen. Dit maakt dat Pétain het moet stellen met enkel Serrigny. Samen brengen ze de nacht door in het huis van de notaris van Souilly. De volgende dag is Pétain ziek. De diagnose zegt bronchitis of longontsteking, de bronnen verschillen. Het zijn bijgevolg Serrigny en Barescut die de noodzakelijke organisatie bij Verdun opnemen omdat Pétain met hoge koorts het bed moet houden.²⁴¹

Volgens Jean-Yves Le Naour heeft heel de bewieroking van Pétain een achterliggende politieke reden. De woede tegen Joffre is bijzonder groot en zowat iedereen is hem beu en wil hem weg. De reden dat de politici niet overgaan tot onmiddellijke actie heeft te maken met de voorbereiding van het Somme offensief. Ze nemen zich wel voor om Joffre de rekening te presenteren wanneer de Somme op een mislukking zou uitlopen. Intussen kijken ze wel al uit naar een mogelijke opvolger voor Joffre. In februari is Pétain echter een onbekende generaal. Om Joffre te kunnen vervangen is het noodzakelijk om Pétain eerst bij het brede publiek te introduceren. Le Naour wijst erop dat de perscensuur, die sinds het begin van de oorlog heerst, voor een groot deel wegvalt. De reden hiervoor zijn de verbeterde gevechten bij Verdun die dankbaar materiaal vormen om het moreel op te krikken. Plots is er ook geen verbod meer om de naam van de bevelhebber te vermelden, wat voorheen wel verboden was. Joffre en de hogere officieren van het Grand Quartier Général zijn niet dom en begrijpen wat er zich in de coulissen afspeelt. Intussen wordt het land overstelpt met portretten van Pétain die verschijnen in kranten en tijdschriften.²⁴² Pers, politici en zelfs president Poincaré zoeken vanaf de tweede helft van maart Pétain op in Souilly. Die ontvangt hen allen correct en hartelijk, wat bijdraagt tot een positief beeld. Pétain speelt zijn rol als een volleerd acteur. Hij klaagt tijdens deze bezoeken dat hij niet genoeg manschappen en middelen krijgt om zijn taak naar behoren uit te voeren waardoor het negatieve beeld dat men over Joffre heeft verder versterkt wordt. Pétain speelt ook graag dat hij geschokt is door alle aandacht die zijn persoon krijgt. Intussen haalt hij wel auteurs zoals Henry Bordeaux en Louis Madelin aan om over hem te schrijven. Die dopen maar al te graag hun pen in de inkt waardoor de populariteit van Philippe Pétain alleen maar toeneemt.²⁴³

Joffre ziet de storm dichterbij komen en beslist om niet langer af te wachten. Hij slaat toe voordat Pétain een nog groter gevaar kan vormen. Joffre ontnemt daarom Pétain

²⁴¹ Zie voor heel de zaak Pétain: Le Naour, J.-Y. (2016, februari/1), art. cit.

²⁴² De bekendste portretten zijn die in *L'Illustration* en *Le Miroir*.

²⁴³ Le Naour, J.-Y. (2016, februari/1), art. cit. en Herodote.net - Le Média de l'Histoire. (2016, 10 juni). "Jean-Yves Le Naour. Entretien avec André Larané".

het bevel over de troepen bij Verdun en vervangt hem op 1 mei door generaal Robert Nivelle. Pétain krijgt een nieuwe functie toegewezen in Bar-le-Duc. Die beseft heel goed dat hij gelimogeerd is en klaagt hier ook openlijk over.²⁴⁴ Toch zal hij zich verder blijven bemoeien met de slag. Jean-Yves Le Naour stelt vast dat Pétain zich daarbij niet toont als de grote militair, een beeld dat hij erg graag over zichzelf neerzette. Het is eerder het omgekeerde. Er zijn diverse gevallen bekend waarin Pétain aarzelt, angstig is en zelfs paniekerig reageert. Zo raadt hij af om noodzakelijke aanvallen uit te voeren en doet tot grote woede van Poincaré betwistbare uitspraken in het bijzijn van andere geallieerde bevelhebbers zoals Douglas Haig. Zo verklaart Pétain tijdens een bijeenkomst op 31 mei dat Verdun met zekerheid zal vallen, wat grote woede opwekt bij Poincaré die vindt dat Pétain een beschadigingsoperatie uitvoert. Le Naour omschrijft de houding van Pétain met de term 'catastrofisme'. Iedereen, inclusief historici, ontweken en verzwegen netjes het probleemgedrag omdat ze de figuur van Pétain niet wilden aanvallen. Daarnaast vergelijkt Le Naour de duurtijd van de bevelvoering van Pétain met die van Nivelle. Voor Pétain gaat die in tijdens de nacht van 25 op 26 februari en duurt tot 30 april. Doordat Pétain op 26 februari ernstig ziek is, neemt hij zijn taken pas meerdere dagen later op. Nivelle voert op zijn beurt het bevel vanaf 1 mei tot de tweede helft van december wat aanzienlijk langer is. Het is trouwens onder Nivelle dat het verloren gegane terrein zal heroverd worden. Le Naour concludeert dat de rol van Pétain werd overroepen en dat dit gebeurde met een duidelijk politiek doel. Joffre kon ook niet nalaten Pétain nog een laatste stevige steek te geven door na de slag rond te strooien dat Nivelle de echte 'redder van Verdun' was.²⁴⁵ Joffre wou er met zijn uitspraak vooral voor zorgen dat Pétain definitief buiten spel werd gezet. Joffre overschatte echter het krediet dat hijzelf nog had. Ook hij wordt op zijn beurt weggehaald van het opperbevel en vervangen door Robert Nivelle die dan weer het vertrouwen verliest in april 1917 na het mislukte offensief bij Chemin des Dames. Midden mei 1917 zal Nivelle alsnog vervangen worden door Pétain. De dans van de bevelhebbers is hiermee rond. Le Naour besluit zijn uitgebreide analyse dat mythe en propaganda de rest van het werk zullen doen.²⁴⁶

De Voie sacrée

Door de beperkte logistieke mogelijkheden bij Verdun zijn de Fransen genoodzaakt via de weg Bar-le-Duc-Verdun te opereren. Jean-Pierre Turbergue schrijft dat zowel Henri Bridoux als generaal Palat zich vergisten. De Fransen bestudeerden niet op voorhand hun

²⁴⁴ Limogeren betekent het aan de dijk zetten of wegpromoveren van Franse officieren. De oorsprong van de term ligt in 1914. Hoge officieren die door Joffre van hun bevel werden ontheven, werden naar de Franse stad Limoges gestuurd waar ze onder huisarrest werden geplaatst. Het is pas vanaf 1916 dat het woord 'limoger' zal gebruikt worden om officieren mee aan te duiden die werden opzij gezet of weggepromoveerd.

²⁴⁵ Pétain kreeg eerder de titel 'le sauveur de Verdun'.

²⁴⁶ Le Naour, J.-Y. (2016, februari/1), art. cit. ; Herodote.net - Le Média de l'Histoire. (2016, 10 juni). 'Jean-Yves Le Naour. Entretien avec André Larané.'

logistieke organisatie en generaal Herr was niet constant bezig alle details te voorzien.²⁴⁷ Ook Pétain wordt soms gelinkt aan de organisatie van de weg. De weg was echter reeds operationeel op 22 februari. Zoals we gezien hebben, verschijnt Pétain pas op 26 februari. Ook dit is bijgevolg een hardnekkige mythe.

De Fransen komen pas echt in actie met het verschijnen van kapitein Doumenc. We zijn dan 19 februari, twee dagen voor de aanvang van het Duitse offensief. Doumenc is een officier van de Direction des Services Automobiles en heeft zijn ervaring opgebouwd in andere sectoren van het westelijk front. Hij stelt dat hij de noodzakelijke bevoorrading van manschappen en materieel kan uitvoeren op voorwaarde dat zijn dienst de volledige controle krijgt over de zeven meter brede weg. De organisatie die Doumenc op korte tijd opzet, is zeer doeltreffend. Er wordt een Commission Régulatrice des Transports in het leven geroepen die ondergeschikt is aan de Direction des Services Automobiles. Op de weg mag er enkel gemotoriseerd militair vervoer plaatsvinden. Door paarden getrokken artillerie en kolonnes infanterie dienen de twee parallelle wegen te gebruiken die oostelijk en westelijk naast de belangrijke verkeersader lopen. Het verkeer mag immers op geen enkel moment gehinderd of gestremd worden. Stationeren is verboden net zoals inhalen. Hierop wordt enkel een uitzondering gemaakt voor ambulances en wagens van de hoofdkwartieren. Voertuigen die panne hebben, worden gewoon in de gracht geduwd. Steengroeves in de onmiddellijke omgeving worden geopend om met kiezel en steengruis de ontstane putten in de weg te dichten. Het zijn meestal oudere territoriale soldaten die voor deze taak worden ingeschakeld maar er wordt soms ook gebruik gemaakt van Duitse krijgsgevangenen. Bij Vadelaincourt, een dorpje langs de Voie sacrée, was er o.a. een Duits krijgsgevangenkamp en een steengroeve die in gebruik werd genomen voor het onderhoud van de aanvoerweg.²⁴⁸

De gendarmerie wordt ingezet om het verkeer op de weg te regelen. Voor de eerste maal in de Franse geschiedenis worden er snelheidslimieten opgelegd. Een artillerietractor mag maximum vier km per uur rijden, bestelwagens vijftien km per uur en de bevoorradingsvrachtwagens vijftien km per uur. Hoe dit praktisch in zijn werk ging wanneer er in kolonne werd gereden, blijft in het midden. Wat vaststaat is dat de chauffeurs bijzonder veel uren klopten en dodelijk vermoeid rondreden. Bovendien zaten ze weinig beschermd in open buitenlucht. De gendarmerie voert naast een strenge controle op de lichten ook controles uit op de boorddocumenten van de transportmiddelen. Ze stellen zich op bij het begin van de dorpen die op het traject liggen maar ze zijn ook aanwezig op de verschillende kruispunten die moeten overgestoken

²⁴⁷ Turbergue, J.- P. (Ed.) & Service historique de la Défense. (2006). op. cit., pp. 94-95. Historische kritiek op basis van een artikel van Henri Bridoux in *La Revue des Deux Mondes*, 01/05/1916 en het werk van generaal Barthelémy-Edmond Palat, *La Grande Guerre sur le front Occidental (1917-1929)*.

²⁴⁸ Zie: Turbergue, J.- P. (Ed.) & Service historique de la Défense. (2006). op. cit., p. 95. ; Meyer, F. (2015). *Vadelaincourt 1914-1918. Un village hôpital de l'arrière front de Verdun. Le témoignage de l'instituteur E.O. Lemaire*. Les Cahiers de la Grande Guerre. Verdun, histoire et mémoires. Verdun, Association "14-18 Meuse" et Franck Meyer, p. 6.

worden. Ze beschermen er de kolonnes soldaten die zich te voet verplaatsen. In december 2004 werd de Association du Musée de la Voie Sacrée opgericht die in het oude gemeentehuis van Souilly, het voormalige Franse hoofdkwartier van het 2de Leger, een permanente tentoonstelling organiseert over de Voie sacrée maar ook over de rol van het Franse hoofdkwartier tijdens de slag en het kanton Souilly in het bijzonder. Ze leveren heel wat specifieke details over de organisatie die door Doumenc werd opgezet en geleid. De weg is 7 dagen op 7 en 24 uur op 24 uur in gebruik om versterkingen en materieel aan te voeren, troepen af te lossen en gewonden te evacueren. Dit gebeurt in een constante cirkelvormige beweging. Om de 14 seconden passeert er een voertuig. Turbergue en de Service historique wijzen erop dat de weg vooral van belang was bij het begin van de slag. Vanaf april 1916 treedt er een progressieve daling op in de cijfers, meer bepaald voor de vervoerde tonnages munitie en uitrusting. De Service Automobiles wordt vanaf dan systematisch teruggetrokken bij Verdun om ingezet te worden bij de voorbereiding van het Somme offensief.²⁴⁹ Tussen maart en juni 1916 wordt de bevoorrading grotendeels overgenomen door een nieuwe spoorlijn die het nummer 6bis meekrijgt. Op die manier kan men niet enkel sneller bevoorraden maar ook zwaardere vrachten overbrengen naar de frontlinie. De opening van de spoorlijn wordt bijgewoond door Joffre en Poincaré. Ook hier zien we dat er een mythe ontstaan is rond deze 'Heilige Weg' zoals Maurice Barrès hem destijds omdoopte.²⁵⁰

Het vertrekpunt van de Voie sacrée is in tegenstelling tot wat veel auteurs schrijven niet Bar-le-Duc. Om louter praktische redenen bevindt het vertrekpunt zich bij het treinstation van Sommelonne-Baudonvilliers, 15 km zuidelijk van Bar-le-Duc. Hier komen de troepen en de munitie aan alvorens ze verder getransporteerd worden naar het slagveld. Een belangrijk element is dat zowel bij het vertrekpunt als bij het aankomstpunt moet kunnen gedraaid worden om de terugweg aan te vatten. Dit is onmogelijk in Bar-le-Duc dat bovendien zou overrompeld worden door files met alle chaos van dien. Bar-le-Duc is bijgevolg niet meer dan een plaats langsheen de weg net zoals Souilly, Vadelaincourt en andere dorpen dit zijn. Het traject eindigt om twee redenen bij Moulin-Brûlé, 8 km voor Verdun en dus niet in Verdun zelf zoals soms gesuggereerd wordt. Ook hier moet men kunnen draaien om de terugrit aan te vangen. Het eindpunt van de Voie sacrée wordt door de poilus 'tourniquet' genoemd.²⁵¹ Bovendien dient men

²⁴⁹ Miquel, P. (2002). op. cit., pp. 93-101, 116. ; Jankowski, P. (2014). op. cit., p. 73. ; Turbergue, J.- P. (Ed.) & Service historique de la Défense. (2006). op. cit., pp. 94-98.

²⁵⁰ Zie: Meyer, F. (2016/2). "Les arrières fronts - L'arrière front français". MOOC. Sur les pas des combattants de Verdun 1916-2016. Université de Lorraine et Mémorial de Verdun. Lieu de partage et d'échange autour des initiatives et des innovations pédagogiques dans l'enseignement supérieur francophone. ; Maurice Barrès zal eerst de term "Route Sacrée" gebruiken. Later zal dit op zijn voorstel omgevormd worden tot "Voie Sacrée". Zie: Turbergue, J.- P. (Ed.) & Service historique de la Défense. (2006). op. cit., p. 96. ; Loi du 30 décembre 1923. In: *Journal officiel*, 01/01/1924. ; Ministère des Armées. Chemins de Mémoire. (s.d.). "La 'Voie Sacrée'. Le poumon de Verdun". Consult. 12/07/2023.

<https://www.cheminsdememoire.gouv.fr/fr/la-voie-sacree>. Gebaseerd op: Collection "Mémoire et citoyenneté", N°14, Publication Ministère de la défense/SGA/DMPA

²⁵¹ Lefebvre, J.-H. (1996, 1960). op. cit., p. 212.

te vermijden al te dicht bij de Duitse artillerie te komen. Dit maakt dat in 1916 het volledige traject 75 kilometer lang is en 7 meter breed.²⁵² Overdag zijn er vanaf het ogenblik dat men het aankomstpunt bij Moulin-Brûlé nadert extra maatregelen van kracht. Er worden grotere tussenafstanden opgelegd voor zowel vrachtwagens als troepen. De laatste kilometers naar de stad worden te voet afgelegd waarbij eveneens de nodige tussenafstanden gelden om te vermijden dat een artilleriegranaat een volledige eenheid zou wegmaaien. Afhankelijk van de situatie en het tijdstip van aankomst gaan de soldaten naar de citadel, maar het is ook mogelijk dat ze onmiddellijk worden doorgestuurd naar het slagveld bovenop de Maashoogten. Dit is o.a. het geval voor het 95ste infanterieregiment waartoe Jacques Péricard behoorde. Het regiment werd zonder dralen ingezet na een mars van 52 kilometer over spekgladde wegen, een afstand die ze op 36 uur tijd aflegden.²⁵³

De uitbreiding van het Duitse offensief tot de linkeroever van de Maas

Vanaf 6 maart verbreden de Duitsers hun aanval tot de linkeroever van de Maas. Voor de Duitse troepen zijn slechts drie opeenvolgende heuvelruggen van onmiddellijk militair belang. Een kleine stroom, de Forges, kronkelt zich op de linkeroever een weg tussen de Duitse en Franse eerste linie. De kleine waterloop zorgt voor een extra natuurlijke hindernis die door de Duitsers moet genomen worden alvorens ze kunnen doorstoten naar de heuvelruggen. De Duitse aanval op de linkeroever houdt niet in dat de gevechten op de rechteroever worden opgeschort. Die gaan intussen onverminderd door. De Fransen verwachten de aanval al enige tijd en ze zijn hierop dan ook voorbereid. Ze besteden extra aandacht aan het intact houden van de telefoonverbindingen met de hoofdkwartieren en ze zullen ook tijdens de gevechten die verbindingen proberen te herstellen. Ze willen niet nogmaals blind strijden zoals het geval was op 21 februari.²⁵⁴

De Duitsers hebben het vooral gemunt op de dubbele heuveltop van le Mort-Homme die het belangrijkste doelwit vormt. In tegenstelling tot wat men soms denkt, heeft de naam Mort-Homme niets te maken met de slag. De benaming werd in het verleden gegeven omdat men hier ooit een dode verdwaalde reiziger terugvond. Op de Haute Chevauchée in de Argonne bestaat er een gelijkaardige plaats die la Fille Morte heet.

De vandaag beboste maar in 1916 kale Mort-Homme is een perfecte locatie om observaties uit te voeren. Bovendien hebben de Fransen aan de achterzijde een deel van

²⁵² Boulay, C. (s.d.). "Le point de départ. La 'Voie Sacrée' et le chemin de fer à voie étroite 'Le Meusien'". Consult. 22/04/2023.

<http://www.chemindefermeusienvoiesacree.com/pages/le-point-de-depart-de-la-voie-sacree.html> ; Lefebvre, J.-H. (1996, 1960). op. cit., pp. 162-163.

²⁵³ Turbergue, J.- P. (Ed.) & Service historique de la Défense. (2006). op. cit., p. 98. ; Péricard, J. (1997). op. cit., p. 44.

²⁵⁴ Miquel, P. (2002). op. cit., pp. 107-112. ; Czubak, N. (2016/2). "Les Chronologies de la Bataille". MOOC. Sur les pas des combattants de Verdun 1916-2016. Université de Lorraine et Mémorial de Verdun. Lieu de partage et d'échange autour des initiatives et des innovations pédagogiques dans l'enseignement supérieur francophone.

hun artillerie neergepoot die moet uitgeschakeld worden. In oostelijke richting wordt de Mort-Homme gedekt door de Côte de l'Oie en in het westen heeft cote 304 een gelijkaardige beschermende functie. Daarnaast zijn er ook nog enkele gefortificeerde dorpen die dienen uitgeschakeld te worden omdat de Fransen van hieruit flankeervuur kunnen afgeven op de Duitse opmars.²⁵⁵

Het openingsbombardement dat de aanval inleidt, doet niet onder voor dat van 21 februari. Dit keer gebruiken de Duitsers een truc die ze niet toepasten op 21 februari. Ze onderbreken het artilleriebombardement gedurende korte tijd om de overlevende Fransen uit hun schuilplaatsen te lokken waarna ze opnieuw het vuur openen zodat er een maximaal aantal slachtoffers wordt gemaakt. Aansluitend steekt één divisie de bevroren Forges stroom over om zuidelijk op te rukken richting Mort-Homme. Een tweede divisie maakt de oversteek over de Maas. Ze hebben als objectief de Fransen van de Côte de l'Oie te duwen. Dit moet beletten dat de Duitse aanval over de Forges stroom onder flankeervuur komt te liggen. In eerste instantie concentreren de Duitsers zich enkel op de Mort-Homme. Vanaf 20 maart zal dit op cote 304 zijn omdat ze geen rekening hebben gehouden met flankeervuur dat vanaf deze hoogte vertrekt. Net zoals in februari houdt Falkenhayn de inzet aan manschappen en middelen beperkt waardoor de aanval niet breed genoeg wordt uitgevoerd. Van bij de aanvang is die dan ook gedoemd te mislukken.²⁵⁶

De Côte de l'Oie valt relatief snel in Duitse handen. Veel meer problemen hebben ze met de aangrenzende bossen waarrond een hevige strijd losbarst. Péricard beschrijft hoe ze worden veroverd, verloren gaan om opnieuw heroverd te worden. De strijd gaat dag en nacht door en er heerst complete chaos. Franse en Duitse troepen geraken met elkaar vermengd en er zijn meerdere incidenten waarbij men op eigen manschappen vuurt. Pas vanaf 10 maart zijn de bossen stevig in Duitse handen en kan de eigenlijke aanval op de Mort-Homme beginnen. Christina Holstein schrijft dat het nog vier dagen duurt voordat ze de beperkte afstand van één kilometer overbruggen en de 286 meter hoge noordelijke top kunnen innemen. Daar stellen ze vast dat er tussen de noordelijke en zuidelijke top die 295 meter hoog is, zich een open terrein bevindt met een lengte van ongeveer 800 meter dat in het volle zicht van de Fransen ligt. De Duitsers worden nu gedwongen om in een welbepaalde volgorde eerst de nabijgelegen posities te veroveren alvorens ze een aanval op de zuidelijke top kunnen inzetten. De zuidelijke top bereiken, is immers uitgesloten zolang er flankeervuur vertrekt vanaf cote 304 maar cote 304 kan pas aangevallen worden wanneer eerst de drie gefortificeerde dorpen zijn uitgeschakeld.

De strijd om de drie dorpen verloopt bijzonder moeizaam. Eind maart valt Malencourt in Duitse handen. Pas op 5 april valt Haucourt dat amper 500 meter verderop ligt en op 8 april wordt Béthincourt Duits. Aansluitend moeten de Duitsers vaststellen dat de Fransen

²⁵⁵ Holstein, C. (2012). op. cit., 'The Mort-Homme and Hill 304, March-May 1916'. ; Péricard, J. (1997). op. cit., pp. 103-104.

²⁵⁶ Zie o.a. Holstein, C. (2012). op. cit., 'The Mort-Homme and Hill 304, March-May 1916'. ; Péricard, J. (1997). op. cit., p. 105.

bijzonder moeilijk te verdrijven zijn van cote 304. Begin mei openen ze daarom een bijzonder hevige artilleriebeschieting die twee dagen duurt en die wordt uitgevoerd met 500 stukken geschut op een zeer beperkte frontbreedte. Het tovert cote 304 om in een vuurzee. De rook van het bombardement bereikt een hoogte van 800 meter wat menig soldaat inspireert om de plaats te vergelijken met een uitbarstende vulkaan.²⁵⁷ Ondanks de zeer hevige beschieting duurt het nog meerdere dagen vooraleer de Duitsers de volledige controle over cote 304 verkrijgen. Pas nu kunnen ze eindelijk beginnen aan de verovering van de zuidelijke heuveltop van de Mort-Homme. Er volgt opnieuw een zwaar artilleriebombardement dat ondersteund wordt door het zware geschut dat opgesteld staat op de rechteroever. Er worden ook strijdgassen ingezet om de doorgang te forceren. Desondanks zijn er meerdere opeenvolgende aanvalsgolven nodig om eindelijk de beruchte zuidelijke top in te nemen. Tot hun verrassing worden ze daar opnieuw met Frans flankerveuur geconfronteerd dat dit maal vertrekt vanaf het dorp aan de voet van de heuveltop. Ook nu duurt het meerdere dagen om deze hardnekkige Franse weerstandspositie uit te schakelen. Dit alles maakt dat pas tegen eind mei de twee hoogten van de Mort-Homme volledig in Duitse handen zijn. Het heeft bijzonder lang geduurd om dit te verwezenlijken waardoor de Duitse troepen op de rechteroever niet veel voordeel hebben gehad van deze uitbreidingsoperatie. Daar komt bij dat de Duitse verliescijfers op de linkeroever hoog zijn omdat de aanvalstroepen telkens weer moesten oprukken over kale hellingen in het volle zicht van de Franse verdedigers die zwaar artillerie- en mitrailleurvuur op hen loslieten. Een bijkomend probleem wordt gevormd doordat de nieuwe Duitse linie over een voorwaartse helling loopt en zich in het volle zicht bevindt van de Franse artillerie. De Duitsers gaan zich vanaf de zomer van 1916 dan ook letterlijk onder de grond begeven. Tussen de twee toppen van de Mort-Homme wordt een tunnel van 500 meter lengte uitgegraven, de Bismarck tunnel, die in 1917 naar het noorden toe wordt verlengd. De tunnel dient vooral om een veilige toegang te creëren tot de frontzone. Daarnaast worden er hoofdkwartieren en medische posten in ondergebracht. Een tweede tunnel, de Kronprinz tunnel, zorgt op zijn beurt voor een veilige toegang tot de tweede Duitse linie. Tot slot verzekert de Gallwitz tunnel de nodige bescherming om de Ravin des Caurettes te betreden. Het zal tot eind augustus 1917 duren vooraleer men in staat is de Duitsers van deze positie te verdrijven. Om ze uit de Gallwitz tunnel te krijgen, dienen de Fransen vlammenwerpers in te zetten die de plaats omtoveren in een inferno.²⁵⁸

²⁵⁷ De benaming 'uitbarstende vulkaan' werd ook gebruikt m.b.t de Mort-Homme. Zie: Getuigenis van soldaat Édouard Bourguine (3de bis Zouaves) opgenomen in: Lefebvre, J.-H. (1996, 1960). op. cit., p. 203.

²⁵⁸ Voor de bronnen i.v.m. de uitbreiding van het Duitse offensief tot de linkeroever van de Maas, zie: Holstein, C. (2012). op. cit. 'The Mort-Homme and Hill 304, March-May 1916'. ; Buffetaut, Y. *Verdun 1917. La reconquête*. Louviers, Éditions Ysec, 2017. ; Turbergue, J.- P. (Ed.) & Service historique de la Défense. (2006). op. cit., p. 244, 252 en 280. ; Péricard, J. (1997). op. cit., pp. 106-114, 145-155, 182-193, 201-207, 235-247, 287-294. ; Czuback, N. Verdun. (2016/3). "Les batailles emboîtées: l'expérience combattante. Les dimensions symboliques des lieux du combat". MOOC. Sur les pas des combattants de Verdun 1916-2016.

De strijd om het Fort de Vaux op de rechteroever

Ook op de rechteroever van de Maas dienen de Duitsers eerst een aantal belangrijke posities in te nemen alvorens ze naar Verdun kunnen doorstoten. Eén ervan is het kleinste fort van de Verdun regio, het Fort de Vaux. Het fort bevindt zich drie kilometer zuidelijk van het Fort de Douaumont en werd gebouwd op een grillig uitziende heuvelrug waarop ook het Fort de Souville en het Fort de Tavannes gelegen zijn. Het Fort de Vaux is het meest oostelijk gelegen fort op het slagveld en heeft niet alleen een goed zicht over de vlakte van de Woëvre maar beheerst door haar ligging ook het volledige terrein waarover de verdere Duitse opmars moet plaatsvinden. Het moet uitgeschakeld worden alvorens van een verder oprukken sprake kan zijn. De Duitse aanval op de linkeroever in combinatie met de strijd om het Fort de Vaux noemt men soms het gevecht om de flanken.

Om het Fort de Vaux te bereiken, dienen de Duitsers eerst het gefortificeerde dorp Vaux veroveren dat aan de voet van de heuvel ligt waarop het fort zich bevindt. Aansluitend dienen ze de dam bij de Étang de Vaux - een nabijgelegen vijver die behoort tot de voormalige dorpsmolen - over te steken om via de ravin du bois Fumin de tocht naar het hoger gelegen fort aan te vatten. Omdat de ravin du bois Fumin een directe toegangsweg is tussen het dorp Vaux en het Fort de Vaux hebben de Fransen de plaats volgestouwd met infanterieversterkingen.²⁵⁹

Het dorp Vaux wordt eind februari 1916 voor het eerst aangevallen. Door de hevige Franse weerstand zal het echter een volle maand duren vooraleer de Duitsers er de volledige controle over hebben. Met het tweede obstakel - de dam bij de Étang de Vaux - ondervinden ze nog veel grotere problemen. Omdat het de enige plaats is waar in de zeer moerassige omgeving kan overgestoken worden naar de ravin du bois Fumin houden de Fransen de dam onder vuur. Veel Duitsers laten het leven wanneer ze de oversteek wagen en de plaats is dan ook berucht. Ze noemen de dam 'Todespfad', het pad van de dood.²⁶⁰ Het duurt nog eens twee maanden voordat de Duitse troepen erin slagen de oversteek over de dam te realiseren en uiteindelijk de ravijn kunnen betreden. Het is reeds begin juni wanneer Duitse infanteristen voor het eerst een ernstige aanval op het fort uitvoeren. De twee eerdere - te snelle aanvallen - die in maart en mei werden uitgevoerd, mislukten waarna beslist werd om alle nieuwe pogingen af te lasten en eerst de weg vrij te maken.

Université de Lorraine et Mémorial de Verdun. Lieu de partage et d'échange autour des initiatives et des innovations pédagogiques dans l'enseignement supérieur francophone.

²⁵⁹ Zie: Holstein, C. (2012). op. cit. 'The German siege and capture of Fort Vaux. June 1916'; État-Major de l'Armée. Service Historique. Journal des événements de l'année 1916. (s.d.). "Secteur bois Fumin, Fort de Vaux - Verdun pendant la campagne contre l'Allemagne. 1 janvier - 31 décembre 1916". Paris, Henri Charles-Lavauzelle, Éditeur Militaire. Opgenomen online. <http://fumin16.canalblog.com/>; Lefebvre, J.-H. (1996, 1960). op. cit., pp. 259-280.

²⁶⁰ Werth, G. & Siegfried, C.-F. (1984, 23 februari). "Augenzeugen: berichten über Verdun 1916". Getuigenis van Peter Geyr.

Het Fort de Vaux komt nu onder zwaar artillerievuur te liggen. Wanneer het bombardement op 2 juni stopt, voeren de Duitsers een infanterieaanval uit op het fort. De fortcommandant, Sylvain-Eugène Raynal, heeft intussen het garnizoen opdracht gegeven om de fortgangen te barricaderen met zowat alles waarover men beschikt. De Duitsers slagen er desalniettemin in om via de noordoostelijke en noordwestelijke geschutsbunkers binnen te dringen. Gedurende vijf dagen spelen er zich verbitterde gevechten af in het donker en in de rook. De Duitsers blazen de barricades op met explosieven en zetten handgranaten en vlammenwerpers in tegen de verdedigers. Tijdens de derde dag van het beleg stelt een onderofficier vast dat er bijna geen drinkwater meer is in het waterreservoir. De grootste vijand duikt nu op, dorst. Raynal laat de waterbedeling rantsoeneren en zendt zijn laatste postduif naar de Citadel van Verdun. Hij krijgt geen antwoord. Er wordt een koerier uitgezonden - Léon Buffet - die zich door de linies werkt, de situatie rapporteert en ondersteuning vraagt. Hij slaagt er zelfs in om terug te keren om bij Raynal rapport uit te brengen. Het bombardement dat op 6 juni door de Franse artillerie wordt ontketend om het fort te ontzetten, is echter een complete mislukking. Op 7 juni capituleert het Fort de Vaux ten gevolge van een niet langer vol te houden dorst. Meerdere soldaten werpen zich op de met stinkend water gevulde granaattrechters om er gulzig van te drinken.²⁶¹

Er is heel wat te doen geweest over de rol die de Franse artillerie heeft gespeeld bij de verdediging van het Fort de Vaux. Begin juni worden Franse infanteristen die zich op de buitenposities rond het fort bevinden meerdere keren beschoten en gedecimeerd door de eigen artillerie. Het gebeurt op 1 juni, 2 juni, 3 juni en 4 juni waarvan 2 juni de ergste dag is. Bovendien zijn op 2 juni de intervallen tussen de artilleriebarrages bijzonder lang wat leidt tot onwaarschijnlijke taferelen. De Duitse aanvallers werken die dag ongestoord en in het volle zicht van de Fransen aan hun aanvalsgroeven. Ze gaan hierbij zelfs niet in dekking maar lopen rustig rond. Een aantal onder hen staan op de borstwering een pijp te roken en sommigen maken spottende gebaren in de richting van de Fransen. De noodzakelijke artilleriebarrage blijft uit. De artilleristen zullen later verklaren dat ze hun werk uitgevoerd hebben zoals bevolen werd en dat dit gebeurde onder zeer moeilijke omstandigheden. Wat die moeilijke omstandigheden juist waren, blijft echter duister. Een majoor van het 58ste regiment veldartillerie neemt wel akte van de ernstige verwijten die de poilus aan het adres van de artilleristen maken. Hij concludeert na onderzoek dat zowel de infanterie als de artillerie hun werk hebben gedaan en dat de verantwoordelijken voor dit trieste voorval hogerop moeten gezocht worden.²⁶²

²⁶¹ Zie: Holstein, C. (2012). op. cit. 'The German siege and capture of Fort Vaux. June 1916'. ; Jankowski, P. (2014). op. cit., p. 21. ; Horne, A. (1993, 1962). op. cit., pp. 155-156, 252-266. ; Péricard, J. (1997). op. cit., pp. 114-121. ; Prost, A. & Krumeich, G. (2017, 2015). op. cit., pp. 81 en 83. ; Brown, M. (2014). op. cit., pp. 95-101. ; Czuback, N. Verdun. (2016/3). "Les batailles emboîtées: l'expérience combattante. Les dimensions symboliques des lieux du combat". ; Lefebvre, J.-H. (1996, 1960). op. cit., pp. 259-280. ; Destins de Verdun (2022). "Léon Buffet". Mémorial de Verdun.

²⁶² Péricard, J. (1997). op. cit., pp. 339-347.

De bevelhebber bij Verdun, Robert Nivelle, verliest zich eveneens in een niet al te best idee. Na de mislukte aanval van 6 juni om het fort te ontzetten, wil hij een nieuwe poging ondernemen met een samenraapsel van troepen die geen echte onderlinge cohesie vertonen en die geleid worden door een bevelhebber, generaal Savy, die bij de troepen amper of niet gekend is. Nivelle wil dat de operatie wordt uitgevoerd op 8 juni om 04u30 's ochtends. Het Fort de Vaux zal echter in de vroege ochtend van 7 juni capituleren maar dit brengt Nivelle niet op andere gedachten. De aanval moet kost wat kost plaatsvinden. Meerdere stafofficieren proberen Nivelle vruchteloos op andere ideeën te brengen maar voor hem is het een kwestie van eer, zoals hij zelf uitdrukkelijk tegen zijn staf zegt. De Fransen voorzien echter niets op logistiek vlak om de aanvalstroepen in stelling te brengen. Hierdoor dwalen eenheden onnodig lang rond op een quasi onmogelijk terrein waardoor ze compleet uitgeput aan de start verschijnen. De zinloze aanval mislukt dan ook grandioos met de nodige slachtoffers tot gevolg.²⁶³ Hiermee zijn de Fransen een tweede belangrijk fort kwijt waardoor de Duitsers zich, althans voor een stuk, ongehinderd over het terrein kunnen voortbewegen. De laatste fase van operatie Gericht kan ingezet worden.

Het Duitse offensief van 23 juni

Inmiddels begint de tijd voor Falkenhayn te dringen. Op 4 juni lanceren de Russen zoals werd afgesproken tijdens de Conferentie van Chantilly een groot offensief aan het oostelijk front. De Oostenrijkers geraken door dit Brussilow-offensief ernstig in de moeilijkheden waardoor hun Duitse bondgenoten onverwijld te hulp moeten schieten. Het wordt Falkenhayn duidelijk dat hij zich niet langer enkel met Verdun kan bezig houden. Het Duitse opperbevel heeft eveneens weet van het naderende Frans-Britse offensief aan de Somme. Wil men in Verdun nog iets bereiken dan zal men zich moeten haasten.

De Duitsers bereiden een grote aanval voor om de lang verwachte doorstoot naar de stad te realiseren. Die aanval vertrekt vanaf het Fort de Douaumont dat het zenuwcentrum is van de Duitse militaire activiteit. Het doel is de verovering van het Fort de Souville. Het is het laatste belangrijke fort dat de doorgang naar Verdun verspert. De Duitse linie is op 21 juni slechts twee kilometer verwijderd van Souville. Nochtans kan men niet rechtstreeks naar het fort oprukken omdat de verbindingsheuvelrug die Douaumont scheidt van Souville door meerdere ouvrages onder vuur wordt gehouden. Er zijn slechts twee manieren om Souville te benaderen. Ofwel doet men dit van bovenaf via de met elkaar verbonden heuvelruggen ofwel van beneden uit via een aantal met elkaar geconnecteerde ravijnen.²⁶⁴ De grote moeilijkheid is dat het terrein erg gecompartmenteerd is waardoor de Duitse aanval stootkracht mist. Alistair Horne en

²⁶³ Ibidem, pp. 327-331.

²⁶⁴ Zie: Porchier, J.-C., Harmand, D. & Le Roux, J. (2019). "Les conditions géologiques et les traces de la bataille de Verdun". In: *Revue de géographie historique*. 14-15. Online. <https://doi.org/10.4000/geohist.578>

Christina Holstein schrijven dat de situatie vanuit de lucht nog het meeste lijkt op een hoofdletter H die op haar zijde is gevallen. Het verbindingsstreepje van de H staat symbool voor de verbindingsheuvelrug waarop zich halverwege het gefortificeerde dorp Fleury-devant-Douaumont bevindt, het laatste obstakel voor het Fort de Souville. Vandaag loopt over de verbindingsheuvelrug de Avenue du Corps Européen, de D 913, die het Ossuaire verbindt met de Mémorial de Verdun dat op de plaats werd gebouwd waar in 1916 het treinstation van Fleury stond.

De Duitsers dienen bij hun aanval vanaf het Fort de Douaumont achtereenvolgens het ouvrage de Thiaumont, verschillende tussenliggende werken en het ouvrage de Froideterre uit te schakelen dat zich op een uitloper van het reliëf bevindt waarop Thiaumont en Douaumont werden gebouwd. Het ouvrage de Froideterre houdt zowel de verbindingsheuvelrug als het dorp Fleury onder vuur. Pas wanneer deze obstakels zijn weggeruimd kan men op een ietwat veilige manier van bovenaf over de verbindingsheuvelrug naar Fleury en Souville oprukken. Een tweede mogelijkheid om Fleury te benaderen is om vanaf het Fort de Douaumont gebruik te maken van de ravin de la Caillette en de ravin de Chambitoux die hen tot vlakbij het dorp brengt. Om de operatie uit te voeren worden er 50.000 manschappen ingezet. Op 21 juni wordt de aanval ingeleid met een zwaar artilleriebombardement. Tijdens de late avond en nacht van 22 juni vuurt de Duitse artillerie een nieuw chemisch wapen af, fosgeengas. In de omgang wordt het goedje Grünkruz genoemd omdat er een groen kruis op de granaten is geschilderd. De reden dat de Duitse artillerie de gasbeschieting laat op de dag uitvoert en verderzet tijdens de nacht is om te beletten dat de Fransen versterkingen aanvoeren. Die bewegingen vinden immers altijd 's nachts plaats via de ravijnen die nu systematisch vergiftigd worden door het gas. Ongeveer 100.000 gasgranaten worden afgeschoten waarvan een deel ook bedoeld is om de Franse artillerie uit te schakelen. Op die manier hopen de Duitsers de volgende dag een doorbraak af te dwingen. Meerdere eenheden Franse infanterie en batterijen artillerie worden door de gasaanval tijdelijk uitgeschakeld. De Franse gasmaskers blijken onvoldoende bescherming te bieden tegen het nieuwe strijdgas. De volgende ochtend hernemen de Duitsers het bombardement met klassieke artilleriegranaten en aansluitend gaat de infanterie tot de aanval over. Ondanks de stevige inzet aan manschappen lukt het de Duitsers niet om door te stoten tot het Fort de Souville. De belangrijkste reden is dat ze er niet in slagen om het ouvrage de Froideterre uit te schakelen dat de verbindingsheuvelrug en het dorp Fleury gevangen houdt in een moorddadig artilleriesvuur. Froideterre overleefde in eerste instantie het zware artilleriebombardement. In tweede instantie is het ouvrage in staat om maar liefst 50% verliezen toe te brengen aan het Bayerische infanterieregiment dat werd aangeduid om het militaire bouwwerk in te nemen. Globaal gezien slagen de Duitsers erin om overal kleine terreinwinsten te maken maar ze zijn niet in staat om hun echte objectieven te realiseren. De Fransen verliezen wel terrein maar kunnen ondanks alle moeilijkheden de zware aanval absorberen. Intussen is in Verdun paniek ontstaan. Een evacuatie met een

volledige terugtrekking naar de linkeroever wordt ernstig overwogen. Robert Nivelle houdt ondanks het paniekerige gedrag van Pétain die zich komt bemoeien en naar het Grand Quartier Général telefoneert waar hij dreigt de rechteroever te zullen ontruimen, het hoofd koel. Nivelle stelt dat de omstandigheden bijzonder moeilijk zijn, maar dat hij zich sterk maakt te kunnen standhouden. Hij krijgt gelijk. Van zodra het effect van het fosgeengas is weggetrokken, komt de Franse artillerie op een helse manier in actie. Ze pint de Duitse aanvalstroepen volledig vast zodat die geen meter meer verder kunnen. Aan Duitse zijde wordt aansluitend beslist om geen nieuwe offensieve pogingen meer te ondernemen. Het is stilaan genoeg geweest.²⁶⁵

Knobelsdorf

Veel auteurs leggen in hun werk de nadruk op de invloed die Erich von Falkenhayn heeft uitgeoefend op de slag. Heel dikwijls vergeten ze daarbij de impact van de stafchef van het 5de Leger, Konstantin Schmidt von Knobelsdorf, te vermelden of ze halen hem slechts zijdelings aan. Zoals we reeds gezien hebben, was het 5de Leger heel begerig om Verdun aan te vallen en dit reeds vanaf oktober 1914. Het idee om de vestingplaats in te nemen verdween evenmin in 1915 om in 1916 zelfs te culmineren in het spontaan aanleveren van een aanvalsplan toen Falkenhayn afwoog waar hij het best een offensief kon lanceren. Knobelsdorf zal gedurende heel de slag zijn stempel blijven drukken. Hij is ervan overtuigd dat het doel van het offensief is om de stad in te nemen en hij zal blijven doorgaan, ook wanneer blijkt dat deze doelstelling niet haalbaar is.²⁶⁶

Knobelsdorf gedraagt zich reeds op 21 februari als een ongeleid projectiel. Op bepaalde plaatsen slagen Stoßtruppen er die dag in om relatief snel door de eerste linie te breken. Van zodra Knobelsdorf de berichten over eerste successen binnenkrijgt, is hij euforisch. Hij geeft opdracht het oorspronkelijk plan te laten voor wat het is en de buitenkans te grijpen. Hij beveelt om zover mogelijk op te rukken en in te nemen wat er ingenomen kan worden. Knobelsdorf zorgt met dit bevel voor chaos. Verschillende eenheden worden hierdoor van elkaar losgekoppeld en zelfs geïsoleerd. Dit leidt tot zeer onplezierige situaties voor de troepen op het terrein. Gelukkig is niet elke bevelhebber geneigd om op het al te enthousiaste order van Knobelsdorf in te gaan.²⁶⁷

Knobelsdorf zal gedurende heel de verdere slag divisie na divisie in de strijd blijven gooien. Ook lanceert hij geregeld grote aanvallen zoals die van 7 mei die de codenaam Maibowle meekreeg. Hij houdt bovendien weinig rekening met de reële situatie op het

²⁶⁵ Zie: Holstein, C. (2012). op; cit. 'The German offensive of 23 June 1916. Part 1 - Thiaumont and Froideterre & Part 2 - The bavarians at Fleury.' ; Czubak, N. (2016/2). "Les Chronologies de la Bataille". ; Horne, A. (1993, 1962). op. cit. pp. 284-293. ; Turbergue, J.- P. (Ed.) & Service historique de la Défense. (2006). op. cit., p. 284.

²⁶⁶ Prost, A. & Krumeich, G. (2017, 2015). op. cit., p. 26 en 28. ; Jankowski, P. (2014). op. cit., p. 91. ; Werth, G. & Siegfried, C.-F. (1984, 23 februari). "Augenzeugen: berichten über Verdun 1916". Getuigenis van Wilhelm von Schramm.

²⁶⁷ Jankowski, P. (2014). op. cit., p. 76, 170.

terrein en weet van geen ophouden. Een Duitse overlevende, Wilhelm von Schramm, getuigde in een interview dat werd afgenomen door German Werth over het fanatisme van Knobelsdorf. Von Schramm omschreef de stafchef van het 5de leger als een boze geest die ontelbare manschappen de dood instuurde. Von Schramm stond niet alleen met zijn visie. Soldaten bekritiseerden zowel Falkenhayn, de Kroonprins als Knobelsdorf. Kroonprins Wilhelm mocht dan misschien in naam de bevelhebber van het 5de Leger zijn, in de praktijk - en met goedkeuring van de Kaiser die een moeilijke relatie had met zijn zoon - lag het echte bevel over het 5de bij Knobelsdorf. De Kroonprins kon alleen maar zijn bedenkingen en frustraties noteren in zijn dagboek.

De interne verdeeldheid binnen de top van het 5de Leger was absoluut geen goede zaak en het werd er niet beter op. Midden mei stuurt de Kroonprins Knobelsdorf naar Falkenhayn om het onmiddellijk stopzetten van het offensief te bespreken. Het resultaat van de bespreking is dat het offensief onverminderd wordt verdergezet. Nadat de Duitse aanval van 23 juni mislukt en zelfs Falkenhayn er een punt wil achterzetten is het nogmaals Knobelsdorf die afreist naar het hoofdkwartier van Falkenhayn in Mézières en er op aandringt om het nog een allerlaatste keer te proberen. De poging van 11 en 12 juli draait op niets uit ondanks een artillerievoorbereiding van 48 uur en de inzet van 13 elite regimenten. Het Fort de Souville kan niet ingenomen worden. Verdun ligt definitief buiten Duits bereik. Het gevolg is dat er koppen rollen. Op 21 augustus wordt Knobelsdorf van zijn functie gehaald en vervangen door generaal von Schulenburg. Ook de bevelhebber van de linkeroever, generaal von Gallwitz, wordt vervangen door generaal von François. Erich von Falkenhayn zelf wordt op 29 augustus ingewisseld voor zijn twee vijanden, de generaals Hindenburg en Ludendorff.²⁶⁸ Wat Falkenhayn reeds vóór Verdun vreesde, wordt werkelijkheid. Falkenhayn kreeg door Verdun steeds meer tegenstanders. De doorslag om hem af te zetten, ligt volgens Paul Jankowski in een uitspraak die Falkenhayn op 18 augustus deed tegen Kanselier Bethmann-Hollweg. Roemenië koos de zijde van de Entente in de oorlog. Falkenhayn zou hieromtrent losjes opgemerkt hebben hier geen al te groot gevaar in te zien. De tegenstanders van Falkenhayn trokken hierop naar de Kaiser met de gekende gevolgen.

Van zodra Hindenburg en Ludendorff op hun post zitten, geven ze aan hun staf de opdracht een samenvattend rapport op te stellen waaruit moet blijken dat Verdun een groot Duits succes is. Om de redenering te onderbouwen, verwijzen ze naar Verdun als een reële Franse uitvalsbasis om Duitsland aan te vallen. Door het offensief werden de Franse linies echter teruggedrongen en werd dit risico definitief weggenomen. Het rapport is uiteraard pure mythe en dient enkel ter rechtvaardiging van een offensief dat compleet mislukt is en al veel te lang duurt. Vanaf nu gaan de Duitsers dan ook in het defensief maar dat wil niet zeggen dat de strijd stopt. Gedurende heel de zomer wordt er

²⁶⁸ Zie: Jankowski, P. (2014). op. cit. p. 102, 170. ; Prost, A. & Krumeich, G. (2017, 2015). op; cit., pp. 86-87, 105-106. ; Zie ook: Kronprinz Wilhelm von Preußen (1923). *Meine Erinnerungen aus Deutschlands Heldenkampf*. Berlin, E. S. Mittler & Sohn.

gevochten om lokale posities te verbeteren. De aanvallen zijn klein en hevig maar van weinig militaire betekenis. De Duitsers houden Verdun bewust op gang om te beletten dat de Fransen er troepen wegtrekken om aan de Somme in te zetten. Hindenburg maakt pas op 2 september een officieel en definitief einde aan operatie Gericht.²⁶⁹

Rond midden september roepen de Fransen plots de overwinning uit. Het tijdstip is merkwaardig omdat op dat ogenblik de voor hen belangrijke symbolische forten Douaumont en Vaux nog niet heroverd zijn. Na de laatste Duitse aanvallen van juni en juli en de uitputtende zomermaanden is het terrein echter een complete ravage. Ook de troepen zijn uitgeput. Vanuit politiek oogpunt is het doel bereikt. Verdun is niet gevallen waardoor er geen politieke ramp plaatsvond en de Duitsers zijn bovendien in voldoende mate teruggedrongen om nog een gevaar voor de stad te kunnen vormen. Het zou onverstandig zijn om nu ongeduldig en onbezonnen aan de herovering van de forten te beginnen. Men wil geen enkel risico nemen en er wordt dan ook beslist om de herovering eerst grondig voor te bereiden. In afwachting van het verdere verloop roept men de overwinning uit waarop gans de natie zit te wachten. Op 13 september komt president Raymond Poincaré hiervoor naar Verdun. Er zijn bij de bijeenkomst een heleboel buitenlandse genodigden aanwezig. Poincaré legt in een niet altijd even heldere toespraak uit wat de betekenis is van wat er zich bij Verdun heeft afgespeeld. Zijn conclusie is echter duidelijk. Verdun heeft volgens hem de wereld gered en haar naam zal voor eeuwen weerklinken in alle hoeken van de wereld. De aanwezige geallieerde vertegenwoordigers decoreren hierop Verdun met hun belangrijkste eretekens. Op 13 september 1916 overhandigen de Russische, Britse, Italiaanse, Belgische, Servische en Montenegrijnse vertegenwoordigers eretekens aan de stad. Ook de Franse Republiek overhandigt aan Verdun het Légion d'Honneur en het Croix de guerre met palm. De tweede palm zal op 13 februari 1920 worden toegevoegd. In 1917 volgen Portugal en Japan. In 1918 China, in 1920 Estland, Griekenland en Roemenië, in 1921 Polen, in 1922 de USA en het Franse protectoraat Annam (gelegen in het huidige Vietnam), in 1924 Tsjechoslowakije en Luxemburg, in 1926 Cambodja, Marokko en Tunesië, in 1927 Letland en Laos en tot slot in 1929 Monaco. Het maakt van Verdun de meest gedecoreerde stad van Frankrijk. Vanaf eind september 1916 start het Franse tegenoffensief, de tweede slag om Verdun. De verlenging van de vijandelijkheden zorgt uiteraard voor een gevoelig verder oplopen van het slachtofferaantal. Er schijnt maar geen einde te komen aan de materiaal- en uitputtingsslag. Prestige lijkt daarbij de rol van rationeel denken te hebben overgenomen.²⁷⁰

²⁶⁹ Prost, A. & Krumeich, G. (2017, 2015). op. cit., pp. 106-107.

²⁷⁰ Jankowski, P. (2014). op. cit., p. 107. ; Prost, A. & Krumeich, G. (2017, 2015). op. cit., pp. 107-108. ; Turbergue, J.- P. (Ed.) & Service historique de la Défense. (2006). op. cit., p. 284 en 362. ; Au fil des mots et de l'histoire. (2011, 5 december). "Verdun, la ville la plus décorée de France". Consult. 30/03/2023. <http://aufildesmotsetdelhistoire.unblog.fr/2011/12/05/verdun-la-ville-la-plus-decoree-de-france/> ; Académie des sciences d'Outre-Mer. (2016). "Chemin de Mémoire des troupes d'Outre-Mer à Verdun et sur le Champ de Bataille (rive droite)". epub, p. 5. Consult. 28/03/2023.

Het Franse tegenoffensief

De Franse voorbereidingen voor het geplande tegenoffensief gaan van start tijdens de tweede helft van september. Het slagveld is door de artilleriebombardementen en de regen herschapen in een grote modderzee waar oprukken onmogelijk is. Daarom worden er iets minder dan 50 kilometer verharde paden en wegen aangelegd om de aanvalstroepen vooruit te brengen. Robert Nivelle geeft generaal Mangin de opdracht om de operatie tot een goed einde te brengen. De Fransen veranderen hun aanvalsstrategie en voeren een belangrijke vernieuwing in. In het verleden was het de gewoonte om de infanterie pas te laten vertrekken van zodra het artilleriebombardement ophield. Verdedigers hadden daardoor alle tijd om hun posities in te nemen en de aanvallers systematisch en gemakkelijk met mitrailleurvuur weg te maaien. Om dit probleem te vermijden worden er nu voortgangstabellen voor de artillerie en de infanterie opgemaakt. De aanval start nog steeds met een artilleriebombardement dat echter elke 4 minuten met 100 meter wordt verlengd. De infanterie schuift intussen systematisch mee op. Deze 'voortrollende artillerie' beschermt niet enkel de infanterie tijdens de oversteek van het moorddadige niemandsland, maar zorgt er ook voor dat de aanvalstroepen zich vlakbij het doelwit bevinden van zodra de barrage wordt opgeheven waardoor de verdedigers compleet verrast worden.²⁷¹

Naast een nieuwe manier om het inleidend bombardement uit te voeren, wordt de artillerie nu ook veel meer ondersteund door luchtballonnen en vliegtuigen. In Stainville nabij Saint-Dizier wordt het slagveld zelfs minitueus nagebouwd. De infanteristen krijgen er een gedegen opleiding en uitgebreide instructies. Ook wordt er aandacht besteed aan het opbouwen van een goed moreel van de troepen. Alain Denizot schrijft dat er allerlei ontspanningsmogelijkheden worden voorzien waaronder theater. Veel belang wordt gehecht aan de hygiëne van de soldaten en er heerst ook een strikte discipline. Alles wordt in het werk gesteld om de aanvalstroepen in een zo goed mogelijke fysieke en psychische conditie te brengen.²⁷²

Op 24 oktober begint de Franse aanval om het Fort de Douaumont te heroveren. Er hangt die dag een dichte mist die extra bescherming biedt. Het fort valt zonder problemen in Franse handen omdat de Duitsers het niet meer wensen te verdedigen. Ze zijn het beu en evacueren bijtijds. Begin november speelt hetzelfde scenario zich af bij de herovering van het Fort de Vaux. Voor de Fransen ontstaat er door de succesvolle heroveringen een misplaatste militaire pseudowetenschap die zijn beslag vindt in wat men de École de Verdun heeft genoemd. Zo wordt er o.a. beweerd dat een offensief automatisch tot succes leidt wanneer men een reeks opeenvolgende objectieven

<https://www.academieoutremer.fr/wp-content/uploads/2018/11/CDM2.pdf> ; Denizot, A. (1996). op. cit., p. 156. ; Zie voor de uitputtings- en slijtageslag: Brown, M. (2014). op. cit., passim.

²⁷¹ Prost, A. & Krumeich, G. (2017, 2015). op. cit., pp. 107-108.

²⁷² Denizot, A. (1996). op. cit., p. 163-168.

selecteert, die bombardeert met zware artillerie waarna goed getrainde troepen die beschikken over een hoog moreel de aanval uitvoeren. In april 1917 zal bij Chemin des Dames blijken dat dit een illusie is. De reden dat de methode wel werkt bij Verdun is dat het moreel van de Duitse troepen tot een absoluut dieptepunt is gezakt en ze niet meer bereid zijn te vechten. Op 24 oktober geven 6000 Duitse soldaten en meer dan 100 officieren zich over. Op 15 december zijn het er 11.000. Opvallend bij heel de Franse overwinningretoriek is dat er met geen woord gerept wordt over de linker Maasoever. Die is voor zowel de militairen als de politici compleet onbelangrijk. Verdun gaat enkel over de Franse verdediging op de rechteroever van de Maas. In augustus 1917 zijn er bloedige gevechten nodig om de Duitsers eindelijk van de Mort-Homme en cote 304 te verdrijven en om ze echt uit de sector terug te dringen is het wachten op het Amerikaans-Franse Meuse-Argonne offensief van eind september 1918. Toch bereikt men ook nu niet de volledige vertreklijn van het Duitse offensief van 21 februari 1916. Amerikaans-Franse troepen hebben een volledige maand nodig om de Duitsers uit het bois de Caures te verdrijven en op 11 november 1918 is Ornes nog steeds Duits.²⁷³ Het mag duidelijk zijn dat veel wordt bepaald en afhangt van de manier waarop informatie wordt gepresenteerd en welke cesuur men daarbij hanteert.

De soldaat en het slagveld

Anne Duménil schrijft dat de beleving van een soldaat wordt bepaald door meerdere factoren. Naast de intensiteit van de militaire activiteit in een bepaalde frontzone spelen de weersomstandigheden, de geologische kenmerken van de sector, de effectiviteit van het logistieke systeem, de kwaliteit van de voeding, de duurtijd van het verblijf in de eerste linie, de manier waarop het front georganiseerd wordt en de lengte van de rustperiodes een belangrijke rol.²⁷⁴

Franse oud-strijders van Verdun beweerden klaar en duidelijk dat Verdun het ergste slagveld was van de Eerste Wereldoorlog. De vraag is waarop ze zich baseerden om zo'n uitspraak te doen. Onderzoek toont immers aan dat de verschillende sectoren van het westelijk front allemaal dezelfde kenmerken en levensomstandigheden kenden. Overal was er modder, stank, het gevoel verlaten te zijn en doodsangst. Overal had men te maken met wisselende weersomstandigheden, zware artilleriebeschietingen, ontbindende lijken en talloze verminkingen. Verdun was op dit vlak geen uitzondering.²⁷⁵ Hetzelfde geldt voor de briefwisseling van soldaten met het thuisfront. Die verschilt op

²⁷³ Zie: Denizot, A. (1996). op. cit., pp. 168-175, 183, 186 en 252. ; Prost, A. & Krumeich, G. (2017, 2015). op. cit., pp. 108-109.

²⁷⁴ Duménil, A. (2013). "Les combattants". In: Audoin-Rouzeau, S. & Becker, J.-J. (Eds.) op. cit., p. 306.

²⁷⁵ Zie o.a. Canini, G. (1988). *Combattre à Verdun. Vie et souffrance quotidiennes du soldat. 1916-1917*. Nancy. Presses Universitaires de Nancy. ; Duménil, A. (2013). "Les combattants". In: Audoin-Rouzeau, S. & Becker, J.-J. (Eds.) *Encyclopédie de La Grande Guerre. 1914-1918. Édition du Centenaire*. Paris, Édition Bayard, pp. 303-319. ; Geyer, M. (1998). "Gewalt und Gewalterfahrung im 20. Jahrhundert. Der Erste Weltkrieg". In: Spilker, R. & Ulrich, B. (Ed.). *Der Tod als Maschinist. Der industrialisierte Krieg 1914-1918*. Bramsche, Rasch Verlag. e.a.

inhoudelijk vlak niet met die van de andere frontsectoren.²⁷⁶ De claim: “*Seuls peuvent juger de la guerre ceux qui ont combattu à Verdun*” lijkt op het eerste zicht dan ook nergens op te slaan.²⁷⁷ Daar komt bij dat de Duitse troepen die onder quasi identieke omstandigheden streden als de Fransen, een compleet verschillend beeld aan de slag overhielden. Ze claimden Verdun nooit als een uitzonderlijke slag maar als een slag zoals er zovelen waren. Het is daarom noodzakelijk een blik te werpen op de verschillen tussen Verdun en de andere frontsectoren voor wat de Franse troepen betreft. Daarnaast dienen we te kijken naar verschillen met impact tussen de Franse en Duitse troepen bij Verdun.

Een eerste vaststelling is de gebrekkige Franse organisatie van het slagveld bij Verdun, een gevolg van zowel nalatigheid als van geologische kenmerken. We hebben reeds gezien dat voor de slag de Franse verdedigingssituatie verre van optimaal was. Doordat de Duitsers de eerste dagen oprukken, worden de Fransen teruggedrongen naar delen van het slagveld die nog veel minder of zelfs helemaal niet georganiseerd zijn waardoor ze het nog veel moeilijker krijgen. Bovendien bestaan de Maashoogten bij Verdun uit harde kalksteen. De bodembedekking is er vrij dun waardoor men reeds na een goede halve meter graven op hard kalkgesteente stoot. Dit belemmerde de uitbouw van een beschermend loopgravenstelsel. Wat in veel teksten ‘loopgraven’ worden genoemd, waren in realiteit niet meer dan met elkaar verbonden putten die ontstaan waren door de granaatslagen van de artillerie. In veel gevallen raakten deze inslagputten elkaar of ze lagen alleszins heel dicht bij elkaar.²⁷⁸ Relatief snel gaan de Fransen deze granaatrechters met elkaar verbinden waardoor er iets ontstaat dat op een rudimentaire loopgraaf lijkt. Desondanks was de bescherming op de Maashoogten minimaal. Heel wat Franse soldaten waren dan ook verplicht het grootste gedeelte van de dag liggend door te brengen.²⁷⁹ Deze situatie deed zich veel minder of niet voor in andere frontsectoren waar er wel een degelijke uitbouw van een loopgravenstelsel en schuilplaatsen was.

Een tweede belangrijk verschil is dat Verdun een slag was die werd uitgevochten door relatief kleine groepen Franse soldaten. Slechts zelden werden er grote algemene offensieve acties uitgevoerd. Aanval en verdediging speelden zich af op het niveau van een bataljon of een compagnie maar nooit op dat van een volledige divisie.²⁸⁰ Dit zorgde dikwijls voor een gevoel van verlatenheid dat door heel veel poilus werd beschreven, het gevoel dat men aan zijn lot was overgelaten. De situatie hield ook in dat een individuele soldaat een veel grotere verantwoordelijkheid werd toebedeeld dan in andere frontsectoren het geval was. Doordat veel leidinggevende officieren en onderofficieren

²⁷⁶ Voor de briefwisseling tussen koppels is Clémentine Vidal-Naquet een autoriteit. Zie: Vidal-Naquet, C. (2014). *Correspondances conjugales 1914-1918 - Dans l'intimité de la Grande Guerre*. Paris, Éditions Robert Laffont.

²⁷⁷ Miquel, P. (2002). op. cit., p. 27.

²⁷⁸ Zie: De Matos-Machado, R. (2014). “L’Utilisation de l’outil Lidar dans le projet Verdun, fût d’exception”. In: Vinot, V. (2015). *Histoire et Traditions Forestières. 3e Colloque HisTraFor 2014*. Nr. 27, pp. 189-198.

²⁷⁹ Zie: Prost, A. & Krumeich, G. (2017, 2015). op. cit., pp. 137-141.

²⁸⁰ Miquel, P. (2002). op. cit., p. 26.

sneuvelden vonden er ook bijzonder snelle ‘tijdelijke’ promoties plaats van soldaten die niet altijd tegen de taak waren opgewassen.

Een derde niet te onderschatten verschil met andere frontsectoren is de impact van een geconcentreerd opgestelde zware Duitse artillerie op de slecht beschermde en geïsoleerde poilus. Het is juist dat andere frontsectoren eveneens zware artilleriebombardementen kenden maar de intensiteit van bombarderen lag bij Verdun veel hoger. Bovendien werd er non stop gebombardeerd terwijl dit in andere frontsectoren enkel het geval was wanneer er grote aanvallen werden voorbereid. De artillerie is zonder twijfel het meest moorddadige wapen van de Eerste Wereldoorlog en van Verdun in het bijzonder. Artillerie is bovendien in staat om meerdere trauma's te veroorzaken. Naast de directe impact van een granaatexplosie die voor dood, vernieling en tal van afschuwelijke verwondingen en verminkingen zorgt, is er het indirecte effect van de luchtverplaatsing die door de explosie wordt voortgebracht. Die heeft eveneens een fysieke impact. Naast gehoorbeschadiging kan deze luchtverplaatsing ernstige schade veroorzaken aan organen. Ze is eveneens in staat om het spijsverteringsstelsel te ontregelen en om menselijke beenderen te vervormen waardoor een amputatie onvermijdelijk wordt. Door het continu bombarderen was bij Verdun de kans op psychische schade ook veel groter dan in andere sectoren. Shellshock uit zich onder meer in ongecontroleerd beven, huilen, roepen, tal van bewegingsstoornissen, verlammingen, blindheid, spraakproblemen en zelfs geheugenverlies. Bij lichtere varianten van shellshock treden er symptomen op van uitputting, geprikkeldheid en hoofdpijn. Tijdens de Eerste Wereldoorlog zullen militaire artsen de slachtoffers van shellshock in twee categorieën indelen, hysterie en neurasthenie.²⁸¹ Het slagveld bij Verdun kenmerkt zich vooral door haar compactheid. Dit maakt dat quasi elk artilleriestuk inzetbaar was. Zelfs het lichtste kanon zoals het Franse 75 mm kanon, had nog steeds een reikwijdte van ongeveer 6,5 km waardoor een groot deel van het terrein kon bestreken worden. Dit droeg in aanzienlijke mate bij tot het verhogen van de intensiteit van de slag.²⁸² Hierdoor was er bij Verdun geen rust of ontspanning voor de troepen wat in andere frontsectoren wel het geval was. Bij Verdun waren er ook geen minder zware periodes met minder intense beschietingen. Slapen was er zo goed als onmogelijk. Veel soldaten strompelden dan ook als zombies rond tot ze volledig uitgeput waren. Regelmatig gebeurde het dat zeer hevige bombardementen het zenuwstelsel van soldaten uitschakelde waardoor ze een soort van ‘black out’ kenden. Jacques Péricard beschreef het fenomeen als een diepe slaap. Heel wat Franse soldaten werden door de Duitse grenadiers in deze toestand aangetroffen na het openingsbombardement van 21 februari.²⁸³ Pierre Miquel besluit dat deze situatie compleet verschillend was met die van de loopgraven in Vlaanderen,

²⁸¹ Zie: Binneveld, H. (1997). *From Shellshock to Combat Stress. A Comparative History of Military Psychiatry*. Amsterdam, Amsterdam University Press, pp. 84-86.

²⁸² Miquel, P. (2002). op. cit., p. 9.

²⁸³ Péricard, J. (1997). op. cit., p. 8.

Champagne of Vogezen. Daar kende men wel rust en rustiger periodes buiten de perioden van grote offensieven.²⁸⁴

Een vierde verschil was de bevoorrading van de Franse troepen bij Verdun. In theorie bedroeg een verblijf in de eerste linie minimum vier dagen voor Franse soldaten en voor Duitse troepen was het minstens zes dagen. Praktisch kon dit echter oplopen tot meerdere weken en zelfs maanden ondanks het door de Fransen gehanteerde aflossingssysteem, de door Pétain geïnstalleerde noria.²⁸⁵ Bij het in linie gaan kon men slechts voor enkele dagen voedsel en water meenemen. Deze activiteit ging telkens gepaard met een gevaarlijke klimpartij die een volledige nacht kon duren. De bepakking woog tussen de dertig en vijfendertig kilogram waardoor de troepen uitgeput op de Maashoogten arriveerden. Ze konden hierdoor niet onmiddellijk ingezet worden. De mondvoorraad was sowieso al te weinig om de officiële verblijfsduur van enkele dagen op het slagveld te overbruggen, maar het werd nog veel problematischer wanneer die duurtijd verlengd werd, wat bijna altijd het geval was. De troepen dienden bijgevolg bevoorrad te worden. Dit gebeurde door dragers die hun werk onder hevig artillerievuur uitvoerden. Aangezien de rijdende veldkeukens, de roulantes, op een kleine twee kilometer afstand van de frontlijn stonden opgesteld, was het overbruggen van de afstand tot de frontlinie een hele uitdaging. Veel dragers sneuvelden waardoor de troepen helemaal niet bevoorrad werden. Honger en dorst kwamen daardoor frequent voor waarvan dorst het ergste was, zeker tijdens de zomermaanden. Zowel Fransen als Duitsers dronken hierdoor zowat alles. Zo dronk men zonder al te veel nadenken het vervuilde water dat in de granaattrechters stond en waar geregeld rottende lijken in ronddreven. Men likte de regen - als die er was - van de overjassen of men ving die op in tentzeilen. In de fortten likte men tijdens het beleg om het Fort de Vaux het vocht van de schimmelige muren. In extremis dronk men zijn eigen urine. Duitse mitrailleurseenheden kwamen geregeld in de verleiding om het koelwater van hun mitrailleur te drinken waarna ze aansluitend met alle macht in het koelsysteem probeerden te urineren om niet zonder wapen te vallen.²⁸⁶

Het is echter de noria - het vijfde verschil met andere frontsectoren - die voor het grootste deel de Franse beeldvorming van de slag heeft bepaald. Van de honderdtal divisies waarover het Franse leger in 1916 aan het westelijk front beschikte, werden er maar liefst 73 één of meerdere keren bij Verdun ingezet. Hierdoor konden bijzonder veel Fransen na de slag zeggen dat ze bij Verdun hadden gestreden. De belangrijkste reden dat Pétain deze noria instelde, was uiteraard niet de beeldvorming. Hij wou zijn troepen niet

²⁸⁴ Miquel, P. (2002). op. cit., p. 26.

²⁸⁵ Zie: Prost, A. & Krumeich, G. (2017, 2015). op. cit., p. 128.

²⁸⁶ Meerdere verklaringen werden hieromtrent opgetekend. Prost en Krumeich zeggen hierover dat de bevelvoering hiervan op de hoogte werd gebracht, vooral van het drinken van de eigen urine. ; Zie ook : Iken, K. (2016, 16 februari). "Schlacht um Verdun 1916. 'Buchstäblich zu Schlacke verbrannt'". In: *Spiegel Geschichte*. Consult. 12/07/2023.

<https://www.spiegel.de/geschichte/schlacht-um-verdun-beginn-am-21-februar-1916-a-1077397.html>

te lang blootstellen aan het moorddadige artillerievuur. Ook wenste hij over goed uitgeruste soldaten te beschikken om de Duitse aanval te stoppen. Dit zorgde ervoor dat hij constant om meer manschappen en middelen vroeg die hij onverwijd in de strijd gooide en die reeds na korte tijd gedecimeerd werden of opgebrand geraakten door de blootstelling aan het hevige artillerievuur. Historici hebben het vermoeden dat de noria zowel gunstige als ongunstige neveneffecten heeft gehad. Ze denken dat het aflossings- en rotatiesysteem waarschijnlijk een positief effect heeft gehad op het moreel van de Franse troepen omdat die hierdoor minder lang werden blootgesteld aan de gruwel van het slagveld. Zo is er eveneens het vermoeden dat een korter verblijf op het slagveld zorgde voor een minder goede terreinkennis en ook niet echt stimuleerde om veel werk te besteden aan noodzakelijke verdedigingswerken omdat men door de snelle rotatie toch niet zelf kon genieten van de geleverde inspanningen. Bewijzen kan men deze vermoedens echter niet. Wat wel vaststaat, is dat de noria een compleet foutief beeld installeerde. Franse soldaten waren ervan overtuigd dat het opperbevel quota hanteerde alvorens tot aflossing over te gaan. Dit blijkt onjuist te zijn. Het Franse opperbevel heeft nooit percentages gesneuvelden en gewonden vooropgesteld alvorens eenheden af te lossen. Het is een van de vele mythen m.b.t. de slag.²⁸⁷

Een belangrijk verschil tussen de Duitse en Franse troepen was dat de Duitsers geen aflossingssysteem kenden en pas werden aangevuld met verse troepen wanneer de uitdunning te groot werd. Hierdoor konden er achteraf veel minder Duitse soldaten over de slag berichten dan bij de Fransen het geval was waarvan bijna het volledige troepenpotentieel bij Verdun werd ingezet. Het zou één van de meerdere verklaringen kunnen zijn voor het verschil in beleving van de slag. De Duitsers waren op de Maashoogten ook veel beter georganiseerd dan de Fransen. Ondanks dat ze met gelijkaardige problemen werden geconfronteerd was de uitbouw van hun verdedigingsstelsel veel beter dan het Franse. Historici vermoeden dat een sterkere discipline in combinatie met een langer verblijf in de frontzone ervoor zorgde dat de Duitse troepen meer werk besteedden aan de uitbouw van hun posities en schuilplaatsen.²⁸⁸ Prost en Krumeich vermelden dat ook de Duitse aflossingen gedisciplineerder verliepen. De Fransen konden niet snel genoeg weg zijn wanneer het sein tot aflossing werd ontvangen. Er zijn meerdere situaties bekend waarbij de nieuw aangekomen troepen zelfs de tijd niet hadden hun bepakking af te leggen. De af te lossen troepen waren daartegen reeds verdwenen.²⁸⁹ Tot slot kunnen we vaststellen dat de Duitse troepen veel minder te maken kregen met het vuur van zware artilleriestukken wat vermoedelijk eveneens impact heeft gehad op de beleving van de slag.

Ondanks dat er heel wat gemeenschappelijke kenmerken bestaan tussen Verdun en de andere frontsectoren, vallen er eveneens duidelijke verschillen vast te stellen.

²⁸⁷ Zie: Prost, A. & Krumeich, G. (2017, 2015). op. cit., pp. 118-121.

²⁸⁸ Zie: Porchier, J.-C., Harmand, D. & Le Roux, J. (2019). art. cit., pp. 5-6. ; Prost, A. & Krumeich, G. (2017, 2015). op. cit., pp. 137-142.

²⁸⁹ Prost, A. & Krumeich, G. (2017, 2015). op. cit., p. 174.

Ongetwijfeld zullen de poilus hun rol bij Verdun extra benadrukt en in de verf gezet hebben. Het blijft echter een heikel punt om kort door de bocht te stellen dat Verdun niet uitzonderlijk was. Het is alleszins de nieuwste trend in de geschiedschrijving van de slag waarbij men erg begaan is een beeld van gelijkheid en gedeeld lijden neer te zetten. Het gaat in concreto om een gelijkheid tussen zowel de Franse als Duitse troepen bij Verdun, maar ook om een gelijkheid tussen Verdun en de andere sectoren van het westelijk front. Hierdoor wordt een oorspronkelijk Frans nationaal en patriottisch symbool gebannen en vervangen door een geheel andere invulling. Omwille van deze transformatie - die louter rust op een politieke keuze - mag Verdun ook niet meer uitzonderlijk zijn. We dienen er ons vooral van bewust te zijn dat historici het verleden interpreteren op basis van documenten en informatie die bewaard zijn gebleven. Soms kunnen ze meer te weten komen door samen te werken of een beroep te doen op wetenschappen zoals de geologie, de archeologie, de statistiek, de sociologie, de psychologie enz. Verdun mag dan wel gelijkaardige kenmerken vertonen met al de andere slagvelden van de Eerste Wereldoorlog, waardoor sommigen onder hen concluderen dat Verdun niet uitzonderlijk was, voor de poilus die de slag effectief streden, was Verdun dit wel en daar dient men rekening mee te houden, te meer omdat de poilus er in 1916 wel bij waren en de historici die de nieuwe interpretatie aanreiken helemaal niet. Antoine Prost en Gerd Krumeich stellen in hun werk de volgende vraag: *“Comment expliquer cette contradiction apparente entre le récit objectif des historiens et la mémoire subjective des contemporains?”*²⁹⁰ Of onderzoek en verslaggeving van historici wel zo ‘objectief’ is als Prost en Krumeich willen laten uitschijnen, is uitermate betwistbaar. Ook geschiedschrijving is subjectief omdat het telkens gaat om interpretaties van gebeurtenissen waarvan slechts fragmenten bewaard zijn gebleven. Daar komt bij dat een historicus, hoe objectief hij of zij ook wil of tracht te zijn, niet altijd kan beschikken over wat hij of zij echt nodig heeft om ‘een zo objectief mogelijk beeld’ - wat iets helemaal anders is dan ‘objectief’ - neer te zetten. Heel wat belangrijke informatie werd nooit opgetekend, is doorheen de jaren verloren gegaan, kan ook niet met behulp van andere wetenschappen achterhaald worden of wordt in bepaalde gevallen zelfs achter slot en grendel bewaard. Denken we in deze context maar aan de belangrijke dossiers van inlichtingendiensten en aan alle informatie die wordt geklasseerd onder de noemer ‘staatsbelang’ waardoor deze bronnen ontoegankelijk zijn en heel dikwijls ook blijven.

Voor de Duitsers was Verdun een nederlaag net zoals de gehele Eerste Wereldoorlog een Duitse nederlaag was. Het liefst vergeet men zo snel mogelijk zo’n mislukking. De reden dat de Duitsers meer aandacht aan de Somme zullen besteden dan aan Verdun ligt besloten in het type strijd dat geleverd werd. Verdun was een Duits offensief. Bij de Somme waren de Duitsers in het defensief wat alleszins een sympathiekere uitgangspositie is. Die krijgt dan ook veel meer aandacht.

²⁹⁰ Ibidem, p. 209.

De medische dienst

Bij het uitbreken van de Eerste Wereldoorlog is er een groot tekort aan artsen waardoor men de beslissing neemt om burgerartsen te mobiliseren. In 1914 beschikt het Franse leger over circa 10.500 dokters die worden geconfronteerd met allerlei soorten nieuwe verwondingen. Waar ze in het verleden vooral kogelwonden behandelden, gaat het nu om wonden die veroorzaakt worden door de artillerie. Bij het uitbreken van de oorlog ontbreekt nog de nodige expertise. Soldaten die gewond geraken, worden standaard van het slagveld geëvacueerd en per trein voor verzorging overgebracht naar het achterfront. Het gevolg is dat de meesten gewonden sterven tijdens de overbrenging. Het is pas wanneer men slachtoffers op en nabij het slagveld begint te verzorgen en te opereren dat er levens worden gered.²⁹¹

Het zal even tijd vragen vooraleer de Franse medische dienst beter georganiseerd is en doeltreffender wordt. Uiteindelijk zal men overal volgens eenzelfde principe gaan werken. Soldaten die gewond geraken, gaan op eigen kracht naar de dichtbijzijnde hulppost die vlakbij het front ligt. Wanneer dit niet mogelijk is, worden ze met wat geluk 's nachts gevonden door brancardiers. Heel veel van deze brancardiers zijn priesters die door de Derde Republiek onder de wapens werden geroepen op basis van het gelijkheidsprincipe. Ze brengen de gewonden over naar de hulppost wat een moeizame opdracht is gezien de staat van het terrein en de constante artilleriebeschietingen. In de hulppost worden geen grote medische zorgen toegediend. De wonden worden wat schoon gemaakt en er wordt systematisch een spuit tegen tetanus toegediend naast een cafeïnespuit om het hart te stimuleren. Wanneer men niet over cafeïne beschikt, wordt er geïnjecteerd met koude koffie. Daarna vult men een evacuatieformulier in en is het wachten tot brancardiers de evacuatie kunnen uitvoeren. De hulpposten kunnen de toestroom aan gewonden niet aan. Bovendien kunnen ze ook niet iedereen helpen en zelfs niet iedereen bij aankomst beschut leggen. Geregeld sterven er gewonden die buiten de hulppost liggen door artilleriegranaten die vlakbij inslaan. De medische hulp in de hulppost is bandwerk dat 's nachts op de tast verricht wordt omdat het minste licht artillerie- of mitrailleurvuur aantrekt. Ook de evacuaties van de gewonden verloopt moeizaam en onder artillerievuur. De eerste echte hospitalen die men 'ambulances' noemt, bevinden zich op 15 km achter het front. De ambulance is de eerste echte medische hulppost. Hier vindt een triage plaats en opereert men ook. Lichtgewonden gaan er zelf te voet naar toe. Wie niet kan stappen, wordt vervoerd per paardenkar, stootkar of automobiel. Wanneer er verdere gespecialiseerde hulp nodig is, wordt de soldaat overgebracht naar een HOE, een evacuatiehospitaal, dat zich 20 km of meer achter het front bevindt en gemiddeld over

²⁹¹ Peresan-Roudil, D. & Czubak, N. (2023, 8 maart). "Nicole Girard-Mangin, femme médecin". Conférence. Journée internationale des droits des femmes. Mémorial de Verdun. (Live uitgezonden via de diverse sociale media die de Mémorial gebruikt). ; Apocalypse Verdun: l'édition speciale (2016, februari). "Docteur Bruno Frémont, médecin d'urgence et médecin légiste à Verdun". Conférence à l'Ossuaire de Douaumont. Présentation: Marie Drucker. France télévisions. Consult. 30/08/2023. <https://www.dailymotion.com/video/x3tv0vo>

drieduizend bedden beschikt.²⁹² Indien nodig gaat het vandaar per trein verder naar hospitalen die zich verspreid in het achterfront bevinden. In vergelijking met andere frontsectoren bevinden de evacuatiehospitalen zich bij Verdun iets verder in het achterfront maar ze kennen overal dezelfde schrijnende omstandigheden.²⁹³ Minder bekend is dat er bij Verdun één vrouwelijke arts actief was, de enige vrouwelijke militaire arts in heel het Franse leger. Het gaat om Nicole Girard-Mangin.

De Belle Époque is geen ideale periode voor vrouwen die geneeskunde willen studeren en aansluitend een artspraktijk beginnen. Nicole Mangin brengt haar studies tot een goed einde en slaagt erin om ondanks het algemeen maatschappelijk wantrouwen naar vrouwen toe zich als arts te vestigen. Naast haar gewone werk verricht ze onderzoek naar kanker en tbc. Na een mislukt huwelijk met André Girard waaruit een zoon geboren wordt, gaat ze lesgeven aan de Sorbonne en leidt ze een centrum voor tbc patiënten.²⁹⁴

Bij het uitbreken van de oorlog wil Nicole Mangin haar steentje bijdragen en stelt zich vrijwillig kandidaat om het artsentekort mee op te vangen. Alle vrouwen worden echter systematisch door de militaire overheid geweigerd. De legertop vindt dat de plaats van een vrouw thuis is en zeker niet aan het front. Door een administratieve vergissing - iemand van de receturing meent dat de schriftelijke aanvraag van Nicole Girard-Mangin van een man afkomstig is met de naam Gérard Mangin - is ze de enige vrouw die geselecteerd wordt. Van zodra dit bekend wordt, proberen de militaire instanties haar zo snel mogelijk terug naar huis te sturen wat ze echter weigert. De militaire hiërarchie is echter niet met haar opgezet. Een vrouwelijke arts wordt gezien als een gevaarlijk element in het destijds vrouwonvriendelijke Franse leger. Bovendien is Nicole Mangin gescheiden en heeft ze een zoon uit haar huwelijk wat leidt tot extra gefrons. Ze profileert zich bovendien als hevige feministe wat de militaire hiërarchie ook niet echt in dank afneemt.

Het Franse leger beschikt niet over een uniform voor een vrouwelijke arts. Daarom neemt ze zelf het initiatief om er een van de Britten te nemen en te dragen. Bij het begin van de oorlog is er nog niet zoveel werk. Ze houdt zich vooral bezig met het steriliseren van instrumenten wat leidt tot allerlei opmerkingen en achterdocht. Vanaf 15 augustus verandert de situatie en is er plots een toestroom van duizenden gewonden waardoor het echte werk kan beginnen. Nicole Mangin wordt echter niet voor vol aanzien. Ze wordt minder betaald dan haar mannelijke collega's, heeft een lagere rang en moet werk

²⁹² HOE is het acroniem voor Hôpital d'origine d'étapes dat vrij dikwijls ook hôpital d'évacuation werd genoemd gezien de functie van dit hospitaal.

²⁹³ Peresan-Roudil, D. & Czubak, N. (2023, 8 maart). "Nicole Girard-Mangin, femme médecin". Conférence.

²⁹⁴ André Girard was directeur van het Établissement vinicole L'Union Champenoise in Épernay. In het gebouw dat als kenmerk de karakteristieke smalle, hoge toren heeft, is vandaag het champagnehuis De Castellane gevestigd. Na de echtscheiding met Nicole Mangin trekt André Girard hun enige zoon naar zich toe. Hij zal later zelfmoord plegen. (Informatie afkomstig van Philippe Wachet. Nicole Mangin was de zus van de grootvader van Philippe Wachet).

verrichten op het niveau van een verpleegster wat ver onder haar echte competenties ligt. Het kan haar niet echt schelen.

In september 1914 wordt Nicole Mangin naar Verdun gestuurd. Eerst mag ze niet in de zalen. Uiteindelijk wordt ze ingezet als hulparts. Tot februari 1916 zal ze zich in hospitaal nr. 13 in Glorieux, een buitenwijk van Verdun, bezig houden met de verzorging van voornamelijk tyfuspatiënten. Bij de start van het Duitse offensief komt het hospitaal onder artillerievuur te liggen. Ze zorgt mee voor de evacuatie van de gewonden naar Bar-le-Duc maar wil zelf in Glorieux blijven werken. Vanaf 25 februari is de situatie niet meer houdbaar en vindt er een evacuatie plaats naar Vadelaincourt waar ze van maart tot november 1916 actief is in hospitaal nr. 12. Intussen heeft ze ook gerebelleerd tegen de legerhiërarchie en heeft men haar eindelijk de rechtmatige graad van majoor-legerarts toegekend samen met de overeenkomstige wedde. Ze dwingt ook af om officieel erkend te worden als chirurg, net zoals haar mannelijke collega's.²⁹⁵

In Vadelaincourt werken er op dat ogenblik acht teams van chirurgen en Nicole Mangin is van de partij. Ze werkt non-stop tot de uitputting te groot wordt en ze verplicht is om enkele uren te slapen alvorens opnieuw aan het werk te gaan. Tijdens de nacht van 29 februari op 1 maart 1916 wordt het hospitaal gebombardeerd en vindt er een evacuatie plaats. Ze wordt naar HOE nr 6 gestuurd in Queu-de-Mala, een evacuatiehospitaal dat vlak naast de Voie Sacrée werd opgericht. Ze verricht er geen chirurgisch werk meer. In plaats daarvan doet ze de triages van de gewonde soldaten. Na haar dienst bij Verdun zal Nicole Girard-Mangin nog werken als arts aan de Somme en aan het Ieperfront. Aansluitend wordt ze directrice van het Hôpital Edith Cavell waar men hulpverpleegsters opleidt. Het is onduidelijk of deze functie moet gezien worden als een promotie of dat het een middel was om haar te verwijderen van het front.

In het Hôpital Edith Cavell is Nicole Mangin niet enkel directrice maar geeft ze ook zelf les. Eén van de andere lesgeefsters is Marie Curie die er radiologie doceert. Bij het uitbreken van de Spaanse griep wordt Nicole Mangin directeur van een tweede hospitaal in Parijs. Ze overlijdt in 1919 op 41 jarige leeftijd samen met haar hond Dun, die genoemd werd naar Verdun, en die haar tijdens WO1 overal vergezelde als gezelschap en als beschermer tegen al te opdringerige soldaten. Rond de doodsoorzaak van Nicole Mangin hangt een dichte mist. Sommigen beweren dat ze stierf door uitputting, anderen zeggen dat er lege pillendozen bij haar lijk werden gevonden wat wijst op zelfmoord. Hierbij brengt men de hypothese naar voor dat ze besliste om zelfmoord te plegen nadat ze vernam dat ze kanker had. Door haar onderzoek naar kanker - op dit terrein werd ze zowel in Frankrijk als internationaal erkend als specialiste - wist ze zeer goed wat haar te wachten stond en men veronderstelt dat ze deze lijdensweg niet zelf wou bewandelen. Hoe het ook zij, Nicole Girard-Mangin geraakt na haar dood in de vergetelheid. Bovendien heeft ze weinig geschreven over de oorlogsperiode. Voor een vrouw was er

²⁹⁵ In deze tijdsperiode was een arts veel algemener opgeleid dan vandaag en verrichtte ook chirurgisch werk.

immers geen ruimte om te publiceren over de oorlog. Ze kreeg ook nooit de erkenning van het Franse leger die ze voor haar werk verdiende. Ze kreeg die wel van haar patiënten die haar nog geregeld opzochten.²⁹⁶ Pas in 2011 verschijnt van de hand van Jean-Jacques Schneider haar biografie.²⁹⁷ Aansluitend wordt het weer stil rond haar tot in 2023 Delphine Peresan-Roudil en Nicolas Czubak een lezing aan haar wijden n.a.v. de Internationale Dag van de Vrouwenrechten in de Mémorial de Verdun. Opvallend is dat de rol van vrouwen tijdens de Eerste Wereldoorlog systematisch werd onderbelicht.

Vrouwen tijdens de Eerste Wereldoorlog

De houding die de Franse legertop aannam tegenover Nicole Girard-Mangin kadert in de visie van de toenmalige periode. De Belle Époque was vrouwonvriendelijk en werd bovendien gezien als een immorele periode.²⁹⁸ Het uitbreken van de Eerste Wereldoorlog wordt dan ook beschouwd als een soort van regeneratieve ervaring. Het idee leefde sterk dat de natie viriel moest heroverd worden, niet op de Duitsers maar op de ‘boche’, de ‘mof’ van over de Rijn, maar tegelijk ook op de innerlijke ‘boche’ die men meende te herkennen in prostitutie, pornografie, homoseksualiteit en anticonceptie. Hierdoor was de oorlog een poging om het nationale lichaam Frankrijk te zuiveren van de immoraliteit van de Belle Époque. Door deze houding verkrijgt de oorlog het statuut van een soort boetedoening. In eerste instantie zorgt de Eerste Wereldoorlog dan ook voor het sterk heropleven van traditioneel conservatieve waarden. Daarnaast ontstaat er een moraliserende controle op de seksualiteit naast een verheerlijking van nationale en patriottische waarden. Op termijn kon men deze visie niet volhouden. Waar men in eerste instantie stelde dat vrouwen ‘fatsoenlijk’ moesten zijn en hun plaats thuis was waar ze zich enkel dienden bezig te houden met het steunen van de frontsoldaten en het rouwen om de gevallen helden, leidt de afwezigheid van mannen en de snelle evolutie naar een materiaaloorlog ertoe dat vrouwen meer en meer de maatschappelijke ruimte gaan innemen, o.a. in de wapenfabrieken, wat voor een ontvoogdend effect zal zorgen.²⁹⁹

Ook op seksueel vlak zorgt de oorlog voor verandering. Voor de zedenpolitie van de Derde Republiek wordt het alsmoer moeilijker een onderscheid te maken tussen ‘fatsoenlijke’ vrouwen en ‘prostituees’ doordat er veel clandestiene prostitutie opduikt naast vrije liefde die soms ook de benaming ‘niet-financieel gerelateerde prostitutie’ meekrijgt. Daarnaast wordt men aan het front geconfronteerd met de seksuele

²⁹⁶ Peresan-Roudil, D. & Czubak, N. (2023, 8 maart). “Nicole Girard-Mangin, femme médecin”. Conférence. ; Zie voor Vadelaincourt 1914-1918: Meyer, F. (2015). op. cit.

²⁹⁷ Zie: Schneider, J.-J. (2011). *Nicole Mangin. Une Lorraine au cœur de la Grande Guerre*. Nancy, Place Stanislas Eds.

²⁹⁸ Peresan-Roudil, D. & Czubak, N. (2023, 8 maart). “Nicole Girard-Mangin, femme médecin”. Conférence.

²⁹⁹ Tamagne, F. “Le Naour, J.-Y. (2002). *Misères et tourments de la chair durant la Grande Guerre. Les mœurs sexuelles des Français 1914-1918*. Paris, Éditions Aubier, 2002.” In: *Revue d’histoire moderne & contemporaine*, 2003/3 (no 50-3), Éditions Belin, pp. 225-226. Consult. 11/08/2023.

DOI10.3917/rhmc.503.0225

behoeften van honderdduizenden mannen. Naast travestie ziet men ook homoseksuele relaties ontstaan.³⁰⁰ Heel wat gehuwde soldaten onderhouden een intieme correspondentie met hun echtgenoten die soms uitmondt in erotische briefwisselingen waarbij in één geval de man pornografische foto's naar zijn echtgenote stuurt en zij een stukje schaamhaar naar hem verzendt. De vrouw raadt haar man zelfs aan om een prostituee te bezoeken wat hij weigert en wat haar dan weer vreugdevol stemt dat hij enkel haar wil.³⁰¹ Andere tekenen van seksuele frustratie worden opgemerkt wanneer vrouwen kost wat kost tot bij de frontsteden willen geraken om hun man tijdens rustperiodes te zien. De praktijk is verboden maar ook officieren doen eraan mee waardoor het oogluikend wordt toegestaan. De gendarmerie oefent controles uit en jaagt op de wettelijke echtgenotes. Bij betrapping worden ze gearresteerd en weggestuurd. Overtreders worden gestraft. Dat houdt hen niet tegen om allerlei list te bedenken en toe te passen om toch tot bij hun echtgenoot te geraken. In de kantons wordt er een klein kamertje gehuurd waar het koppel elkaar kan zien. Het is er stormloop. Gemiddeld kan men er een kwartier verblijven voordat een ander koppel de plaats van het vorige inneemt. Om een einde te stellen aan de praktijk beslist de legerleiding om prostituees aan te trekken in de legerzones en de organisatie op zich te nemen. Hiermee begaat de militaire top een stijlbreuk. Bij het begin van de oorlog was het immers nog de gewoonte om prostitutie te bannen. Er werden toen geregeld invallen gedaan in bordelen waar men op zoek ging naar mogelijke spionnen en waarbij prostituees er geregeld van verdacht werden een spionne te zijn.³⁰²

Door de grote vraag naar seksuele dienstverlening trekken prostituees massaal naar de frontzone waar ze geconfronteerd worden met schrijnende werkomstandigheden waardoor ze er niet lang blijven. Le Naour verwijst naar een medisch rapport van dokter Léon Bizard die schrijft dat de meisjes snel achteruit gaan. De bordelen zitten nokvol troepen waardoor het er aanschuiven is. Een prostituee doet gemiddeld tussen de vijftig en honderd klanten per dag en dit onder de constante dreiging van vliegtuigen en bombardementen. Er vallen geregeld ook slachtoffers bij deze vrouwen. Bovendien is de legertop niet tevreden. Het aantal geslachtsziekten piekt waarbij syfilis het grootste probleem vormt. Hierop besluit de legerleiding voor de troepen voordrachten te organiseren rond het thema seksuele hygiëne. Tegelijk worden zo'n voordrachten ook georganiseerd voor de arbeidsters in de fabrieken in het achterfront. De inhoud van zo'n lezing stelt amper iets voor en is meer moralistisch dan waarvoor het echt zou moeten dienen. Dit leidt ertoe dat sommige officieren binnen de legertop beginnen nadenken over de oprichting van een profylactisch bordeel, een bordeel dat geslachtsziekten moet

³⁰⁰ Ibidem.

³⁰¹ "Rapport d'Information fait au nom de la délégation aux droits des femmes et à l'égalité des chances entre les hommes et les femmes sur les actes du colloque « Les femmes pendant la Grande Guerre », organisé le 18 octobre 2018, par Mme Annick Billon, Sénatrice." - Conférence de Jean-Yves Le Naour, auteur de *Misères et tourments de la chair. Les mœurs sexuelles des Français – 1914-1918*, p. 58.

³⁰² Ibidem, p. 59.

voorkomen. Soldaten dienen hun penis in te smeren met Calomel zelf voordat het seksuele contact plaatsvindt. Ook zijn er tal van andere desinfecterende maatregelen voor en na de daad voorzien.³⁰³ Op 13 maart 1918 zal het Bordel militaire de campagne (BMC) het licht zien. Het systeem bestond reeds voor de Franse troepen in de kolonies maar wordt nu voor het eerst op Franse bodem ingevoerd. Georges Clemenceau ondertekent de circulaire voor oprichting.³⁰⁴

Het wantrouwen naar vrouwen toe was erg groot en wijdverspreid. Zelfs bij het systeem van de *marraines de guerre* plaatste de legertop vraagtekens. Een *marraine de guerre* was een vrouw of een jong meisje die per brief contact onderhield met een soldaat om hem vooral moreel te ondersteunen. Heel dikwijls ging het om soldaten die geen familie meer hadden en op zichzelf waren aangewezen. De *marraine de guerre* schreef zo'n soldaat niet alleen brieven maar stuurde hem ook pakjes. Soms was ze zelfs bereid om haar correspondent te ontmoeten tijdens een verlofperiode van de soldaat. Dit was zeker niet de regel maar er zijn gevallen gekend waar effectief relaties tussen correspondenten ontstonden. Het systeem van de *marraine de guerre* was op zich compleet eerbiedwaardig en werd in 1915 opgezet door een conservatief christelijke vereniging. Al snel volgden er andere verenigingen. Naast de vereniging 'La Famille du soldat' zag ook 'Mon soldat' het licht. Deze laatste vereniging werd ondersteund door de politicus, staatsman en latere president van de Republiek Alexandre Millerand. Relatief snel gaan tal van verenigingen en kranten eveneens een rol opnemen van tussenpersoon om een soldaat aan een *marraine* te koppelen. Het systeem ontspoot met het weekblad *Fantasio* dat een rubriek start met de naam 'Flirt sur le front'. Een oorspronkelijk patriottisch initiatief glijdt hierdoor af naar iets helemaal anders. Hierdoor ontstaan in de loopgraven allerlei fantasieën over 'lichte' *marraines de guerre* die het bed delen met hun correspondent vanuit een vermeende patriottische plicht. De legertop is verre van opgezet met het systeem van *marraines de guerre*. Ze vrezen net zoals bij prostituees dat vrouwelijke spionnen zich kunnen mengen tussen de echte *marraines* om op die manier van hun correspondent allerlei informatie te ontfutselen die nuttig kan zijn voor de vijand. Hierdoor bieden er zich steeds minder *marraines de guerre* aan omdat de betrokken vrouwen vrezen te worden geassocieerd met prostitutie en spionage. De

³⁰³ Een interessante tekst in het Nederlands over hoe militairen geslachtsziekten probeerden te vermijden dateert van november 1931. Calomel was op dat ogenblik nog steeds populair. Zie: Louwerse, J.J. (1931, 7 november). "De bestrijding van de venerische ziekten bij de zeemacht in Oost-Indië". In: *Arts en Samenleving*. N.T.v.G. IV.45. , Consult. 24/08/2023.

<https://www.ntvg.nl/system/files/publications/1931155420001a.pdf>

³⁰⁴ "Rapport d'Information fait au nom de la délégation aux droits des femmes et à l'égalité des chances entre les hommes et les femmes sur les actes du colloque « Les femmes pendant la Grande Guerre », organisé le 18 octobre 2018, par Mme Annick Billon, Sénatrice." - Conférence de Jean-Yves Le Naour, auteur de *Misères et tourments de la chair. Les mœurs sexuelles des Français – 1914-1918*, p. 60. Zie ook: Le Naour, J.-Y. (2002). *Misères et tourments de la chair durant la Grande Guerre. Les mœurs sexuelles des Français 1914-1918*. Paris, Éditions Aubier, 2002. (Boek gebaseerd op zijn doctoraatscriptie aan de Université de Picardie, 2000, promotor, Stéphane Audoin-Rouzeau).

trieste conclusie is dat wat vrouwen ook deden of waarvoor ze zich ook inzetten, ze altijd als schuldig werden gezien en daardoor met wantrouwen werden bekeken.³⁰⁵

Bij het althans in naam asexuele, patriottische en sacrale Verdun kon men in het Franse achterfront eveneens bordelen vinden. Ze bevonden zich onder meer in Bar-le-Duc maar ook in Ancemont, in Dieue-sur-Meuse en in Sommedieue om slechts enkele plaatsen te noemen. Deze dorpen werden in eerste instantie omgevormd tot grote logistieke centra om de slag te voeden. Daardoor waren het oorden van grote bedrijvigheid. Naast troepen op doortocht was er een komen en gaan van vrachtwagens en gewondenvervoer. Tal van magazijnen werden er opgetrokken om goederen en materieel te stockeren. Naast tentenkampen waren er ook wasplaatsen voorzien samen met plaatsen die waren voorbehouden voor het schoonmaken van wapens. Bijkomend waren er bijzonder veel cafés en bordelen in deze dorpen.³⁰⁶ Buiten Jean-Yves Le Naour en Xavier Pierson houden de meeste WO1-historici hun handen af van het onderwerp seksualiteit en prostitutie. Voor Groot-Brittannië en de Britse troepen zien we eenzelfde trend. Daar is vooral Clare Makepeace een belangrijke autoriteit. Voor de als asexueel voorgestelde Canadese troepen - een leger waarvan de soldaten nochtans de meeste geslachtsziekten opliepen tijdens de Eerste Wereldoorlog - valt Zachary Abram te vermelden. Tijdens hedendaagse tentoonstellingen over de medische zorg aan frontsoldaten tijdens de Eerste Wereldoorlog valt op dat de aandacht vooral gericht wordt op allerlei verwondingen veroorzaakt door de artillerie of door strijdgassen in combinatie met de behandeling van loopgraafvoet. Nochtans werden er meer soldaten opgenomen voor geslachtsziekten dan voor loopgraafvoet. Seks en prostitutie zijn nog steeds stevige taboe onderwerpen wanneer het over WO1 gaat. Dit geldt in het bijzonder voor Verdun dat wordt voorgesteld als sacraal en patriottisch en daardoor asexueel moet zijn en blijven. Tijdens de honderdjarige herdenking in 2016 werd dit nogmaals duidelijk waardoor prostituees de echt vergeten en genegeerde groep zijn van deze oorlog en niet de moeders van de soldaten, zoals men in conservatieve kringen graag ietwat preuts beweert.

Bajonet, gas en defaitisme

Eén van de grootste mythes van de Eerste Wereldoorlog en in het bijzonder m.b.t. Verdun gaat over de manier waarop er juist gevochten werd. Er is een foutief beeld ontstaan dat bajonetaanvallen en strijdgassen hét kenmerk van deze oorlog zijn. Niets is minder waar. Volgens cijfers van het Ministerie van Oorlog vallen op een totaal van 2.052.984 onderzochte gewonden tijdens WO1: 33,9 % door kogels ; 60,2 % door artillerievuur; 2,1% door handgranaten; 1% door instorting tijdens een artilleriebombardement; 2,4 % door niet gepreciseerde oorzaken en 0,3% door blanke

³⁰⁵ Zie: Le Naour, J.-Y. (2008, maart). "Les marraines de guerre". In: *Les Chemins de la Mémoire*, nr. 181.

³⁰⁶ Pierson, X. (2017). op. cit., pp. 58-59.

wapens waaronder de bajonet.³⁰⁷ Volgens Stéphane Barry zou de artillerie bij Verdun verantwoordelijk zijn voor 80 % van de verliezen.³⁰⁸ Soms wordt 85% vermeld en ook het cijfer van 75% is in omloop.³⁰⁹ Dit betekent dat de meeste soldaten sneuvelden door kanonvuur dat vanop grote afstand werd afgegeven en niet in geromantiseerde gevechten. Het merendeel van de afgeschoten artilleriegranaten was bovendien van klassieke aard. Een studie die werd uitgevoerd m.b.t. het verbruik van gasgranaten tijdens de eerste zes maanden van de slag bij Verdun, toont aan dat minder dan 1% van de afgeschoten artilleriegranaten strijdgassen bevatte. Bovendien telden de Fransen tussen februari en oktober 1916 op hun volledige front 2731 gasslachtoffers waarvan er 450 overlijden, een ramp voor betrokkenen en nabestaanden maar een verwaarloosbaar cijfer wanneer dit wordt afgezet tegen het veel hoger aantal slachtoffers dat veroorzaakt werd door traditionele munitie.³¹⁰ Het meest gebruikte wapen was naast artillerie de mitrailleur die een verwoestend werk verrichtte. Wanneer een mitrailleur in actie kwam, was een verplaatsing over het terrein zo goed als onmogelijk. Voor echte close combat situaties gebruikte men slechts zeer uitzonderlijk de bajonet. In de meeste gevallen vocht men met handgranaten die in ruime mate ter beschikking stonden en die ook in de granaattrechters konden gegooid worden, de plaats bij uitstek waar soldaten zich schuil hielden en die onbereikbaar was voor een geweer- of mitrailleurkogel.³¹¹

Verdun had zowel in Frankrijk als in Duitsland een lugubere reputatie. Niemand vertrok opgewekt naar deze sector, maar dit geldt voor alle frontsectoren. Er was echter geen keuze en elke soldaat probeerde er op zijn manier het beste van te maken. Veel protest of weerstand tegen gegeven orders viel er in 1916 nog niet te bespeuren.³¹² Mouterij, insubordinatie en desertie zijn bij Verdun dan ook een marginaal verschijnsel. Dit betekent niet dat er geen incidenten waren. Ze vonden plaats bij zowel Franse als Duitse troepen. Het opperbevel van beide legers was niet bang voor het fenomeen zolang het zich beperkte tot één of slechts enkele personen. Die kon men immers vrij snel isoleren en onder controle brengen. Anders was het gesteld wanneer het ging om grote

³⁰⁷ Rousseau, F. (2003). *Le procès des témoins de la Grande Guerre. L'affaire Norton Cru*. Paris, Éditions du Seuil, p. 75. Gebaseerd op Ministère de la Guerre. Direction du service de santé. (1924). *Étude statistique chirurgicale, Guerre 1914-1918. Les blessés hospitalisés à l'intérieur du territoire, l'évolution de leurs blessures*. Tableau LII, t. I. Paris, Imprimerie nationale, 1924.

³⁰⁸ Barry, S. (2016, 16 november). "La bataille de Verdun. Histoire et mémoire. Conférence et projection". Musée d'Aquitaine. Consult. 01/05/2023. <https://www.musee-aquitaine-bordeaux.fr/fr/evenement/centenaire-de-la-premiere-guerre-mondiale-la-bataille-de-verdun>

³⁰⁹ Zie o.a. : Pommier, C. (2023, 12 april). "Orages d'acier: l'artillerie dans la bataille de Verdun".

³¹⁰ Lepick, O. (1998). *La Grande Guerre Chimique 1914-1918*. Paris, Presses Universitaires de France, p. 2. Gebaseerd op: Ministère de la Guerre. Direction du service de santé. *Étude statistique chirurgicale, Guerre 1914-1918. Les blessés hospitalisés à l'intérieur du territoire, l'évolution de leurs blessures*. t. II, Paris, Imprimerie nationale, 1924.

³¹¹ Prost, A. & Krumeich, G. (2017, 2015). op. cit., p. 164. ; Zie ook: Cru, J.-N. (2006, 1929). *Témoins*. Nancy, Presses Universitaires de Nancy. (eerste uitgave: Paris, Les Etincelles), pp.382-383.

³¹² Duménil, A. (2013). art. cit. In: Audoin-Rouzeau, S. & Becker, J.-J. (Eds.). op. cit., p. 307.

groepen soldaten. Wanneer muiterij, desertie of een overgave op grote schaal plaatsvond, kon dit leiden tot de ontwrichting of zelfs het uiteenvallen van een leger.³¹³

Hoewel men bij Verdun reeds voortekenen kon vaststellen van ontwrichtend gedrag ontspoorde de situatie er niet zoals dit in 1917 wel het geval zal zijn bij Chemin des Dames.³¹⁴

³¹³ Zie o.a. : Jankowski, P. (2014). op. cit. , pp. 177-185.

³¹⁴ Zie: Rolland, D. (2005). *“La grève” des tranchées. Les mutineries de 1917*. Paris, Éditions Imago.

De Duitse houding t.o.v. Verdun in het interbellum

Doordat Duitsland de slag en later de oorlog verliest, ontbreekt in het land een herdenkingscultuur. Toch houdt Verdun ook de Duitsers bezig, al is het op een andere manier dan in Frankrijk het geval is. Het is pas na de definitieve Frans-Duitse verzoening en de uitbouw van een verenigd Europa dat Duitsland langzaam maar zeker wordt opgenomen in een gezamenlijke herdenkingscultuur die haar hoogtepunt kent in 2016. Tijdens de slag voerden Duitse frontsoldaten bijna geen correspondentie over de slag en dit verandert niet na de oorlog. De Somme heeft voor de Duitsers altijd een grotere betekenis gehad en dit zal zo blijven. Voor de Fransen is het net omgekeerd.³¹⁵

Het oudste Duitse werk over de slag dateert van 1916 en heeft een geschiedenis die het vermelden waard is. Omdat het thuisfront ongeduldig wordt, beslist Oberste Heeresleitung - het Duitse opperbevel - een beeld te schetsen van wat er zich afspeelt bij de Maas. Het hoofddoel is uiteraard propaganda en niet het verstrekken van een te waarheidsgetrouw beeld. Ook in Duitsland heerst er immers censuur. Eén van de soldaten bij Verdun is de auteur Fritz von Unruh. Hij is een broer van kunstschilder Kurt von Unruh en bovendien een persoonlijke vriend van de Kroonprins. Fritz von Unruh wordt benaderd om het gewenste werk te schrijven. Op enkele weken tijd verzamelt hij al het benodigde materiaal en levert hij een boek af met als titel *Opfergang*, een werk dat vrij goed overeenstemt met de reële situatie. De presentatie van het werk bestaat uit een voorleessessie waarbij zowel de Kroonprins als meerdere officieren van de generale staf aanwezig zijn. De Kroonprins is onder de indruk, maar dit is veel minder het geval bij de rest van de legerleiding die het beeld dat wordt neergezet niet kan smaken. Ze vinden het een defaitistisch werk en von Unruh wordt zelfs bedreigd met de krijgsraad. Een tussenkomst van de Kroonprins kan deze dreiging afwenden maar het boek wordt gecensureerd en zal pas in 1919 worden uitgegeven.³¹⁶

Tijdens het interbellum probeert men in Duitsland vooral de vraag te beantwoorden naar het waarom van Verdun. Vrij algemeen wordt de slag er gezien als compleet zinloos en als een grote bloedverspilling. Men concludeert dat de zware verliezen niet enkel voor de Fransen maar ook voor de Duitsers gelden. Erich von Falkenhayn wil zich daarom verantwoorden en het is tegen deze achtergrond dat hij zijn artikel en memoires schrijft waarover aansluitend zoveel ophef ontstaat.³¹⁷ Zoals we reeds vermeld hebben, wordt het historisch dispuut over een al dan niet gepland leegbloeden van het Franse leger bij Verdun telkens weer heropend zonder dat er overtuigende bronnen beschikbaar zijn om de hypothese sluitend te bevestigen of af te wijzen.

³¹⁵ Prost, A. & Krumeich, G. (2017, 2015). op. cit., p. 255. ; Apocalypse Verdun: l'édition speciale (2016, februari). "Antoine Prost". Conférence à l'Ossuaire de Douaumont. Présentation: Marie Drucker. France télévisions. Consult. 30/08/2023. <https://www.dailymotion.com/video/x3tv0vo>

³¹⁶ Von Unruh, F. (1919). *Opfergang*. Berlin, Verlag Ernst Reiß.; Werth, G. & Siegfried, C.-F. (1984, 23 februari). "Augenzeugen: berichten über Verdun 1916". Getuigenis van Kurt von Unruh.; Lambers, A. (2005-2006). op. cit., p. 8. ; Prost, A. & Krumeich, G. (2017, 2015). op. cit., pp. 257-258.

³¹⁷ Zie: Lambers, A. (2005-2006). op. cit., p. 2.

Vanaf het midden van de jaren 1920 verschijnt *Douaumont*, een werk van Werner Beumelburg.³¹⁸ In 1930 verschijnt zijn tweede belangrijke werk met de titel *Gruppe Bosemüller*.³¹⁹ Beumelburg wordt samen met onder meer Ernst Jünger gezien als een pleitbezorger voor wat men militair nationalisme noemt.³²⁰ Beumelburg staat lijnrecht tegenover Erich Maria Remarque die in 1928 zijn pacifistische werk *Im Westen nichts Neues* uitbrengt.³²¹ Waar Remarque vooral het lijden en de zinloze slachting van frontsoldaten zonder enige keuzemogelijkheid beschrijft, benadrukt Beumelburg de wil en het doorzettingsvermogen van de Duitse soldaat. Het werk van Remarque heeft op termijn wel een veel grotere impact. Het zal door het nationaalsocialisme afgewezen worden als defaitistisch. Beumelburg die men wel eens de Remarque van politiek rechts heeft genoemd, valt veel beter in de smaak omwille van de vitalistische toon die zijn werk uitstraalt. Gerd Krumeich merkt op dat het beeld van de onverschrokken, geharde Duitse frontsoldaat die ondanks alle ellende maar doordrongen van plichtsbesef blijft doorgaan om zijn opdracht te vervullen, een voedingsbodem vormt waarop later de SS-ideologie zal ontwikkeld en uitgebouwd worden.³²²

Het nationaalsocialisme zal Verdun actief gebruiken om een nazificatie tot stand te brengen. Dit gebeurt op verschillende manieren. In de periode 1928-1932 worden er in meerdere grote Duitse steden diverse tentoonstellingen over Verdun georganiseerd die sterk ideologisch gekleurd zijn. De organisatoren brengen er oud-frontsoldaten van 1914-1918 in contact met een jongere generatie die voorstander is om opnieuw een sterk Duitsland uit te bouwen. Naar aanleiding van dergelijke tentoonstellingen en ontmoetingen piekt de boekenverkoop, in het bijzonder de werken van auteurs zoals Werner Beumelburg.³²³ Een tweede manier om een nazificatie tot stand te brengen, zijn de georganiseerde frontreizen die men vanaf 1928 opzet en die veel meer een ideologisch dan een historisch karakter hebben. Ze worden begeleid door een gids die de groep voorkauwt wat men behoort te zien, te denken en te concluderen. Een voorbeeld is hoe de grote Franse en Amerikaanse begraafplaatsen worden voorgesteld. Er wordt gewezen op de vele doden en men besluit dat Duitsland de oorlog toch niet echt verloren heeft. Hetzelfde gebeurt wanneer de reisguides de toeristen wijzen op de aangerichte vernielingen. Daar luidt het besluit dat ze gelukkig in Frankrijk zijn aangericht en niet in Duitsland. De kernboodschap is dat de Duitse troepen door hevig bij Verdun te strijden

³¹⁸ Beumelburg, W. (1925). *Douaumont. Unter Benutzung der amtlichen Quellen des Reichsarchivs bearbeitet*. Oldenburg, Verlag Gerhard Stalling.

³¹⁹ Beumelburg, W. (1930). *Gruppe Bosemüller*. Oldenburg, Verlag Gerhard Stalling.

³²⁰ Kaufmann, D. (2017). "'Gas', Gas, Gaas!' The Poison Gas War in the Literature and Visual Arts of Interwar Europe". In: Friedrich, B. et. al. (Eds). *One Hundred Years of Chemical Warfare: Research, Deployment, Consequences*. DOI 10.1007/978-3-319-51664-6_10, p. 180, 185. Academia.edu. Consult. 25/05/2023.

https://www.academia.edu/en/36704159/_Gas_Gas_Gaas_The_Poison_Gas_War_in_the_Literature_and_Visual_Arts_of_Interwar_Europe

³²¹ Remarque, E.-M. (1928). *Im Westen nichts Neues*. Berlin, A.G. Ullstein.

³²² Prost, A. & Krumeich, G. (2017, 2015). op. cit., p. 263.

³²³ Ibidem, pp. 264-265, 269.

een Franse barbarij op Duitse bodem hebben vermeden. Niet gehinderd door enige zin voor historische realiteit wordt de nieuwe Duitse nationalistische visie op deze manier langzaam maar zeker ingelepeld.³²⁴

De nationaalsocialisten gebruiken Verdun waarna ze Verdun simpelweg opzij zullen schuiven. Ze creëren reeds vroeg een hechte band met de oud-frontsoldaten van 1914-1918 omdat ze in hun ogen de verbinding vormen tussen het oude Keizerrijk en de toekomstige nazi-staat. Reeds vanaf 1919 werpen nationaalsocialisten zich op als verdedigers en wrekers van de ‘verraden’ en ‘miskende’ oud-frontsoldaten. Ook worden specifieke elementen uit de slag gedecontextualiseerd. Gerd Krumeich schrijft dat de inzet en de opoffering van de frontsoldaat wordt voorgesteld als de geboorte van een echte Volksgemeinschaft. Daarnaast wordt het historisch onjuiste en mythische verhaal van de verovering van het Fort de Douaumont gerecupereerd. Het dient als voorbeeld om aan te tonen dat de Duitse soldaat letterlijk alles kan verwezenlijken zolang hij maar over het nodige doorzettingsvermogen en de nodige wilskracht beschikt. Vitalisme is een belangrijk begrip binnen de nationaalsocialistische ideologie en het mythische verhaal over de inname van het Fort de Douaumont wordt dan ook veelvuldig gebruikt om de nationaalsocialistische waarden door te geven aan een jongere generatie Duitsers.³²⁵

Op het einde van de jaren 1920 ontluikt bij Duitse oud-strijders het idee om in Verdun een gezamenlijke Duits-Franse herdenking te organiseren. In eerste instantie onthalen de Fransen het aanbod koel. Onder geen enkel beding willen ze zich inlaten met activiteiten die zouden kunnen geïnterpreteerd worden als een legitimeren van nationaalsocialisme. Bij de verschillende oud-strijdersbonden is er echter een verdeelde visie m.b.t. het onderwerp. De politiek rechts gekleurde oud-strijdersbonden houden zich ver van elke poging tot toenadering met de oude vijand. Anders is het gesteld met de politiek links getinte veteranenverenigingen. Reeds vrij vroeg zoeken ze contact met hun Duitse tegenhangers en staan ze ook principieel niet afkerig tegenover een gezamenlijke herdenking. Wanneer Adolf Hitler aan de macht komt, treedt hierin verandering op. Otto Abetz, een op dat ogenblik Duits diplomaat, slaagt erin om in 1935 een Duits-Frans comité op te richten waarin iedereen vertegenwoordigd is en waarbij de neuzen in dezelfde richting staan. Doordat de twintigjarige herdenking van de slag in 1936 samenvalt met de Olympische spelen is dit voor Nazi-Duitsland een uitgelezen gelegenheid om het blazoen van het regime op te poetsen. Op 12 en 13 juli 1936 verzamelen er 30.000 oud-strijders in Verdun. De Duitse delegatie is ongeveer 300 man sterk. Ze zijn in burgerkledij en dragen swastika vlaggen. Na de formaliteiten in de stad trekken de deelnemers bij het vallen van de duisternis in een fakkeltocht de Maashoogten op. De stoet heeft als bestemming het Ossuaire de Douaumont waar men een ingetogen plechtigheid houdt voor de doden. Men spreekt er een gezamenlijke

³²⁴ Davion, I. (2021, mei-juni). “La bataille de Verdun (1916) Du mythe précoce au mythe mondialisé”. In: *Diplomatie*, nr. 109, pp. 90-95. ; Prost, A. & Krumeich, G. (2017, 2015). op. cit., pp. 266-267.

³²⁵ Zie o.a. Prost, A. & Krumeich, G. (2017, 2015). op. cit. pp. 267-270.

belofte uit om echt vrede te willen en alles in het werk te stellen om deze vrede te bewaren. Deze gezamenlijk Duits-Franse wens zal men later het sermoen van Douaumont noemen. Prost en Krumeich schrijven dat de manifestatie belangrijk was omdat ze niet ideologisch gekleurd was. Aansluitend zullen er nog een aantal Frans-Duitse ontmoetingen plaatsvinden. De traditie om elkaar te ontmoeten valt echter stil vanaf 1939 wanneer het meer dan duidelijk wordt dat Hitler allesbehalve vrede nastreeft.³²⁶

³²⁶ Ibidem, pp. 271-273.

Verdun tijdens de Tweede Wereldoorlog

Op 15 juni 1940 neemt een Duitse divisie op korte tijd Verdun in. Wat in 1916 niet lukte, wordt nu in een handomdraai gerealiseerd. Bovendien is het aantal slachtoffers beperkt. De verliezen bedragen amper tweehonderd manschappen. De bevelvoerder van de eenheid, generaal Weisenberger, spreekt zijn troepen toe vanop het dak van het Fort de Douaumont. Wat hij zegt, is voorspelbaar. Eerst vermeldt hij dat de nationaalsocialistische geest ontstaan is uit het bloed van de frontsoldaten en in de granaatkraters van het slagveld van Verdun. Vervolgens wijst hij erop dat er door de inname van de stad een brug is geslagen tussen de oud-strijders van 1916 en de nieuwe strijders van 1940. Tot slot benadrukt Weisenberger dat dit succes te wijten is aan het ijzersterke geloof in volk, toekomst en Führer.³²⁷

Dat Verdun sommige Duitsers heeft bezig gehouden, blijkt ook uit een andere gebeurtenis. Bij de mislukte aanslag op Adolf Hitler van 20 juli 1944 is de militaire commandant van Parijs, generaal Carl-Heinrich von Stülpnagel, betrokken. Na zijn arrestatie laat hij bij zijn overbrenging naar Berlijn halt houden in het dorpje Vacherauville nabij Verdun waar hij in 1916 gevochten heeft. Hij probeert er zelfmoord te plegen met een pistool, stort in de Maas, wordt eruit gehaald en naar een militair hospitaal gebracht. Zijn onhandige poging maakt hem enkel blind en hij zal alsnog een proces krijgen. Op 30 augustus 1944 wordt hij opgehangen in de Berlijnse gevangenis Plötzensee.³²⁸

Alvorens de Duitsers in 1944 wegtrekken uit Verdun plegen ze nog een oorlogsmisdaad. Naast de citadel stond een woning die door de Gestapo werd gebruikt als gevangenis. De weerstanders die hier werden gevangen gehouden, brengt men over naar het oude slagveld van 1916 bovenop de Maashoogten.³²⁹ Enkele dagen voor kerstmis 1944 loopt de kantonschef van de SNCF, de Franse spoorwegen, het traject tussen de westelijke ingang van de Tunnel de Tavannes en het Fort de Vaux. Zijn aandacht wordt getrokken door een doordringende lijkgeur. Hij graaft de plek wat uit en stelt vast dat er lichamen begraven liggen. Hij verwittigt de gendarmerie die op de plaats zestien mannelijke lichamen vindt die allemaal een schotwonde in het hoofd hebben. Eén van hen is de Belg François De Kinder die tijdens de Tweede Wereldoorlog zijn verzetsactiviteiten verrichtte onder de oorlogsschuilnaam 'Xavier'.

³²⁷ Ibidem, pp. 273-274.

³²⁸ Association du Fort de Metz-Queuleu. Pour la mémoire des internés-déportés et la sauvegarde du site. (s. d.). "Conjurateurs allemands 1944". Consult. 03/07/2023. <https://www.fort-queuleu.com/conjurateurs-allemands-1944/> ; Bücheler, H. (1989). *Carl-Heinrich von Stülpnagel: Soldat, Philosoph, Verschwörer. Biographie*. Berlin, Ullstein Buchverlage GmbH.; Gedenkstätte Deutscher Widerstand. "Carl Heinrich von Stülpnagel (1886-1944)". Consult. 30/05/2023. https://www.gdw-berlin.de/en/recess/biographies/index_of_persons/biographie/view-bio/carl-heinrich-von-stuelpnagel/

³²⁹ De locatie van deze woning was in de huidige Avenue du Soldat Inconnu aan de zijde van de Rue de Ru. Het huis was gebouwd tegen de muur van de citadelle basse en werd later afgebroken. Momenteel rest enkel een open ruimte. Een klein informatiebordje herinnert nog aan de plaats.

De Kinder wordt in 1943 met een Lysandervliegtuig afgezet in bezet gebied. Hij heeft als geheime missie een brief van de regering in Londen te bezorgen aan een tussenpersoon. Die tussenpersoon is niemand minder dan kardinaal Van Roey. Van Roey dient op zijn beurt de brief over te dragen aan koning Leopold III. Op de terugweg wordt De Kinder in Parijs aangehouden en later op transport gezet. Hij komt hierdoor tijdelijk in Verdun terecht waar hij wordt vastgehouden. Bij het naderen van de geallieerden brengt de Gestapo op 31 augustus 1944 de zestien gevangenen vanuit het huis bij de Citadel naar de Maashoogten waar ze koelbloedig worden afgemaakt. De Kinder is geen kleine jongen. Hij was de zwager van de Belgische eerste minister Hubert Pierlot wat waarschijnlijk de houding van Pierlot t.o.v. Leopold III heeft beïnvloed.³³⁰ De put waar de lijken werden teruggevonden, wordt later omgevormd tot een gedenkteken en bevindt zich tussen het Fort de Tavannes en het Fort de Vaux. De plaats verbindt op symbolische wijze de Eerste met de Tweede Wereldoorlog.

³³⁰ Strubbe, F. (1992). *Geheime Oorlog 40/45. De inlichtings- en Actiediensten in België*. Tielt, Uitgeverij Lannoo, p. 263 en pp. 425-429. ; De Lovinfosse, G. (1974). *Au Service de leurs Majestés. Histoire Secrète des Belges à Londres*. Strombeek-Bever, Éditions Byblos, p. 156.

De Franse herdenking

Historisch gezien kent Verdun niet één maar twee herdenkingen. Vanaf de jaren 1920 ontstaat er op initiatief van de stad Verdun een officiële overwinningsherdenking waarin naast de overheid en de lokale autoriteiten ook de pers een belangrijke rol speelt. Ze gaat door in het centrum van de stad. Na de herovering van de forten Douaumont en Vaux wordt in november 1916 in eerste instantie beslist een herdenkingsmedaille uit te brengen voor alle Franse soldaten die bij Verdun gestreden hebben.³³¹ Ook ontstaat het idee om een overwinningsmonument op te richten. In augustus 1919 wordt er een wedstrijd geopend om te bepalen welk ontwerp zal worden uitgevoerd. De eerste steenlegging vindt plaats op 23 juni 1920 maar de inhuldiging kan pas doorgaan op 23 juni 1929. De hoofdrede van het uitstel is een gebrek aan geld. De stad ligt in puin en er zijn veel dringender zaken dan de bouw van een pompeus monument. Het martiale monument *À la Victoire et aux Soldats de Verdun* wordt uiteindelijk opgericht in een uitsparing van de oude stadswal en bevindt zich op het kruispunt van de avenue de la Victoire en de rue Mazel. Een monumentale trap van 73 treden leidt naar de crypte.³³² Twee kleinere trappen - één rechts en één links naast de crypte - zorgen voor een symbolische verbinding tussen de beneden- en bovenstad. De keuze om de eerste steenlegging en inhuldiging op 23 juni te houden, is geen toeval maar tegelijk ook historisch onnauwkeurig. Het is de datum van wat de laatste grote Duitse aanval moest worden om door te stoten tot de stad. De keuze voor 23 juni houdt echter in dat men de echt laatste poging - die van 11 juli 1916 na de interventie van Knobelsdorf bij Falkenhayn - volledig negeert. Nochtans was die bijzonder krachtig en moest ze niet onderdoen voor die van 23 juni. Om praktische redenen zal men de herdenkingsdag steeds inplannen op de eerste zondag die volgt op 23 juni. Sinds 1989 wordt er op 1 november ook een ceremonie gehouden wanneer de *Flamme sacrée*, de heilige vlam, vanonder de Arc de Triomphe d.m.v. een estafetteloop naar Verdun wordt gebracht waar ze aankomt in de crypte van het monument *À la Victoire et aux Soldats de Verdun*. Ze blijft daar tot 11 november, de dag van de herdenking van de wapenstilstand.³³³

³³¹ De herdenkingsmedaille zal ook uitgereikt worden aan bondgenoten zoals de Amerikanen die in 1916 ambulancier waren bij Verdun en in 1918 bij Verdun strijd leverden tijdens het Meuse-Argonne offensief om de Duitsers terug te dringen. Om de herdenkingsmedaille te verkrijgen werden er een aantal specifieke voorwaarden voorzien. Er bestaan verschillende vormen en uitgaven van deze medaille. De namen van de soldaten die de medaille ontvingen, worden bewaard in een huldeboek in de crypte van het monument *À la Victoire et aux Soldats de Verdun* in het centrum van de stad. Voor voorbeelden van de verschillende uitvoeringen van de herdenkingsmedaille zie o.a. Joly, G. (2012, 10 december). "Les différents modèles de la Médaille de Verdun". Consult. 13/01/2023. <http://guy.joly1.free.fr/medaille-de-verdun.html> ; Mailverkeer van Pasquale Monfreda met Jean-Paul Michel, Secrétaire Général de la Fédération Nationale de Ceux de Verdun et Secrétaire du Livre d'Or et de la Médaille de Verdun, 10 en 11/04/2011.

³³² Zie: Soutou, G.-H. (2016). "La construction du symbole de Verdun". In: *Revue Défense Nationale*, vol. 787, no. 2, pp. 23-28. ; Davion, I. (2021, mei-juni). art. cit. ; Prost, A. & Krumeich, G. (2017, 2015). op. cit., pp. 230-231. ; Turbergue, J.-P. (Ed.) & Service historique de la Défense. (2006). op. cit., p. 537.

³³³ Zie o.a. de fotoreportage van Mercenier, F. (2022, 1 november). "La Flamme sacrée est de retour à Verdun". In: *L'Est Républicain*. (Fotoreportage). Ook online te bekijken:

Parallel met deze overwinningsherdenking ontstaat er een herdenking die door de oud-strijders zelf wordt georganiseerd en die eerst plaatsvindt op de militaire begraafplaats van Faubourg Pavé, een buitenwijk van Verdun, alvorens ze naar de Maashoogten verhuist. Het centrale thema bij deze oud-strijdersherdenking is niet de overwinning maar het lijden en rouwen. Reeds vanaf 1917 zal men deze twee herdenkingen verbinden met de figuur van Philippe Pétain die voor velen - zowel in het verleden als in het heden - nog steeds hét symbool is van deze slag.³³⁴ Het gevolg van deze tweesporen herdenking is dat er vanaf het begin een spanning bestaat tussen de stad en de Maashoogten. Voor de oud-strijders heeft de stad echter weinig tot geen betekenis. In 1916 is Verdun slechts een doorgangplaats op weg naar het slagveld. Bovendien is er nooit in de stad zelf gevochten en wat men soms de slag *van* Verdun noemt, speelde zich integraal af op het grondgebied van de naburige dorpen waardoor de slag *bij* Verdun een veel juistere omschrijving is. Voor de veteranen is de echte heilige plaats de plaats waar ze geleden hebben - naar het voorbeeld van Christus, zullen sommige auteurs schrijven - het slagveld en om precies te zijn, het slagveld op de rechteroever van de Maas.³³⁵

Met het verstrijken van de tijd kent de herdenkingscultuur een heroriëntering. Waar oorspronkelijk het rouwen om de Franse doden en de patriottische overwinning centraal staan, evolueert de herdenking meer en meer naar het herdenken van een gezamenlijk Frans-Duits slachtofferschap en lijden. Hierdoor verliest de stad steeds meer aan belang. Vandaag heeft ze zelfs zo goed als geen betekenis meer. Een uitzondering hierop vormt de ceremonie van 1 en 11 november en die van 23 juni die er nog steeds doorgaan. Deze laatste ceremonie trekt echter steeds minder en minder bezoekers.

De keuze van de onbekende soldaat

Door de Eerste Wereldoorlog ontstaat er op internationaal vlak een nieuw soort herdenking. De nieuwe held is de onbekende soldaat. Het idee voor deze herdenking spruit voort uit het hoge aantal niet identificeerbare doden en zal in 1920 voor het eerst het licht zien in Frankrijk en Groot-Brittannië. De Verenigde Staten van Amerika zullen dit voorbeeld volgen in 1921 en België in 1922.

In Frankrijk vindt in november 1920 de keuze voor de onbekende soldaat plaats in de citadel van Verdun. De Franse regering geeft opdracht om de lichamen van negen onbekende Franse soldaten op te graven die oorspronkelijk begraven werden op verschillende begraafplaatsen van WO1-slagvelden. Bedoeling is dat ze overgebracht worden naar Verdun waar tijdens een ceremonie de onbekende soldaat zal aangeduid

<https://www.estrepublicain.fr/defense-guerre-conflit/2022/11/01/la-flamme-sacree-est-de-retour-a-verdun>

³³⁴ Zie o.a. : Walter, J. (2015). "L'ossuaire de Douaumont dans des quotidiens français : de l'idée à l'inauguration". In: *Le Temps des médias*, vol. 25, no. 2, pp. 244-263. ; Zie ook: Cochet, F. (éd.). (2006). *Verdun sous le regard du monde*, Saint-Cloud, Éditions Soteca/14-18.

³³⁵ Zie o.a. Prost, A. & Krumeich, G. (2017, 2015). op. cit., pp. 231-232.

worden. Uiteindelijk weerhoudt men slechts acht soldaten om de definitieve keuze uit te maken omdat er twijfel ontstaat over de nationaliteit van één van de opgegravenen. Deze gebeurtenis zorgt ervoor dat een niet controleerbaar verhaal begint te circuleren waarin beweerd wordt dat reeds eerder drie zwarte Afrikaanse soldaten niet geselecteerd werden omdat men wou vermijden dat het lot hen zou aanduiden.³³⁶ Hoe het ook zij, op 10 november 1920 wordt de ceremonie in de citadel voorgezeten door André Maginot die op dat ogenblik minister van Pensioenen is. Het is Auguste Thin, een soldaat van het 132ste regiment infanterie die de keuze mag maken. Thin wordt nog steeds voorgesteld als de zoon van een vermiste Verdun soldaat. Zijn vader zou Louis Jules Adolphe Thin geweest zijn, een sergeant van het 274ste regiment infanterie die bij de gevechten om het Fort de Vaux op 23 mei 1916 sneuvelde.³³⁷ Het verhaal is symbolisch en klinkt heel mooi maar is wel onjuist. Uit de geboorteakte van Auguste Thin die bewaard wordt in de Archives départementales de la Manche blijkt dat zijn vader niet Louis Jules Adolphe Thin was maar wel Alphonse Louis Gabriel Thin.³³⁸ In oktober 1922 huwt Auguste Thin met Yvonne Leroy. De moeder van Auguste, Marguerite Laurent, is dan reeds overleden maar zijn vader Alphonse Louis Gabriel leeft nog. Hij is op dat ogenblik gedomicileerd in Caen zoals blijkt uit de huwelijksakte.³³⁹ Opmerkelijk is dat ondanks de bevindingen van onderzoekers deze informatie nog steeds niet is aangepast. Op de officiële website van de Citadelle de Verdun staat over Auguste Thin nog steeds onjuiste informatie te lezen net zoals dit het geval is in teksten, folders en brochures die in Verdun hieromtrent circuleren.³⁴⁰

De kist die Thin tijdens de ceremonie aanduidt, wordt aansluitend naar Parijs overgebracht om onder de Arc de Triomphe geplaatst te worden. De andere zeven krijgen een definitieve rustplaats in Verdun. Oorspronkelijk was hiervoor de crypte van het monument À la Victoire et aux Soldats de Verdun voorzien maar die is te klein uitgevallen waardoor de zeven begraven worden op de begraafplaats van Faubourg Pavé.³⁴¹

³³⁶ Kreis, G. (2015). *Vorgeschichten zur Gegenwart. Ausgewählte Aufsätze*. Band 7, Charleston - South Carolina, CreateSpace Independent Publishing Platform, p. 18.

³³⁷ Souvenir français. (2018, 10 oktober). "Auguste Thin et le Soldat Inconnu. La guerre de la famille Thin". Consult. 03/05/2023.

<https://www.souvenir-francais-92.org/2018/10/asnieres-sur-seine-auguste-thin-et-le-soldat-inconnu.html>

³³⁸ Archives départementales de la Manche. "Acte de naissance d'Auguste Jules Louis François Thin". nr. 518, 139/267. Consult. 20/04/2023. <https://www.archives-manche.fr/> Op de geboorteakte werd de voornaam van Auguste Thin eerst foutief genoteerd en later doorstreept. De geboorteakte blijkt na vergelijking met de huwelijksakte wel degelijk die van Auguste Thin te zijn. In de marge van de geboorteakte werd het huwelijk van Auguste Thin met Yvonne Leroy genoteerd evenals het overlijden van Auguste Thin in Beauvais op 10/04/1982.

³³⁹ Archives départementales Seines-Saint Denis. "Acte de mariage d'Auguste Jules Louis François Thin et Yvonne Leroy". nr. 127, élément 64/169. Consult. 20/04/2023.

<https://www.archives-departementales.com/index.php?article95/archives-en-ligne-de-la-seine-saint-denis>

³⁴⁰ Zie o.a. : Citadelle Souterraine Verdun. (s.d.). "Le choix du Soldat Inconnu". Consult. 22/02/2023.

<https://www.citadelle-souterraine-verdun.fr/histoire/le-choix-du-soldat-inconnu/>

³⁴¹ Ministère des Armées. Chemins de Mémoire. (s.d.). "La nécropole nationale de Verdun - Faubourg-Pavé". Consult. 28/06/2023.

<https://www.cheminsdememoire.gouv.fr/fr/la-necropole-nationale-de-verdun-faubourg-pave>

Monument aux Morts et aux Enfants de Verdun

Een tweede belangrijk militair monument in de stad is het Monument aux Morts et aux Enfants de Verdun dat in 1928 wordt opgericht. Het stelt de vijf legerkorpsen voor die in 1916 betrokken waren bij de verdediging van de stad. Naast elkaar staan een kurassier, een territoriaal, een infanterist (poilu), een koloniaal en een artillerist. Ze staan schouder aan schouder waardoor ze een muur vormen, symbool voor “on ne passe pas”. Sinds enkele jaren wordt er bij het vallen van de duisternis afwisselend een blauw, wit en rood licht op geprojecteerd.³⁴²

Tranchée des baïonnettes

De belangrijkste monumenten om de slag te herdenken, bevinden zich niet in de stad maar bovenop de Maashoogten. Het oudste monument is het monumentaal zware herdenkingsteken van Tranchée des baïonnettes waarvan de oorspronkelijke benaming Tranchée des fusils was. Het mythische verhaal dat aan dit monument verbonden is, toont de wijze waarop de slag lang herdacht en voorgesteld werd. Frapant is dat het ondanks de mythe nog steeds het beroemdste monument is van het slagveld en dat het onjuiste verhaal nog steeds circuleert.

De gebeurtenis die aan de oorsprong van de mythe ligt, is verre van spectaculair. Tussen 10 en 12 juni 1916 voert de Duitse artillerie in deze sector zware bombardementen uit. Twee secties van het 137ste regiment infanterie verdedigen de positie die zich bovenaan de Ravin de la Dame bevindt, één van de vele ravijnen des doods zoals ze destijds genoemd werden. De Duitse artillerie blaast daarbij zo goed als de volledige site op. Kort daarop worden de geweren van de gesneuvelde Franse soldaten tegen de wand van de ‘loopgraaf’ geplaatst als herkenningspunt dat er zich op deze plek een collectieve begraafplaats bevindt. Het gaat om een algemeen gebruik dat ook op andere plaatsen aan het westelijk front werd toegepast.

In januari 1919 bezoekt kolonel Collet van het 137ste regiment infanterie de plaats. Hij wil zien waar zijn manschappen in 1916 strijd hebben geleverd. Hij is verrast de begraafplaatsaanduiding te vinden en laat een klein herdenkingsteken oprichten. Het is echter de pers die de zaak buiten proportie opblaast en er een patriottische dimensie aan toekent. Volgens de kranten zou een artilleriebombardement de Franse poilus levend begraven hebben, uiteraard met het geweer in de hand. Wat men eerst Tranchée des fusils noemt, wordt later gewijzigd in Tranchée des baïonnettes. Zoals we reeds eerder besproken hebben bij de gebeurtenissen in het bois des Caures, duikt ook hier weer de mythe van ‘baïonnette au canon’ op.

³⁴² Université Lille France. (2019, 2 maart). “Les monument aux morts. France (Meuse) Verdun”. Consult. 12/11/2022. <https://monumentsmorts.univ-lille.fr/monument/2913/verdun-place/>

Omdat er zoveel heisa rond de site ontstaat, wordt er een officieel onderzoek ingesteld. Op 3 augustus 1920 brengt generaal Bataille het rapport uit van zijn bevindingen. In de onmiddellijke omgeving van de omheining van de site werden veertien lichamen teruggevonden waarvan er slechts tien konden geïdentificeerd worden. Wat heel de tijd werd aangeduid als tranchée, loopgraaf, blijkt er helemaal geen te zijn. Het is, zoals gebruikelijk is in Verdun, slechts een aaneenschakeling van verschillende granaattrechters die met elkaar verbonden werden. Hierin worden in totaal zeven lichamen teruggevonden waarvan er vier geïdentificeerd worden. De geïdentificeerde soldaten krijgen een laatste rustplaats in Fleury-devant-Douaumont terwijl de niet-geïdentificeerden ter plaatse worden herbegraven. Niemand van de gesneuvelden bleek rechtop te staan zoals de mythe ijverig verkondigde. De publieke opinie heeft aansluitend bijzonder veel moeite met het rapport van generaal Bataille. Spectaculaire verhalen worden nu eenmaal beter geloofd dan een veel minder spectaculaire waarheid. Er wordt een pompeus monument opgericht waarvan de ontwerper architect Ventre is, Brandt de ijzeren poort realiseert en M.G.T. Rand, een rijke Amerikaan, de financiering op zich neemt. Het wordt op 8 december 1920 ingehuldigd en zal gedurende decennia een mythe in stand houden.³⁴³

L' Ossuaire de Douaumont

In 1918 ontdekt Monseigneur Ginisty, de bisschop van Verdun, die geregeld met generaal Jules Louis Valantin, de plaatscommandant van Verdun, en de prinses de Polignac over het slagveld wandelt dat plundersaars de Maashoogten optrekken om daar de beenderen en schedels van gesneuvelde soldaten te verzamelen die ze vervolgens te koop aanbieden.³⁴⁴ Ginisty suggereert vanaf november 1918 de oprichting van een Ossuaire in Douaumont. Zijn doelstelling is de beenderen van de gesneuvelde soldaten te verzamelen en hen een laatste respectvolle rustplaats te geven. Het voorstel wordt in februari 1919 in de pers gelanceerd en er wordt een comité opgericht waar naast Ginisty, Valantin en de prinses de Polignac ook verschillende personaliteiten en academici in zetelen. In de Trocadero in Parijs organiseren ze een evenement om het project voor te stellen en om fondsen te werven. In afwachting van het eindresultaat begint men de beenderen op het slagveld te verzamelen. Ze worden opgeslagen in kisten waarop de sector wordt genoteerd waar ze gevonden worden. De houten barak waarin dit gebeurt, wordt op oude postkaarten aangeduid als Ossuaire de Thiaumont.

³⁴³ Barcellini, S. (1996). "Mémoire et mémoires de Verdun 1916-1996". In: *Guerres Mondiales et Conflits Contemporains*, nr. 182, pp. 79-80.

³⁴⁴ Ossuaire de Douaumont. Consult. 27/11/2022. <https://www.verdun-douaumont.com/> ; Plancard, F. (2021, 3 augustus). "Histoire : l'Ossuaire de Douaumont phare de la Grande Guerre". In: *L'Est Républicain*. ; Prost, A. & Krumeich, G. (2017, 2015). op. cit., p. 232. ; Walter, J. (2015). art. cit., pp. 244-263. ; Geneanet. "Le général Jules Louis Valantin". Consult. 26/02/2023. <https://gw.geneanet.org/garri?lang=fr&n=valantin&oc=0&p=jules+louis>

In augustus 1920 vindt de eerste steenlegging van het Ossuaire plaats. Een beetje voorbarig want op dat ogenblik is het project zelfs nog niet uitgetekend en goedgekeurd. Pas in maart 1923 wordt er een wedstrijd geopend die wordt gewonnen door de architecten Azéma, Edrei en Hardy. In 1927 is de toren van het Ossuaire voltooid samen met enkele delen van de kloostergang, maar het project sputtert. Om die reden voorziet men een eerste inauguratie in september 1927. De belangrijkste doelstelling is om het initiatief terug onder de aandacht te brengen en nieuwe fondsen in te zamelen. In het bijzijn van president Gaston Doumergue worden de kisten met beenderen vanuit de houten barak in processie overgebracht naar het onvoltooide Ossuaire.

In augustus 1932 is het bouwwerk eindelijk voltooid. De totale kostprijs bedraagt 14 miljoen Franse francs waarbij het laatste ontbrekende miljoen door de Franse staat wordt geschonken. In totaal hebben 122 Franse en 18 buitenlandse steden bijgedragen aan de bouw van het Ossuaire. De Amerikaanse financiële bijdrage is het grootst. De definitieve inauguratie vindt plaats van 6 tot 8 augustus 1932 en wordt bijgewoond door president Albert Lebrun en tal van prominenten.³⁴⁵ De grote begraafplaats die zich voor het Ossuaire de Douaumont, de Nécropole nationale de Fleury-devant-Douaumont bevindt, zag reeds in 1929 het licht. Het is het resultaat van het samenvoegen van 22 kleinere begraafplaatsen. Om de necropool te realiseren werd er een speciale aanvraag gericht aan het Ministère des Anciens Combattants.³⁴⁶ Ossuaire en necropool vormen samen een krachtig symbool. In het Ossuaire zelf bevinden zich de beenderen van bij benadering 130.000 niet geïdentificeerde Franse en Duitse soldaten. De beenderen worden bewaard in grafkelders die zich onder de kloostergang van het Ossuaire bevinden. Vanaf de buitenzijde kan men door kijkgaten in de grafkelders kijken. Langs de bovenzijde zijn in de nissen van de kloostergang op graftomben lijkende constructies aangebracht waarop de sector is vermeld waarvan de beenderen afkomstig zijn. Lang beweert men dat het enkel om de beenderen van Franse soldaten gaat. Het is Gerd Krumeich die deze mythe ontkracht. Het is ook hij die jarenlang ijvert voor het aanbrengen van een tekst of opschrift dat vermeldt dat het wel degelijk om de beenderen van de manschappen van beide legers gaat.³⁴⁷ Pas in 2016 wordt bij de honderdjarige herdenking van de slag eindelijk een historisch juist opschrift gerealiseerd. In een interview met *Spiegel* zegt Krumeich dat het uiteindelijke resultaat hem trots maakt. Heel lang werd hij met een onmiskenbare vijandigheid geconfronteerd wanneer hij pleidooien hield om ook de Duitse slachtoffers van Verdun te herdenken. De Frans-Duitse bemiddelaar Alfred Grosser

³⁴⁵ Normaliter moest president Paul Doumer de inauguratie doen maar die werd op 6 mei 1932 in Parijs vermoord door een Russische immigrant, Paul Gorgulov.

³⁴⁶ Ossuaire de Douaumont. Online. ; Prost, A. & Krumeich, G. (2017, 2015). op. cit., pp. 232-234. ; Turbergue, J.- P. (Ed.) & Service historique de la Défense. (2006). op. cit., p. 537. ; Élysée. France. (s.d.). "Présidence. Les anciens présidents. Troisième République. Paul Doumer". Consult. 25/06/2023. ; Walter, J. (2015). art. cit.

³⁴⁷ Gerd Krumeichs schatting was oorspronkelijk iets hoger. Hij hanteerde initieel het cijfer van 150.000 niet geïdentificeerde doden waarvan met grote zekerheid 80.000 Duits zouden zijn. Zie: Kreis, G. (2015). op. cit., p. 18.

raadde hem in deze periode zelfs aan om Verdun aan de Fransen over te laten. Het toont aan hoe gevoelig de materie is.³⁴⁸

Tot aan zijn dood is Philippe Pétain ere-voorzitter van het comité van het Ossuaire. De Tweede Wereldoorlog en de rol die Pétain hierin heeft gespeeld, verandert niets aan deze situatie.³⁴⁹ De collaboratie van Pétain en zijn veroordeling in 1945 zorgt er o.a. voor dat in Verdun de Place Philippe Pétain wordt omgedoopt tot Place de la Libération. Ook wordt zijn naam geschrapt als ere-burger van de stad. Het Ossuaire gaat hierin niet mee en vermeldt tot op vandaag op haar website Pétains ere-voorzitterschap van het comité vanaf 1920. Het zijn vooral leden van de A.D.M.P. - de Association pour la défense de la mémoire du Maréchal Pétain, een vereniging die in 1951 het licht ziet - die de maarschalk jaarlijks herdenken in het Ossuaire. Sinds 1951 wordt er telkens op 10 november voor zijn nagedachtenis een mis gehouden. Nog maar recent leidde dit tot openlijke kritiek van meerdere politiek verkozenen. Ze riepen het bisdom dringend op om een wat kritischer houding aan te nemen t.o.v. de maarschalk. Jean-Yves Le Naour schrijft dat de A.D.M.P. pogingen onderneemt om de Pétain van 1940 te rehabiliteren door hem te verstoppen achter die van 1916. Het duurt tot 2014 voordat de omstreden mis wordt uitgesteld maar reeds op 21 februari 2015 besluit monseigneur Jean-Paul Gusching, bisschop van Verdun, om de A.D.M.P. uit te nodigen voor een gezamenlijke viering met oud-strijders van de Tweede Wereldoorlog. Vervolgens wordt op 10 november de misviering verdoken aangekondigd als een herdenkingsplechtigheid ter gelegenheid van de wapenstilstand van 1918. Het is niet nieuw dat de Kerk en de politieke rechterzijde compatibel zijn met elkaar.³⁵⁰ Voor wat Pétain betreft stelt Jean-Yves Le Naour vast dat hij nog steeds geëerd wordt door een intussen kleine groep aanhangers, maar dat deze herdenking alleszins gebeurt in actieve samenwerking met het bisdom Verdun. De mythe Pétain wordt op deze manier onverminderd in stand gehouden.³⁵¹

Waar het Ossuaire en het bisdom zich ook duidelijk manifesteren is in hun houding t.o.v. de vrijmetselarij. Uiteraard zijn er tijdens de Eerste Wereldoorlog ook vrijmetselaars onder de wapens. Ook bij Verdun is dit het geval. In het interbellum vraagt het Grand Orient de France aan het Ossuaire om een gedenksteen te mogen oprichten in het Ossuaire voor de vrijmetselaars die het leven hebben gelaten tijdens de slag. Dit wordt

³⁴⁸ Iken, K. (2016, 30 mei). "Merkels Gedenken in Verdun. 'Das Wort Vaterland hat ihr nicht gepasst'". In: *Spiegel. Geschichte*. Consult. 28/11/2022. <https://www.spiegel.de/geschichte/verdun-gedenken-unser-europa-ist-aus-krieg-entstanden-a-1094847.html>

³⁴⁹ Zie: Ossuaire de Douaumont. Online.

³⁵⁰ Zie in deze context ook de nauwe band tussen Kerk en leger ondanks de affaire des fiches. Zo laat Driant op 1 mei 1915 een Croix des Chasseurs oprichten in Vacherauville 'om de hemel de overwinning af te smeken'. Het wordt tijdens de gevechten van 1916 vernield om in 1926 heropgericht te worden. Ook het tweede kruis wordt tijdens de Tweede Wereldoorlog vernield. In 2016 onderneemt men opnieuw een poging. Het derde kruis werd ingehuldigd op 21/02/2016. Zie o.a. : Poincelot, M. (2016, 21 maart). "La Croix des Chasseurs de Driant à Vacherauville". Verdun-Meuse France. Consult. 28/11/2022. <https://verdun-meuse.fr/index.php?qs=fr/lieux-et-visites/la-croix-des-chasseurs-de-driant-a-vacherauville>

³⁵¹ Zie: Le Naour, J.-Y. (2016, februari/2). "Un évêque entretient la flamme". In: *Historia*. Mensuel, 830.

geweigerd.³⁵² Vanaf 2014 raakt het Grand Orient de France meer betrokken bij de honderdjarige herdenking van de slag. De vrijmetselarij komt ook meer naar buiten en er worden lezingen gehouden over de rol die vrijmetselaars hebben gespeeld tijdens de periode 1914-1918, een rol die in de geesten van de Fransen besmet is door de onsmakelijke affaire des fiches. Daniel Keller, in 2016 Grootmeester van het Grand Orient de France, benadrukt in interviews en lezingen dat ook vrijmetselaars strijd hebben geleverd voor de republiek. Uiteindelijk zal het Grand Orient de France zelf initiatief nemen. Op 11 juli 2017 wordt een eenvoudige maar symbolisch krachtige gedenksteen opgericht in Fleury-devant-Douaumont.³⁵³ De gebeurtenis maakt dat er een taboe doorbroken wordt. Op 20 mei 2022 houdt Pierre-Marie Adam - die in 2018 Grootmeester van de Obediëntie Grand Loge de France werd - een openbare lezing in het Centre Mondial de la Paix in de bovenstad van Verdun.³⁵⁴ De Franse Grootloge koestert reeds jaren de gewoonte om op regelmatige basis allerlei publiek toegankelijke lezingen doorheen gans Frankrijk te organiseren. Die avond staan er in Verdun twee thema's geprogrammeerd, de biografie van staatsraadsman en vrijmetselaar Henri Collignon die in 1915 sneuvelde in Vauquois en een uiteenzetting over hoe de vrijmetselarij met al haar krachten geprobeerd heeft de verwoestende oorlog te vermijden.³⁵⁵

Het Ossuaire is en blijft echter een louter clericaal en privaat initiatief dat is uitgegroeid tot een nationaal symbool. Opvallend is de stevige vervlechting tussen religie en oud-strijders, een gevolg van het gedurende lange tijd afwezig blijven van de Franse staat in de opbouw van een herdenkingscultuur. Dit zal met het verstrijken van de jaren wijzigen. De politieke toespraken die met elke herdenking gepaard gaan, zullen niet langer gehouden worden op de trappen van het overwinningsmonument in de stad maar op de trappen van het Ossuaire. Hierdoor verschuift een oorspronkelijk patriottische herdenking naar een herdenking waarin lijden en slachtofferschap centraal staan. De uitzondering wordt gevormd door de oud-strijdersvereniging Ceux de Verdun die stevig vervlochten is met het overwinningsmonument À la Victoire en de bijbehorende crypte. Ceux de Verdun blijft sterk vasthouden aan tradities ondanks alle officiële pogingen om het concept van een verenigd Europa te verbinden met Verdun. Wat vooral niet mag onderschat worden, is de invloed die Ceux de Verdun nog steeds uitoefent op het voormalige slagveld. Die is bijzonder groot.

De oud-strijdersvereniging Ceux de Verdun wordt in 1923 opgericht door Fernand Ducom en Gustave Durassié. Vanaf het begin verenigt de Ceux, zoals ze afgekort genoemd wordt, Franse oud-strijders van Verdun. De vereniging komt vooral op voor hun belangen.

³⁵² Fierobe, E. (2016, 3 juni). "Le grand-maître du Grand Orient de France de passage à Verdun". In: *L'Est Républicain*.

³⁵³ Stèle en hommage aux Francs-Maçons Morts pour la France. Village disparu de Fleury-devant-Douaumont. Grand Orient de France, 11/07/2017.

³⁵⁴ In 2022 wordt Pierre-Marie Adam als Grootmeester opgevolgd door Thierry Zaveroni.

³⁵⁵ Zie o.a.: Plancard, F. (2022, 2 mei). "Le Grand Maître de la Grande Loge de France à Verdun". In: *L'Est Républicain*.

Tot op de dag van vandaag is de Ceux zeer actief en alert. Recent verzette ze zich nog tegen de uitbouw van economisch-toeristische initiatieven bovenop de Maashoogten. Sandrine Virgili maar ook andere auteurs stellen vast dat de laatste jaren in de Maasregio het aantal nieuwe belanghebbenden bij het slagveld en de herdenking sterk in aantal zijn toegenomen. Het gaat om diverse vrijwilligersorganisaties en het Office national des forêts maar ook de plaatselijke autoriteiten zijn meer en meer betrokken partij. Ze willen vooral het bestaande herdenkingsaanbod aanpassen en verruimen om zo te voldoen aan de verwachtingen van een nieuwe toeristische vraag. Hierdoor komen ze in conflict met de historisch belanghebbenden zoals de oud-strijdersverenigingen die al jaren dit aanbod bepalen. Ondanks dat studies van o.a. Stephen Miles aantonen dat een site gemakkelijker te exploiteren valt naarmate de afstand in tijd tot de oorspronkelijke gebeurtenissen toeneemt, is dit voor Verdun niet het geval.³⁵⁶ Los van het extern conflict tussen de nieuwe en de historisch belanghebbenden is er volgens Virgili ook een intern conflict tussen de nieuwe stakeholders. Ze willen allemaal profiteren van het slagveld, maar hun doelstellingen komen niet met elkaar overeen.³⁵⁷ Het gevolg is dat Ceux de Verdun door deze situatie van onderlinge verdeeldheid een serieuze vinger in de pap blijft behouden. In de aanloop naar de honderdjarige herdenking protesteerde de Ceux tegen de manier waarop officiële instanties de herdenking wilden opzetten. De Ceux ging niet akkoord met onder meer een optreden van de omstreden rapper Black M in de stad. Onder grote druk, waaronder ook politieke druk van rechts en extreem-rechts, moest de stad Verdun uiteindelijk het evenement annuleren. Ook het rennen en joelen van 4000 Franse en Duitse jongeren tussen de graven van de begraafplaatsen van de necropool van Fleury-devant-Douaumont als onderdeel van een georchestreerd schouwspel van de Duitse cineast Volker Schlöndorff, werd niet gemaakt door de Ceux.³⁵⁸ Voor Ceux de Verdun en ook voor de andere oud-strijdersverenigingen dient een herdenking klassiek opgevat te worden. Dit houdt in dat er een mis is naast een klassiek militair eerbetoon. De ceremonie dient ernstig te zijn en ze mag zeker niet ontsporen tot wat iemand van de oud-strijdersbonden een 'Disney-ervaring' noemde.³⁵⁹

³⁵⁶ Zie: Miles, S. (2012). *Battlefield tourism: meanings and interpretations*. University of Glasgow. Thesis submitted for the degree of Doctor of Philosophy. College of Arts.

³⁵⁷ Virgili, S., Delacour, H., Bornarel, F., Liarte, S. (2018, januari). "'From the Flames to the Light': 100 years of the commodification of the dark tourist site around the Verdun battlefield". In: *Annals of Tourism Research*, Volume 68, pp. 69-70.

³⁵⁸ Zie o.a. s.n. (2016, 13 mei). "Black M et la bataille de Verdun : retour sur une polémique". In: *Le Monde*; s.n. (2016, 30 mei). "Verdun : la commémoration qui fâche la droite et l'extrême droite". In: *L'Est Républicain*. Zie ook de commentaren bij de online versie van de krant. ; Ministère des Armées. Archives. Gendarmerie nationale. (2016, 30 mei). "Commémorations du centenaire de la bataille de Verdun (Meuse)". Consult. 12/11/2022.

<https://archives.defense.gouv.fr/gendarmerie/actualites/commemorations-du-centenaire-de-la-bataille-de-verdun-meuse.html>

³⁵⁹ Virgili, S., Delacour, H., Bornarel, F., Liarte, S. (2018, januari). art. cit., p. 67.

Van een bebossing van het slagveld naar een forêt d'exception

Het uitzicht van het slagveld en de onmiddellijke omgeving is vandaag helemaal anders dan in 1914. Misschien verrast het, maar het grootste gedeelte van de Maashoogten bestond oorspronkelijk uit landbouwgebied dat zich uitstreckte rond de verschillende dorpen die er zich bevonden en die sinds 1916 heraangeduid worden met de benaming 'Village Mort pour la France'. Het tussen 1873 en 1914 systematisch inplanten van militaire bouwwerken in dit gebied zorgde ervoor dat bomen geweerd werden omdat ze een belemmering vormen voor observatie en artillerie. Uitzondering hierop is de strategische bebossing die vooral de hoeken van vestingwerken (saillanten) beschermt.

De bossen van het forêt domaniale de Verdun situeren zich vandaag in het noordoosten van de grotere agglomeratie Verdun. De slag zorgde ervoor dat er duizenden hectare grond werden vernield. Na de oorlog wil de Franse regering dit verloren gegane en desolate gebied bebossen. Hiervoor spreekt men in 1926 de Berlijnse firma Spaeth aan. Het bedrijf heeft een erg goede reputatie op het gebied van bosbouw maar de offerte valt bijzonder duur uit waardoor de Franse regering niet met hen in zee gaat. Uiteindelijk zal de kostprijs van het bebossingsproject 1100 Franse franc per hectare bedragen wat tien tot zelfs elf keer minder is dan de offerte die de firma Spaeth voorlegde. Het grootste deel van de bebossing wordt gerealiseerd in de periode tussen 1927 en 1935. Vandaag heeft het volledige gebied een zeer atypisch ecosysteem.³⁶⁰

In 1923 verschijnt er een wet die de verschillende zones rouges onderverdeelt in twee categorieën. Een eerste categorie omvat de gebieden die dienen bewaard te blijven als oorlogssite. Voorbeelden hiervan zijn voor Verdun het Fort de Douaumont en het Fort de Vaux. Een tweede categorie duidt de gronden aan die in aanmerking komen voor bebossing. Het idee om het voormalig slagveld te bebossen viel niet in goede aarde bij de oud-strijders. Die beschouwden het slagveld waarop ze geleden hadden als heilige grond waar niet aan mocht geraakt worden. Ze beweerden dat een bebossing hun herinnering zou uitwissen. De argumentatie is vooral emotioneel en uiteindelijk moesten ze inbinden voor meer rationele overwegingen.³⁶¹

Na het uitvoeren van de noodzakelijke voorbereidende grondwerken start men in 1927 met het aanplanten van meer dan 6000 hectare bos. De schrale ondergrond van het slagveld zorgt echter voor beperkingen. Volgens Jean-Paul Amat heeft de bodem bij Verdun tussen 1914 en 1918 het effect ondergaan van 10.000 jaar natuurlijke erosie. Daarom kiest men in eerste instantie voor naaldbomen waarvan er 36 miljoen worden aangeplant. De financiering komt uit de schadevergoeding die Duitsland na de oorlog aan

³⁶⁰ Puyo, J.-Y. (2004). "Les conséquences de la Première Guerre mondiale pour les forêts et les forestiers français". In: *Revue forestière française*, 56 (6), p. 582.

³⁶¹ République française. Office national des forêts. (2019, 27 mei). "L'histoire filmée de la forêt de Verdun". Réalisation: Réseau Canopé voor: Conseil départemental de la Meuse en het Office national des forêts. Consult. 17/03/2023.
<https://www.onf.fr/foret-exception/+382::lhistoire-filmee-de-la-foret-de-verdun.html>

Frankrijk moet betalen. Omdat Duitsland compleet aan de grond zit, vragen ze om een deel van de oorlogsschuld in zaden te mogen aflossen wat aanvaard wordt. Een groot deel van de oorspronkelijk aangeplande bomen zijn dan ook Oostenrijkse zwarte dennen die zeer resistent zijn en die zich gemakkelijk kunnen aanpassen aan een schrale bodem.³⁶² Gedurende een periode van tachtig jaar zal men de aanplantingen laten groeien. In een eerste fase worden er 67% naaldbomen geplant naast 33% loofbomen. Later worden de naaldbomen gereduceerd tot 20% van het totaal en zal men een norm van 80% loofbomen hanteren. Vandaag is het gebied dat het Office national des forêts beheert iets groter dan 9600 hectare. De zone telt 463 bospercelen in wat voorheen ruraal gebied was. Door de bebossing werd niet alleen het voormalige slagveld gered, maar kunnen er ook andere doelstellingen verwezenlijkt worden. Eén ervan is de exploitatie van ongeveer 85% van het voormalige slagveld. In 2017 leverden de bossen van Verdun circa 7% van het departementaal cijfer aan hout wat goed was voor een zakencijfer van bijna 15 miljoen euro. Dit hout wordt gebruikt als timmerhout, industrieel hout en hout voor energievoorziening. In het kader van de veranderende klimaatomstandigheden heeft Verdun ook bijkomende doelstellingen. Zo loopt er een project om bepaalde boomsoorten en planten uit het zuiden van Frankrijk over te brengen naar de Maasstreek. Men hoopt ze door deze migratie te redden van uitsterving.³⁶³

Naast bosbeheer is een andere belangrijke taak van het Office national des forêts het voor bezoekers toegankelijk maken van de site. Er worden wandelpaden en een fietstraject aangelegd. Ook legt het Office een autoparcours aan. In 2014 wordt aan de bossen van Verdun het label 'Forêt d'exception' toegekend. Het voormalige slagveld van Verdun is één van de meest uitgestrekte en best bewaarde slagvelden van de Eerste Wereldoorlog. Volgens Damien Galland, directeur van het Agence territoriale de Verdun, een onderdeel van het Office national des forêts de Verdun, heeft de bebossing een beschermende invloed gehad. Naast allerlei soorten zeldzame bloemen, planten en grassen vindt men er amfibieën die zich goed thuis voelen in de stroompjes en in de vijvers die ontstaan zijn in de granaatputten. Daarnaast vindt men op de Maashoogten ook een aantal bloemen, planten en grassen die nieuw zijn in de streek en die oorspronkelijk niet voorkwamen in de regio Meuse-Lorraine. Ze zijn dan ook letterlijk meegekomen onder de hoeven van de paarden en de laarzen van de troepen. Een voorbeeld hiervan is gentiaan. Heel het gebied is vandaag een beschermde zone met een

³⁶² Zie: Sciences et Avenir. (2016, 22 mei). "La forêt de Verdun, écrin vert créé par la guerre". Consult. 23/02/2023.

https://www.sciencesetavenir.fr/nature-environnement/la-foret-de-verdun-ecrin-vert-cree-par-la-guerre_18315 ; Amat, J.-P. (1999). *La Forêt entre guerre et paix, 1870-1995. Étude de biogéographie historique sur l'Arc Meusien, de l'Argonne à la Woëvre*. Thèse. Université de Lille I, France. ; Amat, J.-P. (2015). *Les forêts de la Grande Guerre. Histoire, mémoire, patrimoine*. Paris, Presses de l'université Paris-Sorbonne. ; Gesprek van Pasquale Monfreda met Jean-Paul Amat in het Centre Mondial de la Paix, des Libertés et des Droits de l'Homme. Verdun, november 2015.

³⁶³ République française. Office national des forêts. (2019, 27 mei). "L'histoire filmée de la forêt de Verdun".

uitzonderlijke fauna en flora. Het is het belangrijkste monument van de slag om Verdun.³⁶⁴

De Mémorial de Verdun

Kolonel Xavier Pierson is de laatste directeur van de Mémorial de Verdun voordat de beslissing valt die compleet te vernieuwen. De carrière van Pierson is indrukwekkend en situeert zich voor een groot deel binnen het Légion étrangère, het Franse Vreemdelingenlegioen, alvorens hij aan de Generale Staf werd toegevoegd. Pierson was van 2003 tot 2005 ook militair afgevaardigde voor het departement Meuse en plaatscommandant van de vestingplaats Verdun.³⁶⁵ Pierson bekleedde de functie van directeur van de Mémorial van 2005 tot 2015 en werd opgevolgd door Thiery Hubscher. Sinds 2021 staat Nicolas Barret aan het hoofd van de Mémorial. Heel deze beweging kan samengevat worden als het verminderen van de militaire impact op de beeldvorming. In de plaats verschijnt er een cultureel-politiek project van herdenking waarvan Antoine Prost en Gerd Krumeich zich afvragen of de oud-strijders dit wel zouden gewenst hebben. Volgens Pierson is de Mémorial een van de belangrijkste musea over de Eerste Wereldoorlog. Hier dient opgemerkt te worden dat de Mémorial de Verdun nooit een museum van de Eerste Wereldoorlog is geweest. Het richt zich quasi uitsluitend op de slag van Verdun en beperkt zich zelfs zeer specifiek tot het jaar 1916. Het belangrijkste Franse museum en onderzoekscentrum voor de Eerste Wereldoorlog is bijgevolg niet de Mémorial maar de Historial de la Grande Guerre in Péronne. Sinds 2016 heeft een vernieuwde Mémorial het licht gezien. Alvorens we een blik werpen op de huidige, nieuwe invulling van de Mémorial bespreken we eerst het ontstaan en het oorspronkelijke concept.

In het interbellum wensen de Franse oud-strijders van Verdun een plaats op het slagveld waar hun verdienste blijvend herinnerd wordt. Het verlangen om een Mémorial op te richten dateert reeds van eind jaren 1930. Het idee ontstaat binnen de Fédération nationale André Maginot, maar de plannen worden onderbroken door de Tweede Wereldoorlog. Aan de basis van het initiatief liggen Fernand Ducom, Marcel Bidault en Gustave Durassié. Ze wensen geen abstract museum maar een plaats waar de slag zo concreet mogelijk benaderd wordt. Xavier Pierson maakt de vergelijking met religie. Net zoals in een cultus wil men allerlei objecten samenbrengen die getuigen van de opoffering, het lijden en het slachtofferschap van de Franse troepen bij Verdun. Daarnaast wenst men de idealen van de Franse verdedigers te benadrukken die ervoor zorgden dat Frankrijk standhield in 1916.

³⁶⁴ Ibidem alsook Sciences et Avenir. (2016, 22 mei). "La forêt de Verdun, écrin vert créé par la guerre".

³⁶⁵ Zie: Le Fanion vert-rouge. (s.d.). "Pierson Xavier. Biographie transmise par le colonel Pierson Xavier". Consult. 27/04/2023.

http://www.fanion-vert-rouge.fr/chefs_de_corps_et_biographies/chefs_de_corps/p/pierson.htm ;

Het is Maurice Genevoix - oud-strijder, secretaris van de Académie française en voorzitter van het Comité national du Souvenir de Verdun - die zich ontpopt als drijvende kracht achter de oprichting van de Mémorial. Maurice Genevoix streed zelf niet op het slagveld van Verdun, maar wel op de nabijgelegen hoogte van Les Éparges. In april 1915 werd hij in Rupt-en-Woëvre vlakbij Les Éparges zwaar gewond. Een belangrijk werk van Genevoix is *Ceux de 14*. Genevoix stond als oorlogsauteur bekend om zijn exactheid en precisie. Hij was ervan overtuigd dat elke overdrijving schade toebrengt aan de geschiedenis. De zeer kritische Jean Norton-Cru die een analyse maakte van alle verschenen Franse oorlogswerken in de periode 1915-1928 was dan ook zeer lovend over het werk van Genevoix.³⁶⁶

Nadat het gebouw van de Mémorial gerealiseerd is, zijn het de oud-strijders zelf die de nodige stukken voor het museum aanleveren. Pierson wijst erop dat wat het Ossuaire is voor de doden de Mémorial is voor de levenden.³⁶⁷ De eerste steenlegging vindt plaats in 1963. De financiering van dit private initiatief gebeurt in eerste instantie d.m.v. persoonlijke en collectieve giften. Ze zijn meestal afkomstig van bedevaarders die het slagveld bezoeken, maar dit blijkt al snel ontoereikend te zijn. Het zijn vooral grote verenigingen zoals het Comité national du souvenir de Verdun, de Fédération nationale André Maginot en de vereniging Gueules cassées die vandaag Union des blessés de la face et de la tête heet, die financieel zullen bijspringen. Net zoals het Ossuaire gaat de Mémorial begin jaren 1960 van start in een houten barak die staat opgesteld op de plaats waar in 1916 het station van Fleury-devant-Douaumont zich bevond. Als architect neemt men oud-strijder Charles Legrand onder de arm. Die komt echter in 1964 om het leven bij een auto-ongeval waarna Marcel Bidault de taak verder opneemt. De inauguratie kan net niet doorgaan in 1966 ter gelegenheid van de 50ste verjaardag van de slag. Uiteindelijk zal ze plaatsvinden in september 1967.³⁶⁸

Pierson beschrijft de evolutie die de Mémorial heeft doorgemaakt. In aanvang is de collectie van het oorspronkelijke museum uitgesproken militair. Ze bestaat vooral uit zwaar materieel zoals kanonnen, vliegtuigen, rijdende veldkeukens en Berliet vrachtwagens die de logistiek op de Voie sacrée verzekerden. Dit wordt verder aangevuld met uniformen, wapens, maquettes en documenten. Met het verstrijken van de jaren groeit de collectie van de Mémorial die echter rommelig en onlogisch wordt tentoongesteld. Wil men jongere generaties warm maken voor het museum en de herdenking dan zal hieraan iets moeten veranderen. Het is tussen 1971 en 1994, onder het directeurschap van Léon Rodier, dat hiervan werk wordt gemaakt. De ingreep leidt tot een toegenomen belangstelling, vooral van scholieren. Vanaf 2000 treedt er echter opnieuw een dip op in het museumbezoek. Verdun vormt hierin geen uitzondering omdat het verschijnsel zowat alle Wereldoorlog 1 sites treft. Dit keer dringt zich een grondige

³⁶⁶ Zie: Cru, J.-N. (2006, 1929). op. cit., pp. 144-146.

³⁶⁷ Pierson, X. (2009). "Le mémorial de Verdun : 'le mémorial des combattants'". In: *Guerres mondiales et conflits contemporains*, 3, nr. 235, pp. 13-14. Consult. 12/03/2023. <https://doi.org/10.3917/gmcc.235.0013>

³⁶⁸ Ibidem, pp. 14-15.

vernieuwing op waarbij het in 1951 opgerichte Comité national du souvenir de Verdun actief hulp verleent. Pierson schrijft dat het initiatief voor de tweede vernieuwing gebaseerd is op het achterliggende idee dat ‘wij poilus’ geschiedenis hebben geschreven en het nu aan de volgende generaties toekomt om deze geschiedenis te herdenken en verder uit te dragen. De ingreep zorgt alleszins voor een betere structuur. Op de benedenverdieping wordt de soldaat binnen de slag geplaatst. Zo wordt er o.a. aandacht besteed aan de artilleriebombardementen en het uniform en de uitrusting van de manschappen. Ook de ravitaillering van de troepen, de vernietiging van het landschap, de dorpen en de mensen komen aan bod. Er wordt een zo realistisch mogelijke maquette van het slagveld gemaakt en opgesteld die de bezoeker een idee moet geven hoe het terrein er in 1916 uitzag. Op het gelijkvloers van de Mémorial krijgt een bezoeker eerst een breder beeld aangeboden. Het chronologische verloop van de Eerste Wereldoorlog wordt er getoond samen met een aantal evoluties waaronder die in uniformdracht en bewapening. Ook is er ruimte voorzien om specifieke thema’s onder de aandacht te brengen. Tot slot zorgen allerlei teksten en een film met als titel ‘In Memoriam Verdun’ (2006) dat de nodige emotie wordt opgewekt. Pierson schrijft dat hiermee voldaan werd aan wat de poilus wilden: emotie die wordt opgewekt bij hun strijden en lijden. Daarnaast wordt de herinnering aan de slag uitgebouwd op drie sporen. Naast een educatieve dienst zet men in op een archief- en documentatiecentrum en werkt de Mémorial ook actief mee aan historisch onderzoek.³⁶⁹

De derde en meest recente reorganisatie vindt plaats in de aanloop naar de honderdjarige herdenking van de slag. In september 2013 sluit de Mémorial de deuren om opnieuw grondige vernieuwingen door te voeren. Vanaf april 2013 wordt de volledige collectie van de Mémorial zorgvuldig ingepakt en overgebracht naar beveiligde locaties. Een deel ervan wordt tijdelijk tentoongesteld in het Centre Mondial de la Paix in de bovenstad van Verdun. Tijdens de sluiting probeert de Mémorial een systeem op te zetten om toeristen toch nog in voldoende mate te blijven informeren, ondanks de sluiting. Boze tongen verspreiden het gerucht dat delen van de collectie zullen verkocht worden wat pertinent onjuist is.³⁷⁰ In februari 2016 heropent het museum om uiteindelijk officieel ingehuldigd te worden tijdens de ceremoniële plechtigheden ter gelegenheid van de honderdjarige herdenking van de slag op 29 mei 2016.³⁷¹

De evolutie die de Mémorial heeft doorgemaakt, toont goed de impact die actuele politiek uitoefent op geschiedenis, geschiedschrijving en beeldvorming. De oude Mémorial werd reeds geruime tijd gezien als té nationaal, té patriottisch en té militair. Hierdoor paste de Mémorial niet meer in het actuele politieke beleid. Een aanpassing drong zich dan ook op. Het belangrijkste effect van heel de vernieuwing is dat het oorspronkelijke Frans nationale verhaal vervangen wordt door een Europees en

³⁶⁹ Ibidem, pp. 15-17.

³⁷⁰ Plancard, F. (2013, 30 augustus). “Le Mémorial déménage”. In: *L’Est Républicain*.

³⁷¹ Plancard, F. (2013, 2 september). “Les derniers visiteurs”. In: *L’Est Républicain*.

gezamenlijk verhaal. Deze beweging heeft uiteraard impact op de directie van de Mémorial. Er duiken nieuwe gezichten op. Als curator voor de permanente tentoonstelling wordt Édith Desrousseaux de Medrano aangesteld.³⁷² In het wetenschappelijk comité dat voor de vernieuwing wordt samengesteld zetelen naast Franse en Duitse onderzoekers ook Amerikanen en Britten. De voorzitter van het wetenschappelijk comité is de Franse historicus en emeritus hoogleraar Antoine Prost. Xavier Pierson, directeur van de Mémorial met een militaire achtergrond, wordt vervangen door Thierry Hubscher, een specialist in gemengde economische uitbatingsmodellen. Verdun moet immers toeristisch worden. De manier waarop de herdenkingsplechtigheid in 2016 plaatsvindt, is dan ook totaal nieuw. Ze verschilt wezenlijk van alle herdenkingsplechtigheden uit het verleden. Deze nieuwe aanpak wordt niet in alle middens even positief onthaald.³⁷³

Tussen de oude en vernieuwde Mémorial zijn er meerdere fundamentele verschillen. Om te beginnen wordt het gebouw vergroot maar men behoudt de voorzijde van het oorspronkelijke gebouw. Op het vlak van presentatie voldoet de huidige Mémorial aan alle eisen van een modern museum. Dit is een grote stap voorwaarts. Op inhoudelijk vlak kan men echter enkele vraagtekens plaatsen. Er heeft immers een drastische verschuiving in concept plaatsgevonden. Ondanks alle pogingen om een ander beeld op te hangen, blijft Verdun 1916 in essentie een zeer hevige botsing tussen twee natiestaten. Vandaag zijn beide naties opgenomen in een verenigd Europa wat uiteraard een goede zaak is, zonder daarbij te vergeten dat hiervoor een tweede en nog veel gruwelijker oorlog nodig was alvorens dit kon bereikt worden. Doordat men echter teveel nadruk legt op dit hedendaagse verenigde Europa en men omwille van louter politieke motieven een aantal typische elementen en kenmerken uit het verleden meent te moeten verzwijgen, is men meer bezig met het promoten van een politieke ideologie dan met het weergeven van geschiedenis. Gerd Krumeich mocht dit zelf ervaren toen hij op 29 mei 2016 in de vernieuwde Mémorial de rondleiding verzorgde voor de Duitse Bondskanselier Angela Merkel. Zijn collega Antoine Prost bekommerde zich op hetzelfde moment over de Franse president François Hollande. Op een bepaald ogenblik gaf Krumeich historische duiding aan Merkel. Hij zei dat de soldaten van beide naties gestreden hadden en gestorven waren dit in het volle bewustzijn voor hun vaderland te doen. De historisch juiste uitspraak irriteerde Merkel. Krumeich concludeerde dat het heel duidelijk was dat het

³⁷² Édith Desrousseaux de Medrano was voordien adjunct curator bij de Fondation Charles de Gaulle en werkte voor de Charles de Gaulles Mémorial in Colombey-les-deux-Églises. Aansluitend organiseerde ze in 2008 de tentoonstelling over De Gaulle en Adenauer. In 2010 wordt ze zelfstandige en richt ze haar eigen agentschap Sources op. Vanaf 2012 wordt ze betrokken bij de nieuwe invulling van de Mémorial de Verdun. Zie: Mémorial de Verdun. (s.d.). "Agence Sources". Consult. 14/02/2023.

<http://memorial-verdun.fr/museecollections/le-musee/les-acteurs-du-projet/agence-sources>

³⁷³ Zie voor de honderdjarige herdenking van 2016 o.a. : Ministère de l'éducation nationale. Lumni enseignement. (2016, 29 mei). "Centenaire de la Bataille de Verdun". Proposé par l'Institut national de l'audiovisuel. Consult. 20/11/2022.

<https://enseignants.lumni.fr/fiche-media/00000001862/centenaire-de-la-bataille-de-verdun.html>

woord ‘vaderland’ haar duidelijk niet uitkwam. Hij wees er ook op dat tijdens de hele herdenkingsceremonie zelfs het woord ‘nationaal’ niet werd uitgesproken. De twee regeringsleiders hadden immers vooraf duidelijk gemaakt dat het bij de honderdjarige herdenking niet ging om Fransen en Duitsers maar om oorlogsslachtoffers in de meest algemene zin. Krumeich besluit dat de herdenkingscultuur afscheid heeft genomen van termen als vaderland en natie en hij vraagt zich af of dit in praktijk wel zal werken.³⁷⁴ Nochtans zijn de door Merkel en ook andere politici ongewenste begrippen van belang wanneer we de periode van de Eerste Wereldoorlog bestuderen. Alle strijdende naties droegen ze hoog in het vaandel. Wat tijdens de rondleiding en gedurende de hele ceremonie voor de honderdjarige herdenking vooral duidelijk werd, is dat de geschiedenis vervormd en gebruikt wordt om hedendaagse politieke doelstellingen te legitimeren. Bij de herdenking van Verdun gaat het daarbij specifiek om doelstellingen die een verenigd Europa dienen. Klaartje Schrijvers merkt in een geheel andere context en onderzoek op dat deze trend niet nieuw is. In de 19de eeuw gebruikte men geschiedenis en geschiedschrijving om de natiestaat te legitimeren. In de 20ste eeuw wordt geschiedenis en geschiedschrijving ingezet om politiek-ideologische doelstellingen te realiseren.³⁷⁵ Sophie De Schaepdrijver wijst er in een interview op dat het echter ahistorisch is om je niet in de schoenen te willen plaatsen van de mensen uit de desbetreffende tijdsperiode die de mening waren toegedaan dat ze de oorlog tot een goed einde moesten brengen. Ze verwijst ook naar het begrip ‘plichtsbesef’ dat destijds sterk aanwezig was en een belangrijke rol speelde.³⁷⁶ Concreet betekent dit dat men het pacifisme van Angela Merkel en François Hollande bewonderenswaardig kan en mag vinden, maar dat het daar best bij blijft. Veel inzicht levert zo’n houding immers niet op. Wanneer men bovendien doelbewust historische zaken verzwijgt of vervormd omdat ze politiek-ideologisch niet goed uitkomen dan is men niet meer bezig met geschiedenis maar met politiek en ideologie. Het reduceert geschiedenis tot een instrument waarmee men een agenda probeert te realiseren. Het gevolg is een vertekend beeld van de werkelijkheid, heel dikwijls in combinatie met een ongenueanceerd zwart-wit denken. We zien dit vandaag volop gebeuren aan alle zijden van het politieke spectrum. Tot slot dient opgemerkt te worden dat het onjuist is te beweren dat kritiek op de actuele Verdun herdenking enkel vanuit rechtse of extreem-rechtse hoek geformuleerd wordt. Deze uitspraak dient eveneens een politieke agenda. Bovendien kan men historici zoals Gerd

³⁷⁴ Zie: Iken, K. (2016, 30 mei). art. cit.

³⁷⁵ Zie: Schrijvers, K. (2007-2008). *L’Europe sera de droite ou ne sera pas! De netwerking van een neo-aristocratische elite in de korte 20ste eeuw*. Universiteit Gent. Faculteit Letteren en Wijsbegeerte. Proefschrift ingediend tot het behalen van de graad van Doctor in de Geschiedenis., p. 21. Voor wie meer wil weten hoe de visie op geschiedschrijving evolueerde, is de inleiding van haar werk een aanrader. De scriptie kan online geconsulteerd worden. <https://biblio.ugent.be/publication/4175616>

³⁷⁶ Zie: Stichting Auschwitz. (2014, 19 juni). “België tijdens de Eerste Wereldoorlog: tussen feit en fictie”. Interview met Sophie De Schaepdrijver. Getuigen tussen geschiedenis en herinnering.

Krumeich, die eveneens scherpe maar terechte kritiek uit, bezwaarlijk wegzetten onder de noemer extreem-rechts.³⁷⁷

Aan de oorspronkelijke ingang van de Mémorial die zich aan de avenue du Corps Européen bevindt in Fleury-devant-Douaumont, is op de buitenzijde van het gebouw aan de rechterzijde een gedenkplaat aangebracht waarop een uitspraak van Maurice Genevoix is uitgehouwen die met goudletters is ingelegd: *“Ce Mémorial a été édifié par les survivants de Verdun en souvenir de leurs camarades tombés dans la bataille pour que ceux qui viendront se recueillir et méditer aux lieux mêmes de leur sacrifice, comprennent l’idéal et la foi qui les ont inspirés et soutenus.”*³⁷⁸ Sinds 2016 bevindt de nieuwe ingang van de Mémorial zich aan de achterzijde van het gebouw.

L’ Abri des Pèlerins

L’ Abri des Pèlerins is de enige eet- en drankgelegenheid op het slagveld en ligt vlakbij het Ossuaire en de Nécropole national. De Abri werd tussen 1927 en 1930 gebouwd op de plaats waar in 1916 de ferme de Thiaumont stond. In eerste instantie bood de plaats onderdak aan de arbeiders die aan het Ossuaire werkten. Gedurende jaren straalde de Abri soberheid uit. Het gebouw bevindt zich op het grondgebied van Douaumont, één van de negen compleet verwoeste dorpen die Mort pour la France werden verklaard.

In 2014 telt Douaumont acht inwoners. Het gaat concreet om de familie van Olivier Gérard, de directeur van het Ossuaire, en de familie van Sylvaine Vaudron die in 2014 samen met haar broer Richard Enrici de Abri uitbaat. Op dat ogenblik zijn er voor de gemeenteraadsverkiezingen in Douaumont maar zes stemgerechtigden die alle zes verkozen worden. Sylvaine Vaudron wordt aansluitend verkozen tot burgemeester, een functie die ze overneemt van Marie-Claude Minmeister die voordien de Abri uitbaatte. Het gemeentehuis van Douaumont bevindt zich in het gebouw naast de Abri.

Doordat de Abri zich op een militaire begraafplaats bevindt, is er specifieke wetgeving van toepassing. Zo is het verboden om huwelijksfeesten te organiseren. Er mag ook geen vuurwerk worden afgestoken en er mogen geen spandoeken worden opgehangen. Enkel militaire muziek is toegelaten. Sylvaine Vaudron koos echter voor de stilte uit respect voor de vele doden die zich vlakbij bevinden. Het concept van de Abri is volledig gebaseerd op het idee dat een bedevaarder of toerist het niet te gemakkelijk mag hebben op het slagveld. Het ontbreken van comfort is dan ook een bewuste keuze en wordt

³⁷⁷ Reacties op de nieuwe vorm van herdenken kwamen er inderdaad van Marine Le Pen en het Front national dat vanaf 1 juni 2018 omgevormd werd tot Rassemblement national maar niet enkel van hen. Ook bij burgers kon men een stevige kritiek horen net zoals dit het geval was bij journalisten, oud-strijdersverenigingen, nabestaanden van oorlogsslachtoffers en historici.

³⁷⁸ *“Dit Monument werd opgericht door de overlevenden van Verdun ter nagedachtenis aan hun kameraden die in de strijd sneuvelden, opdat zij die op de plaats van hun offer komen nadenken en mediteren het ideaal en het geloof begripen dat hen inspireerde en ondersteunde.”*

bovendien bij wet opgelegd. Het doel is de herinnering aan de poilus levend te houden die het in 1916 ook aan van alles ontbrak.³⁷⁹

Op 26 maart 2018 opende na een periode van sluiting een vernieuwde Abri de deuren. De nieuwe uitbaters zijn Carol en Thierry Roncoroni. Heel het concept werd herdacht en vernieuwd waardoor de Abri volgens een persartikel in *L'Est Républicain* beter gewapend is voor nieuwe, meer hedendaagse toeristische uitdagingen.³⁸⁰ Tegelijk is met het verdwijnen van de oude Abri een zeer typische sfeer definitief verloren gegaan. Een tijdsperiode werd afgesloten en de nieuwe aanpak staat veel meer dan vroeger in dienst van toerisme.

Monument du Soldat du droit

Een opvallend monument op het slagveld is dat van de Soldat du droit. Het is opgetrokken ter herdenking van Jules Eugène André Thome die tijdens de oorlog zijn politiek mandaat als député combineerde met actieve frontdienst.³⁸¹ Het monument bevindt zich tegenover het Ossuaire op de kruising met de weg naar het Fort de Douaumont. Thome was in 1916 onderluitenant bij het 6de regiment Dragonders. Hij sneuvelde op 10 maart 1916 in Marre op de linkeroever van de Maas.³⁸²

De reden dat we het monument voor deze politicus-soldaat kort vermelden, is omwille van de locatie waar het is opgericht. Het is bijzonder veelzeggend dat het niet is opgetrokken in het dorp Marre op de linker Maasoever. Zoals reeds eerder vermeld, wordt vanaf het prille begin van de Verdunherdenking de linkeroever systematisch genegeerd.

Het Fort de Douaumont

In de vroege ochtend van 8 mei 1916 vindt er in het door de Duitsers bezette Fort de Douaumont een gigantische explosie plaats. Het fort zit op dat ogenblik afgeladen vol met soldaten waarvan een aanzienlijk deel gewonden die er verzorgd worden. Tot op vandaag kent men de oorzaak van de ontploffing niet en de informatie die erover circuleert, is gebaseerd op gissingen. Wat men wel weet is dat er een ontploffing plaatsvond in een depot voor handgranaten waarop er brand uitbrak die oversloeg naar een nabijgelegen depot voor vlammenwerpers. Er wordt beweerd dat alle explosieven

³⁷⁹ Meerdere gesprekken van Pasquale Monfreda met Sylvaine Vaudron, Richard Enrici en Marie-Claude Minmeister in de Abri des Pèlerins in Douaumont tijdens de periode 1998-2014.

³⁸⁰ Boschiero, L. (2018, 24 maart). "La nouvelle vie de l'Abri des Pèlerins". In: *L'Est Républicain*.

³⁸¹ Assemblée nationale. (s.d.). "André Thome (1879-1916)". Consult. 11/01/2023.

[https://www2.assemblee-nationale.fr/sycomore/fiche/\(num_dept\)/7053](https://www2.assemblee-nationale.fr/sycomore/fiche/(num_dept)/7053) ; In de omgang werd hij André genoemd.

³⁸² Ministère des Armées. Mémoire des Hommes. (s.d.). Fiche Mort pour la France. "Jules Eugène André Thome". Consult. 19/04/2023.

<https://www.memoiredeshommes.sga.defense.gouv.fr/fr/article.php%3Flarub%3D24%26titre%3Dmorts-pour-la-france-de-la-premiere-guerre-mondiale>

tegelijk zouden zijn afgegaan, maar ook dit is niet meer dan een veronderstelling. Hoe het ook zij, er komen honderden soldaten als ratten in de val te zitten. Een deel van hen sterft bij de explosie, anderen in de brand die daarop volgt. Een aanzienlijk deel wordt in paniek vertrappt door hun vluchtende kameraden.

Dr. Hallauer was de Duitse militaire arts die de eerste vaststellingen deed. Hij schatte het dodenaantal tussen de 600 en 800 soldaten. Omdat men de doden door de hevige artilleriebombardementen onmogelijk kon begraven, werden ze in een kazemat gedeponeerd die men vervolgens dichtmetselde. Sindsdien is de plaats onaangeroerd gebleven waardoor er zich een Duits massagraf in het fort bevindt. Het is de Duitse amateur historicus Kurt Fischer die het verslag van Dr Hallauer terugvond in de archieven.³⁸³ Hierdoor kunnen we ons vandaag een beeld vormen over wat er zich die dag heeft afgespeeld. Het massagraf in de dichtgemetselde kazemat bevindt zich op het bezoekersparcours in het fort.

De tunnel van Tavannes

Tussen het Fort de Vaux en het Fort de Tavannes bevindt zich een spoorwegtunnel met een lengte van iets meer dan 1200 meter en een breedte van 5 meter. De tunnel werd vóór 1870 gebouwd op de spoorlijn Verdun-Metz en een deel van het eensporige traject loopt onder het slagveld. De westelijke tunnelingang bevindt zich achter het slagveld maar wel voor de stad. De oostelijke tunnelopening geeft toegang tot de vlakte van de Woëvre. De Duitsers wisten van het bestaan van de tunnel en ze legden die in 1916 dan ook onder stevig artillerievuur.

Voor de Fransen was de tunnel een belangrijke plaats. Het was zowel een doorgangsplaats van en naar het slagveld als een schuilplaats tegen bombardementen. De Fransen waren extra op hun hoede dat de Duitsers de tunnel niet zouden binnendringen omdat het bouwwerk een rechtstreekse toegang was tot de stad Verdun. Bij de constructie van de tunnel werden daarom mijnkamers voorzien om in geval van nood het geheel op te blazen.

In 1916 beslisten de Fransen de beide tunnelingenangen gedeeltelijk af te dekken om de toegang te verkleinen. De luchtschacht die voor ventilatie moet zorgen, bevindt zich in het midden van de tunnelpijp en dient in eerste instantie als observatiepost. Al vrij snel wordt ook die dicht gemaakt om de indringing van strijdgassen te voorkomen. In de tunnel zelf heerste er een volledige chaos. De plaats had de reputatie één van de beruchtste van het slagveld te zijn. De helft van de tunnelbreedte werd in beslag genomen door stapelbedden zodat er slechts een smalle doorgang restte voor een toch wel frequente circulatie van manschappen. Ook waren er diverse magazijnen voor materieel en munitie in ondergebracht naast een hulppost voor gewonden, een telefooncentrale, een lampisterie en een til voor postduiven. Bovendien vestigden zich

³⁸³ Zie: Prost, A. & Krumeich, G. (2017, 2015). op. cit., pp. 167-169, 328.

verschillende hoofdkwartieren in de tunnel die propvol soldaten zat. Sanitaire voorzieningen ontbraken en men beschikte slechts over enkele karige wateraanvoerpunten. Elektrische bekabeling lag er open en onafgedekt waardoor er meerdere elektrocuties bekend zijn. De lucht was er zwaar en ongezond en de stank van zweet, urine en uitwerpselen viel nauwelijks te harden.

Op 4 september 1916 vindt er rond 21u00 een zwaar ongeval plaats. Om een niet gekende reden ontploft een kist granaten waardoor er brand uitbreekt die zich snel verspreid. Hierdoor ontploft de reservevoorraad munitie die in de tunnel is opgeslagen. De explosie is in heel de regio hoorbaar en voelbaar en de Duitsers verdubbelen hun artilleriebombardement om de Fransen in de tunnel gevangen te houden. Een deel van hen probeert het midden van de tunnelkoker te bereiken waar zich de ventilatieschacht bevindt. Ze hopen hierdoor te kunnen ontsnappen maar worden bedwelmd door de gassen die intussen zijn vrijgekomen. De hevige brand duurt twee volle dagen waarbij de temperaturen zo hoog oplopen dat de plaats onmogelijk kan betreden worden. Volgens officiële rapporten vinden circa 500 Fransen in de tunnel de dood maar onderzoekers vermoeden dat de echte cijfers veel hoger liggen omdat heel wat lichamen compleet verdwenen in de helse brand. Bovendien weet men dat er elke dag gemiddeld tussen de 1500 en 2000 soldaten in de tunnel aanwezig waren waardoor het cijfer van 500 doden eerder gering lijkt. De Franse bevelvoering plaatste het ongeval onder censuur en de overleden soldaten werden door de militaire autoriteiten officieel geregistreerd als 'vermist'.³⁸⁴

In 1936 werd er naast de oorspronkelijke tunnel een tweede tunnel gegraven om op die manier een tweede spoorlijn aan te leggen. Vandaag kan men in de oorspronkelijke tunnel nog steeds de roetaanslag van de brand van 1916 zien. Opvallend genoeg wordt de plaats amper tot niet vermeld als herinneringsplaats. Het zoeken van de tunnelingangen vraagt naast enige inspanningen ook wel wat geduld.

³⁸⁴ Les français à Verdun. (s.d.). "Le tunnel de Tavannes". (Gepubliceerde bronnen en getuigenissen).

Consult. 27/01/2023. <http://www.lesfrancaisaverdun-1916.fr/fortifications-tavannes.htm>

Getuigenis van: Louis Hourticq, generaal Rouquerol (16de Infanterie divisie) , René Le Gentil, Dr. Léon Baros (217de Infanterie regiment), luitenant Benech (321ste Infanterie regiment). ; Zie ook: Prost, A. & Krumeich, G. (2017, 2015). op. cit., pp. 170-172.

Een analyse van de herdenkingscultuur

Officiële herdenkingen hebben als kenmerk dat er een ceremonie aan verbonden is waarin specifieke rituele handelingen worden uitgevoerd die een symbolische betekenis hebben. De Duitse cultuur en sociaal geografe Sandra Petermann onderscheidt drie ruimten waarbinnen oorlogen herdacht worden: een sacrale ruimte die verbonden is met religieuze gebruiken, een politieke ruimte waar ideologie primeert en een historische ruimte waar wetenschap en kennis domineren. Elk van deze ruimten beschikt over eigen rituelen die betekenis toekennen aan een plaats of gebeurtenis. Wijzigingen in het herdenkingsritueel veranderen de betekenis die men aan een plaats of gebeurtenis toekent. Wanneer men bij een herdenking het ritueel aanpast, krijgen we m.a.w. een heel ander soort van herdenking. In Verdun waren de oorspronkelijke herdenkingen doorspekt met religieuze, militaire en Frans nationale elementen en symboliek. Vandaag heeft men deze nationale invalshoek verlaten en ligt de focus op gezamenlijk slachtofferschap, de toekomst van kinderen en jongeren en het belang van een verenigd Europa dat garant moet staan voor vrede en veiligheid.³⁸⁵

Overwinningsherdenkingen hebben een uitgesproken nationaal karakter. De Franse natie overwon de Duitse natie en dat wordt getoond in monumenten zoals *À la Victoire et aux Soldats de Verdun*, het *Monument aux Morts et aux Enfants de Verdun* en door het uitreiken van allerlei medailles, zowel militaire als commemoratieve. Een overwinningsherdenking is bijgevolg een politiek-ideologisch statement dat bovendien nauw verbonden is met religie. De logistieke weg om de slag op gang te houden, is immers geen gewone weg maar een 'heilige' weg. De troepen die zich over deze weg naar het slagveld begeven zijn allemaal helden die naar het voorbeeld van Christus 'lijden' en ook 'boete' doen. Zoals we reeds gezien hebben, werd tot in 1915 de oorlog voorgesteld als een boetedoening om de Franse natie te zuiveren van de degeneratieve elementen die door de Belle Époque werden veroorzaakt. De loopgraaf is hierdoor geen gewone constructie. Er wordt een 'zuiverend' effect aan toegeschreven wat we kunnen terugvinden in de benaming 'tranchée hygiénique'.³⁸⁶ Met Verdun zal dit beeld van een zuiverend effect opnieuw verschijnen. Het 'lijden' van de soldaten staat ook steeds in functie van een 'hoger' doel, de Franse natiestaat. Het is daardoor niet zelfzuchtig maar patriottisch-altruïstisch. De soldaat cijfert zichzelf weg in het belang van de natiestaat. Wie sneuvelt, is bijgevolg niet gewoon dood, maar wordt automatisch een 'martelaar'. Daarnaast krijgt ook de fysieke ruimte van het slagveld betekenis. Het is niet gewoon een terrein of slagveld maar 'heilige' grond. Sandra Petermann wijst erop hoe er van oudsher

³⁸⁵ Zie: Petermann, S. (2009). "Rituale machen Räume des Gedenkens". In: *Berichte zur deutschen Landeskunde*. Volume 83, 1, pp. 27-45. Consult. 18/01/2023. Academia.edu
https://www.academia.edu/46973444/Verdun_Rituale_machen_R%C3%A4ume_des_Gedenkens

³⁸⁶ Zie: Tamagne, F. "Le Naour, J.-Y. (2002). *Misères et tourments de la chair durant la Grande Guerre. Les mœurs sexuelles des Français 1914-1918*. Paris, Éditions Aubier, 2002." In: *Revue d'histoire moderne & contemporaine*, 2003/3 (no 50-3), Éditions Belin, p. 225.

aan bergen en grotten een sacrale betekenis wordt toegeschreven.³⁸⁷ De Maashoogten worden dan ook beschouwd als zo'n sacrale plaats die op geen enkele manier mag geprofaneerd worden, zeker niet door hedendaags toerisme, iets waar de Ceux de Verdun als 'beschermengel' van de poilus over waakt. Het sacrale uit zich eveneens in de aanwezigheid van duizenden kruisen op de nationale begraafplaats van Fleury-devant-Douaumont net zoals in de toren van het Ossuaire. Torens worden immers net zoals bossen als heilig beschouwd.³⁸⁸ Daar komt bij dat de relikwieën van de martelaren effectief worden getoond. Net zoals soms botten van heiligen en martelaren in een kerk worden getoond, kan men via kijkgaten aan de achterzijde van het Ossuaire de opgestapelde beenderen en schedels van de soldaten-martelaren aanschouwen.

Religie duikt eveneens op wanneer de bisschop van Verdun op 23 juni, de officiële herdenkingsdag van de slag, de Franse driekleur wijdt in de kathedraal van Verdun en er een mis opdraagt die het begin van de herdenkingsplechtigheden inluidt. Religie is eveneens vertegenwoordigd in de historisch-wetenschappelijke ruimte van de Mémorial de Verdun. Daar kan het sacrale element teruggevonden worden in de tentoongestelde artefacten van soldaten - een zakhorloge, een potlood en notieboekje, een pijp ... - maar ook in teksten zoals o.a. die van Maurice Genevoix. Bovendien is de Mémorial gebouwd op een van de meest 'sacrale' plaatsen van het slagveld, midden in wat Henk Jonker het rode vierkant noemde, de plaats waar het meeste bloed vloeide en het Duitse offensief dat leidde tot de 'hel' van Verdun definitief werd gestopt.

Het systematisch inbrengen van sacrale elementen, ook in het taalgebruik, leidt bijgevolg tot het ontstaan van een echte oorlogsreligie. Het is volgens Petermann de resultante van het combineren van joods-christelijke leer met een vaderlandse cultus.³⁸⁹ De jaarlijkse fakkeltocht die op 23 juni aan het einde van de dag in 'processie' de Maashoogten optrekt, is eveneens een voorbeeld. Ook de processieactige intocht van de 'heilige vlam' in de stad Verdun op 1 november roept allerlei religieuze connotaties op. Religie en spiritualiteit uiten zich eveneens in de meer recente praktijk om de Maashoogten op te trekken waar men de aanwezigheid van de doden zou kunnen 'voelen' en waarbij sommigen hopen met een van de gesneuvelden te kunnen communiceren.³⁹⁰ Het fenomeen is niet nieuw. Ook Henk Jonker ging de transcendente toer op toen hij n.a.v. zijn bezoek aan het bois des Caures volgende passage optekende: *"En plotseling gebeurde het. Het was alsof het bos ineens vol was met dansende figuren, schimmen met loshangende, fladderende soldatenjassen aan en helmen op. Alles krioelde door elkaar heen. Ze botsten niet tegen elkaar op maar gingen dwars door elkaar heen als een filmtruc. Op een gegeven ogenblik verscheen er te midden van het gewoel een*

³⁸⁷ Petermann, S. (2009). art. cit., p. 34.

³⁸⁸ Ibidem.

³⁸⁹ Petermann, S. (2009). art. cit., p. 39. Dit onderwerp werd ook behandeld door Annette Becker. Zie: Becker, A. (2015). *La Guerre et la foi - De la mort à la mémoire, 1914-années 1930*. Malakoff, Éditions Armand Collin.

³⁹⁰ Zie: Dias, E. (2021, 8 september). art. cit. en Dias, E. (2021, 9 september). art. cit.

geraamte spelende op een viool. Maar ik hoorde geen geluid, alles verliep stil en plechtig, haast gewijd. De schimmen vormden als volgens afspraak een kring rondom het vioolspelende geraamte en hielden een macabere rondedans, hand in hand. Ze leken in deze dodendans allen op elkaar. Er was geen onderscheid. Alleen de helmen verschilden, de helm met de Gallische hanekam zweefde broederlijk naast de Pickelhaube. Er heerste een stille vrede, de vrede van de dood... Ik sta op en keer met grote passen snel terug naar de lichtkring van de bunker, uit het spookachtig duister van het verleden naar het daglicht van het heden. Ik voel mij onbehaaglijk, wat beschaamd, het is alsof ik mij bemoei met zaken die mij niet aangaan, alsof ik loop op heilige grond die vreemden zo maar niet mogen betreden.”³⁹¹

Sandra Petermann verwijst naar de verklaringen die sommige bedevaarders of toeristen voor het fenomeen geven. Heel dikwijls verwijzen ze naar een ‘ongewone stilte’ die op de Maashoogten zou heersen in combinatie met het ‘aanvoelen’ van een aanwezigheid wat wijst op transcendentie.³⁹² Het is dit soort van aanvoelen in combinatie met verklaringen over individuele belevingen die mee de basis liggen om Verdun uitzonderlijk te noemen, alleszins anders dan alle andere slagvelden.

Het fenomeen is verbazend in een Frankrijk dat er erg graag mee dweept seculier en verlicht te zijn. In deze context is het werk van priester en militair aalmoezenier Jean-Yves Ducourneau interessant. Hij beschrijft hoe de Union sacrée, de heilige unie, er tijdens de oorlog voor zorgt dat er in Frankrijk een verzoening tot stand komt tussen priesters en vooral arbeiders die sinds het begin van de industriële revolutie van het platteland naar de stad waren getrokken. Het virulente antiklericalisme dat destijds vooral in de steden aanwezig was, zorgde in eerste instantie voor een verwijdering tussen priesters en arbeiders. Bij het uitbreken van de oorlog krijgen priesters van de Derde Republiek geen uitzonderingsmaatregel. Ze worden onder het devies van gelijkheid en broederlijkheid onder de wapens geroepen. Een aantal zal louter religieuze taken vervullen, maar dit is slechts een minderheid. Een gedeelte van de priesters wordt ingezet als brancardier bij de medische dienst, maar ook dat is lang niet voor elke priester van toepassing. Een deel van hen zal bijgevolg effectief als soldaat met de poilus de loopgraven ingaan.³⁹³ Deze soldaat-priesters stellen in eerste instantie allerlei uitingen van vroomheid vast die doorspekt zijn met bijgeloof. Doodsangst blijkt bij veel soldaten een belangrijke reden te zijn voor een terugkeer naar geloof en religie. In een latere fase, wanneer men elkaar opnieuw leert waarden, zal de band tussen priesters en arbeiders hechter worden. Heel wat soldaten gaan terug te biechten en ze wonen ook misvieringen bij. Deze aantallen zullen systematisch blijven stijgen. De soldaten dragen ook, zij het heel dikwijls stiekem, religieuze symbolen en tekens. Meestal gebeurt dit onder het uniform of ze worden ingenaaid aan de binnenzijde van de overjas zoals het geval is met de zeer populaire

³⁹¹ Jonker, H. (2009, 1981). op. cit., pp. 34-35.

³⁹² Petermann, S. (2009). art. cit., p. 40.

³⁹³ Ducourneau, J.-Y. (2018). *Dieu dans les tranchées*. Nouan-le-Fuzelier, Éditions des Béatitudes. ; Zie ook: Turbergue, J.-P. (Ed.) & Service historique de la Défense. (2006). op. cit., p. 154.

afbeelding van het H. Hart van Jezus, een praktijk die zal verboden worden door de prefecten.³⁹⁴ Ook Theresia van Lisieux, die op dat ogenblik nog niet zalig is verklaard en dus ook nog niet heilig is, is bijzonder populair bij de Franse troepen.³⁹⁵ Er wordt actief voor gebeden. Het is een misvatting te denken dat seculariteit domineert in de Derde Republiek. Seculariteit is vooral een stedelijk fenomeen dat weinig impact had op het platteland waar een groot deel van de soldaten van afkomstig was. Door de oorlogssituatie vinden intussen geseculariseerde arbeiders uit de steden letterlijk hun priesters terug in de loopgraven van de Eerste Wereldoorlog.³⁹⁶ Zelfs bij de meest overtuigde antiklerikalen bestond er een algemene affectie t.o.v. deze priester-soldaten.³⁹⁷ Het mag dan ook niet verbazen dat de soldatenherinnering zal gekoppeld worden aan de religieuze ruimte. Het Ossuaire de Douaumont is hiervan het beste voorbeeld.

Naast een religieuze ruimte ziet Petermann een politieke ruimte. Bij herdenkingen die binnen deze politieke ruimte plaatsvinden, wordt in Verdun altijd de massa betrokken. Jaarlijks is er de 23 juni-herdenking die georganiseerd wordt door de stad Verdun. Het aantal aanwezigen slinkt echter met het verstrijken van de jaren. De vijfjaarlijkse herdenkingen die worden bijgewoond door de Franse eerste minister en de tienjaarlijkse herdenkingen waarbij de Franse president aanwezig is, trekken daarentegen wel massaal veel volk.³⁹⁸ Belangrijke instrumenten van de politieke ruimte zijn naast vlag en volkslied de speeches die gegeven worden. Ze bestaan uit twee delen. In een eerste deel wordt er gesproken over de slag en de soldaten om vervolgens over te schakelen op een meer actuele politieke boodschap die men koppelt aan Verdun. Het benadrukken van het belang van eenheid binnen de natie - momenteel benadrukt men eenheid binnen een verenigd Europa - is een uitgesproken favoriet thema van politici.

De derde en laatste ruimte waarbinnen oorlogsherdenkingen plaatsvinden is de historisch-wetenschappelijke ruimte. In vergelijking met de religieuze en politieke ruimte is deze ruimte in Verdun altijd minder sterk vertegenwoordigd geweest. Dit betekent dat heel wat terrein werd overgelaten aan de politieke en religieuze ruimte, net twee ruimten die omstandig gebruik maken van mythen. Sandra Petermann schrijft dat er in Verdun niet aan re-enactment wordt gedaan zoals dit op andere plaatsen wel het geval is. Wanneer we kijken naar slagvelden zoals Waterloo (1815), Normandië (1944) of Bastogne (1944) dan is haar vaststelling juist. Nochtans is er de laatste jaren in Verdun wel een

³⁹⁴ "Cœur Sacré de Jésus. Espoir et Salut de la France". Zie: Turbergue, J.- P. (Ed.) & Service historique de la Défense. (2006). op. cit., pp. 154-155.

³⁹⁵ De zaligverklaring vindt plaats in 1923 en de heiligverklaring in 1925. Zie: Vogt, S. (2012). *La dévotion des combattants à la "petite Sœur" Thérèse de Lisieux pendant la Première Guerre mondiale*. Mémoire de Master sous la direction de Jean-Noël Grandhomme. Université de Strasbourg, p. 64.

³⁹⁶ Zie: Ducourneau, J.-Y. (2018). op. cit. ; Dorient, S. (2018, 6 november). "Pendant la Grande Guerre, 'la France a retrouvé ses prêtres dans les tranchées.'" Aleteia. Consult. 03/06/2023. <https://fr.aleteia.org/2018/11/06/la-france-a-retrouve-ses-pretres-dans-les-tranchees/>

³⁹⁷ Turbergue, J.- P. (Ed.) & Service historique de la Défense. (2006). op. cit., p. 154.

³⁹⁸ Petermann, S. (2009). art. cit., p. 35, 37.

trend ontstaan om in oude uniformen te verschijnen op herdenkingen wat uiteraard geen echte re-enactment is, hoewel de activiteit wel tot de historische ruimte behoort. Ook het aanleggen van een tijdelijk Frans kampement in één van de naburige dorpen is hier een voorbeeld van. Sinds 2016 worden er vanuit de Mémorial de Verdun tal van initiatieven ontwikkeld om de historische ruimte drastisch te vergroten waardoor ook mythen - die vooral verspreid worden via populaire geschiedschrijvingen, persartikelen en het internet - systematisch worden teruggedrongen. De Mémorial zet o.a. in op geleide bezoeken op het slagveld ('Suivez l'histoire') en tal van kwalitatieve lezingen, thematische tentoonstellingen en ook meer visuele manifestaties zoals een luchtshow met vliegtuigen uit de betrokken periode. De Mémorial gebruikt ook actief de verschillende sociale media om een zo groot mogelijk bereik te hebben. Daar worden niet enkel aankondigingen geplaatst maar worden ook de lezingen live uitgezonden die bovendien op een later tijdstip nog kunnen geconsulteerd worden. Het systematisch vergroten van de historisch-wetenschappelijke ruimte kan enkel maar toegejuicht worden. Door een evenwicht te zoeken tussen historisch-wetenschappelijke kennis en hedendaagse toeristische behoeften, ontstaat er bovendien een werkvlak waarbinnen men, veel meer dan vroeger het geval was, mooie resultaten kan boeken.

Herdenkingen en plaatsen van herinnering kunnen onmogelijk blijven bestaan zonder aanwezige deelnemers en bezoekers. Donkere plaatsen oefenen bovendien een grote aantrekkingskracht uit op mensen. In 2006 ontwikkelde Philip Stone een spectrumschaal om de gradatie van plaatsen van extreem geweld, gruwel en lijden in kaart te brengen. Volgens deze schaal behoort het slagveld van Verdun tot een van de donkerste plaatsen. De afgelopen eeuw heeft er een evolutie plaatsgevonden die Verdun van een zeer donkere klassificatie naar een minder donkere heeft gebracht.³⁹⁹ Sandrine Virgili duidt de periode van 1916 tot 1919 aan als de donkerste periode uit de gehele Verdun herdenkingsgeschiedenis. Vanaf 1919 tot circa 1966 ontstaat er een bedevaartstoerisme. Met de opening van de Mémorial de Verdun ontwikkelt er zich in 1967 een herdenkingstoerisme dat zal doorlopen tot ongeveer 1996. Verdun haalt in deze periode cijfers van gemiddeld 400.000 bezoekers per jaar met uitschieters in 1976 en nog eens in 1977 wanneer er meer dan 500.000 bezoekers worden geteld. Ondanks deze hoge cijfers zullen de bezoekersaantallen systematisch een dalende trend inzetten. De drie belangrijkste oorzaken hiervoor zijn: de groeiende afstand in tijd tot de oorspronkelijke gebeurtenissen van 1916, het fysiek wegvallen van een steeds groter aantal oud-strijders en een overwoekerende vegetatie die de site onaantrekkelijk maakt.⁴⁰⁰ Tussen 1996 en 2016 bevindt zich een periode die schommelt tussen herdenkingstoerisme en entertainmenttoerisme. Het grote economische potentieel van het voormalige slagveld trekt meer en meer belanghebbenden aan die geïnteresseerd zijn in een commerciële

³⁹⁹ Stone, P. R. (2006). "A dark tourism spectrum: Towards a typology of death and macabre related tourist sites, attractions and exhibitions". In: *Tourism. An International Interdisciplinary Journal*, vol. 54, no. 2, pp. 145-160.

⁴⁰⁰ Virgili, S., Delacour, H., Bornarel, F., Liarte, S. (2018, januari). art. cit., pp. 61-67.

uitbating. Hieronder vallen naast de stad Verdun, het departement Meuse, de regio Lorraine, het Office national des forêts en diverse vrijwilligersorganisaties die zich inzetten voor een meer toeristische interpretatie van oorlogserfgoed. Opvallend is dat Verdun, ondanks het grote economische potentieel, er niet in slaagt om grote groepen toeristen aan te trekken. Tussen 1995 en 2005 verminderen de bezoeken aan de verschillende monumenten bovendien met 20 tot 30% om volgens de cijfers van Tourisme Lorraine pas met de honderdjarige herdenking opnieuw een stijging te kennen met 52 %. Volgens de plaatselijke autoriteiten is de slecht uitgebouwde toeristische infrastructuur de belangrijkste oorzaak dat er weinig bezoekers worden aangetrokken. Lokale autoriteiten zien wel degelijk mogelijkheden in een toeristische ontwikkeling van het slagveld maar ze worden hierin afgeremd en zelfs gestopt door de verenigingen van oud-strijders. Volgens onderzoek van Barcellini dat in 2013 gepubliceerd werd, blijven de oud-strijders verenigingen bijzonder actief en oefenen ze een grote invloed uit op het aanbod. Het standpunt dat ze hanteren, is dat wie naar het slagveld komt dit doet om te leren en te herdenken en niet om zich te amuseren.⁴⁰¹

Een belangrijke vaststelling van Virgili is dat Verdun kampt met tegengestelde belangen. Men wil enerzijds de site zo authentiek mogelijk houden en tegelijk wil men veel meer toeristen aantrekken. De lokale autoriteiten proberen daarbij economische modellen te imiteren zoals die o.a. gebruikt worden in Hiroshima en Auschwitz en die ervoor zorgen dat daar jaarlijks meer dan 1 miljoen bezoekers worden aangetrokken. De optie is bijzonder verleidelijk en er wordt dan ook stevig geïnvesteerd in internationale promotie. Ook hoopt men erkend te worden als Unesco werelderfgoed. Het is volgens Sandrine Virgili een van de redenen dat de Mémorial de Verdun werd omgetoverd tot een internationaal toeristisch complex met nieuw aangelegde wandelroutes temidden van de zone rouge. Daarnaast zet men stevig in op websites, Facebookpagina's en Twitter accounts. Om toeristen aan te trekken worden er ook zuivere entertainment activiteiten ontwikkeld, maar die situeren zich allemaal buiten de zone van het slagveld. De Office national des forêts probeert op haar beurt het aanbod op het slagveld verder uit te breiden wat leidt tot protest van de oud-strijdersvereniging Ceux de Verdun. Andere conflicten gaan over hoe de site te exploiteren. Ze ontstaan tussen de stad, de grotere regio Verdun en het departement Meuse. Heel deze complexe situatie zorgt ervoor dat het economisch potentieel wordt afgeremd en niet maximaal tot ontwikkeling kan komen.⁴⁰²

⁴⁰¹ Barcellini, S. (2013, juli). "Le tourisme de mémoire lié à la Grande Guerre. Un enjeu d'avenir". In: *Revue Espaces. Tourisme et Loisirs*.

⁴⁰² Virgili, S., Delacour, H., Bornarel, F., Liarte, S. (2018, januari). art. cit., pp. 67-68.

Frans nationale en Europese politiek op het slagveld

Op het einde van de Tweede Wereldoorlog is Frankrijk intern verdeeld. De rechtstreekse oorzaak is de persoon van Philippe Pétain die met het Vichyregime meer en meer in een collaboratie met nazi-Duitsland was verzeild geraakt. Heel wat oud-strijders van de Eerste Wereldoorlog scharen zich bij het begin van de Tweede Wereldoorlog achter Pétain terwijl diegenen die na de capitulatie de strijd willen verderzetten de zijde kiezen van Charles de Gaulle. De levensloop van de Gaulle heeft die van Pétain meerdere malen doorkruist.

In oktober 1912 wordt Charles de Gaulle toegevoegd aan het 33ste regiment infanterie dat gelegerd is in Arras. De bevelhebber van het regiment is een zekere kolonel Philippe Pétain. Tot eind april 1914 zullen beide mannen binnen dit regiment functioneren. Charles de Gaulle bewondert Philippe Pétain omwille van zijn onafhankelijke geest en Pétain ziet op zijn beurt heel wat capaciteiten in de jonge de Gaulle. De goede relatie zal met het verstrijken van de jaren volledig verdwijnen.⁴⁰³

Na de Tweede Wereldoorlog is de houding van de Fransen t.o.v. Pétain verre van eenduidig. Sommigen zien hem als een regelrechte verrader die de kans greep om dictator te worden. Anderen vergoelijken zijn handelen door te stellen dat hij een oude grijsaard was die niet meer scherp kon denken en oordelen, maar die gehandeld heeft vanuit het idee goed te doen. Het beeld van de WO2-Pétain staat alleszins haaks op dat van WO1.⁴⁰⁴ De herdenking van Verdun is tijdens de eerste twee decennia na de Tweede Wereldoorlog dan ook een bijzonder moeilijke zaak. Frankrijk geraakt bovendien verwickeld in meerdere dekolonisatieoorlogen.⁴⁰⁵ Tussen 1945 en 1954 maken Cambodja, Laos en Vietnam zich los van Frankrijk.⁴⁰⁶ In maart 1956 volgen Marokko en Tunesië.⁴⁰⁷ Alle gebieden in Afrika zuidelijk van de Sahara volgen in 1960.⁴⁰⁸ Algerije verkrijgt zijn onafhankelijkheid in 1962 na een bloedige oorlog die meerdere jaren duurt.⁴⁰⁹ Onder

⁴⁰³ Archives Pas-de Calais. (s.d.). "Réunion des grandes figures du 33e R.I. à Verdun. Pétain et de Gaulle au 33e R.I.". Consult. 22/05/2023.

<https://www.archivespasdecalais.fr/Decouvrir/Chroniques-de-la-Grande-Guerre/Histoires-de-la-Grande-Guerre/Reunion-des-grandes-figures-du-33e-RI-a-Verdun>

⁴⁰⁴ Prost, A. & Krumeich, G. (2017, 2015). op. cit., p. 286.

⁴⁰⁵ Zie: Luxembourg Centre for Contemporary and Digital History. (s.d.). Consult. 18/07/2023.

<https://www.cvce.eu/education/unit-content/-/unit/dd10d6bf-e14d-40b5-9ee6-37f978c87a01/5bcbdcc4-0405-4034-90c0-e21875b5c356>

⁴⁰⁶ Ibidem, "La décolonisation de l'Indochine française". Consult. 18/07/2023.

https://www.cvce.eu/obj/la_decolonisation_de_l_indochine_francaise-fr-07de58e8-3864-473a-a9a3-0be579a96113.html

⁴⁰⁷ Ibidem, "L'indépendance du Maroc et de la Tunisie". Consult. 18/07/2023.

https://www.cvce.eu/obj/l_independance_du_maroc_et_de_la_tunisie-fr-7123b71a-89bd-4f45-bae3-05c7986b17b4.html

⁴⁰⁸ Ibidem, "L'émancipation de l'Afrique noire". Consult. 18/07/2023.

https://www.cvce.eu/obj/l_emancipation_de_l_afrique_noire-fr-bdb4eb70-3153-421a-8759-6d847d39e625.html

⁴⁰⁹ Ibidem, "Chronologie des événements en Algérie (1954-1962)". Consult. 18/07/2023.

https://www.cvce.eu/obj/chronologie_des_evenements_en_algerie_1954_1962-fr-b0fbcd19-ae1a-444e-ac

deze omstandigheden is het al te absurd om tijdens de herdenkingen in Verdun ‘Nooit meer oorlog, nooit meer Verdun’ te roepen.

In 1956 roept president René Coty vanop de trappen van À la Victoire op tot eenheid van de ganse natie - onder de ganse natie verstaat hij zowel continentaal Frankrijk als de Franse overzeese gebieden - wat politiek en maatschappelijk alleszins gemakkelijker te verteren valt dan een inhoudsloos ‘nooit meer Verdun’ op een moment dat Frankrijk volop oorlog voert. De link met Verdun wordt echter wel gelegd van zodra politici en gezagsdragers in allerlei toespraken het patriottisme en de moed van de soldaten die de koloniale oorlogen uitvechten, beginnen te vergelijken met die van de soldaten van 1916. Laurent Bellini, voormalig hoofd van het protocol van het Ministerie van Defensie, zegt in een interview dat deze link in juni 1956 ook door Coty werd gelegd.⁴¹⁰

In de tweede helft van december 1958 wordt Charles de Gaulle verkozen tot president van Frankrijk, een functie die hij officieel opneemt vanaf begin januari 1959. De belangrijkste taak voor de Gaulle is opnieuw eenheid in een verdeelde natie te brengen. Door de Tweede Wereldoorlog is er een variëteit aan groepen ontstaan en de kunst is om die terug samen te brengen onder de vlag van de republiek. De methode die de Gaulle hanteert, is eenvoudig. Hij is in de eerste plaats aanwezig op de herdenking van allerlei gebeurtenissen en sommige gebeurtenissen worden ook speciaal georganiseerd om een natieversterkend effect te bekomen. De bekendste ceremonie is de opname in het Panthéon van de Franse verzetsstrijder Jean Moulin.⁴¹¹ De taak van de Gaulle wordt echter bemoeilijkt door een incident dat plaatsvond op 2 maart 1916 nabij het Fort de Douaumont. Die dag wordt kapitein Charles de Gaulle van het 33ste regiment infanterie gevangen genomen. Over de omstandigheden waarop dit gebeurde, bestaan er meerdere versies waarbij de officiële versie afwijkt van andere getuigenissen. Volgens sommigen vecht de Gaulle die dag tot het bittere einde. Anderen zien in de gevangenneming een overgave wat in de tijdsgeest van toen een bijzonder ernstig feit was.⁴¹² Volgens de officiële versie wordt de Gaulle gewond door een bajonetsteek in zijn bil. De Duitsers nemen hem aansluitend gevangen. Andere versies duiken in de aanloop naar de vijftigjarige herdenking van Verdun op en dit vanaf begin jaren 1960. Meerdere

80-2ad8fcfe913c.html ; Zie ook: Teyssier, A. (2016). “La tragédie de l’Empire colonial français (1945-1962)”. In: Gueniffey, P. & Lentz, Th. (Ed.). *La fin des Empires*. Paris, Éditions Perrin. ; Sévillia, J. (2018). *Les vérités cachées de la Guerre d’Algérie*. Paris, Éditions Fayard.

⁴¹⁰ Institut national de l’audiovisuel. (1956, 17 juni). “Extraits du discours de René Coty à Verdun”. (Audio). Consult. 23/03/2023.

<https://www.ina.fr/ina-eclaire-actu/audio/phd98201283/extraits-du-discours-de-rene-coty-a-verdun> ; Pierrel, S. (2016). “Émission spéciale Verdun. Un symbole universel”. [Presentatie: Laurent Parisot & Jean-Philippe Tranvouez. Gasten: Laurent Jalabert (Université de Lorraine) & Laurent Bellini (Ancien chef du Protocol. Ministère de la Défense et des Anciens Combattants)]. France 3. Lorraine. Vooravond van de ontmoeting tussen François Hollande en Angela Merkel op 29 mei 2016. (Televisieuitzending, debat. Live vanuit het Centre Mondial de la Paix). Verdun, 28 mei 2016.

⁴¹¹ Zie: Azéma, J.-P. (2006). *Jean Moulin*. Paris, Tempus-Éditions Perrin. ; Prost, A. & Krumeich, G. (2017, 2015). op. cit., pp. 286-287.

⁴¹² Zie de reeds besproken polemiek in het bois des Caures met kolonel Driant en zijn Chasseurs die werd onderzocht door Ian Ousby.

getuigenissen zijn afkomstig van manschappen van zijn eigen eenheid. Die beweren dat ze van de Gaulle opdracht kregen om zich over te geven. De Duitse officier die hem gevangen nam, een zekere Casimir Albrecht, spreekt eveneens van een overgave en hij vermeldt ook nergens de verwonding van de Gaulle. Casimir Albrecht zegt dat hij vooral onder de indruk was van de lengte van de Franse bevelvoerende officier.⁴¹³

Zoals steeds ontstaat er een polemiek met een bijbehorende gepolitiseerde geschiedschrijving. Voorstanders van de Gaulle benadrukken de weerstand. Aanhangers van Pétain beweren het tegenovergestelde. Er volgen weinig zinvolle analyses die leiden tot allerlei meningen, veronderstellingen en niet bewijsbare hypothesen. Jean-Baptiste Ferracci schrijft dat de Gaulle en zijn manschappen die dag na een bijzonder hevig artilleriebombardement tegenover vijf vlammenwerpers en twaalf mitrailleurs (sic) kwamen te staan. Ferracci oordeelt niet, maar hij laat zeker niet na om allerlei veronderstellingen te formuleren.⁴¹⁴

Gaullisten zullen bij hoog en bij laag blijven beweren dat de negatieve teneur rond de Gaulle werd opgezet door Pétainisten die niet konden leven met het feit dat de Gaulle zich had afgekeerd van maarschalk Pétain. Net zoals in de zaak Falkenhayn is er maar één conclusie mogelijk. Men weet niet wat er juist gebeurd is. Wat wel duidelijk mag zijn, is dat elke beoordeling van menselijk gedrag op het slagveld van Verdun onder de gegeven omstandigheden van 1916 getuigt van verregaand politiek-ideologisch moralisme.

De toon die Charles de Gaulle in zijn toespraak in 1966 vanop de trappen van het Ossuaire ter gelegenheid van de vijftigjarige herdenking van de slag aanneemt, is alleszins verzoenend. Wanneer hij het over Pétain heeft, maakt hij een onderscheid tussen de Eerste en de Tweede Wereldoorlog. Hij verwijst naar de hoge leeftijd van Pétain in 1940 en naar de uitzonderlijke omstandigheden waarin de gebeurtenissen zich afspeelden. Hij noemt het handelen van Pétain laakbaar, maar voegt eraan toe dat wanneer alles anders was verlopen de Franse republiek Pétains glorie, die hij verworven had tijdens de Eerste Wereldoorlog, nooit zou hebben miskend of betwist.⁴¹⁵

De huidige president Emmanuel Macron vond overduidelijk inspiratie in de woorden van de Gaulle. Hij probeerde in 2018 ter gelegenheid van een huldebetoon aan de militaire bevelhebbers van Frankrijk op zijn beurt een onderscheid te maken tussen de Pétain van Wereldoorlog 1 en die van Wereldoorlog 2. Wat de Gaulle wel kon en mocht zeggen, kan en mag Macron door een veranderde tijdsgeest duidelijk niet. Naar aanleiding van zijn uitspraak ontstond er een hevige ideologische polemiek en er volgden

⁴¹³ Trouillard, S. (2016, 2 maart). "Centenaire 14-18. Grande Guerre : la mystérieuse capture de Charles de Gaulle à Verdun". France 24. Consult. 11/05/2023.
<https://www.france24.com/fr/20160302-grande-guerre-capture-verdun-charles-gaulle-prisonnier-histoire-lache-courage-combats>

⁴¹⁴ Ibidem ; Zie ook: Ferracci, J.-B. (2015). *De la capture à Verdun à la rupture avec Pétain. Une autre histoire de Charles de Gaulle*. Paris, Les Éditions de Paris.

⁴¹⁵ Institut national de l'audiovisuel. (1966, 29 mei). "Cérémonie à l'Ossuaire de Douaumont". Fiche 00255. Consult. 04/01/2023.
<https://fresques.ina.fr/de-gaulle/fiche-media/Gaulle00255/ceremonie-a-l-ossuaire-de-douaumont.html>

tal van afkeurende reacties waaronder die van Macrons voorganger François Hollande. De hevigste reacties kwamen van politici zoals Jean-Luc Mélenchon en Benoît Hamon.⁴¹⁶ In dit soort van discussies overheerst passie echter heel dikwijls de ratio.

Tijdens dezelfde toespraak eind mei 1966 behandelde de Gaulle ook de Frans-Duitse relaties. De algemene impressie van wat de Gaulle zei, was positief zoals dit heel dikwijls het geval is bij dit type van politieke toespraken. Wanneer men echter wat dieper graaft, ontstaat er een ander beeld. De Gaulle verwees eerst naar de verscheurende gebeurtenissen die de twee wereldoorlogen veroorzaakt hadden en benadrukte de noodzaak van een verenigd Europa. Hij zei dat Europa een voorbeeldrol diende te vervullen op het vlak van beschaving en vooruitgang. Hij verwees daarbij naar het bilaterale vriendschapsverdrag dat in januari 1963 tussen Frankrijk en Duitsland werd afgesloten en benadrukte dat Frankrijk over de nodige openheid beschikte om op deze weg verder te gaan. De toespraak van de Gaulle stond echter ver van de realiteit. Antoine Prost en Gerd Krumeich schrijven dat Verdun op dat ogenblik nog helemaal niet klaar was om een verbindende symbolische rol op te nemen. Bovendien had de Gaulle expliciet geweigerd om de Duitsers uit te nodigen voor de vijftigjarige herdenking van de slag en dit ondanks een vraag van zowel de Duitse president als van de Duitse regering.

Het is de Duitse oud-strijder Ernst Jünger, auteur van het beroemde werk *In Stahlgewittern*,⁴¹⁷ die tijdens een korte toespraak bij de herdenking van de slag in 1979 voorstelde dat Verdun moest ophouden een louter Frans nationaal symbool te zijn en zich in plaats daarvan diende in te zetten een symbool te worden van de vrede tussen de naties. Uiteindelijk zal er een eerste aanzet gegeven worden door de gemeenteraad van Verdun. Vanaf 1965 speelde die reeds met het idee om een vredescentrum op te richten. Het zal nog duren tot september 1988 vooraleer UNO secretaris-generaal Javier Perez de Cuellar de eerste steen legt van wat het Centre Mondial de la Paix, des Libertés et des Droits de l'Homme zal worden. De kernboodschap van het Centrum is: 'nooit meer Verdun'. De uiteindelijke inhuldiging gebeurde pas in 1994. Eén van de problemen met het centrum is de ongelukkige ligging in de bovenstad. Het is gevestigd in het gerestaureerde bisschoppelijke paleis vlakbij de kathedraal. Door haar ligging trekt het complex echter amper bezoekers. In 2004 werden er slechts 7000 betalende geïnteresseerden geregistreerd. Dit cijfer is verwaarloosbaar wanneer we het vergelijken met de cijfers die op het slagveld werden opgetekend. Ondanks een algemene dalende trend kende men er toch nog een toeloop van meer dan 200.000 geregistreerde bezoekers per jaar. Wat er verder met het centrum gaat gebeuren, is vandaag nog steeds onderwerp van een moeizaam en soms pijnlijk debat.⁴¹⁸

⁴¹⁶ Berdah, A. (2018, 7 november). "Macron crée la polémique en justifiant l'hommage à Pétain". In: *Le Figaro*.

⁴¹⁷ Jünger, E. (2007, 1920). In *Stahlgewittern. Aus dem Tagebuch eines Stoßtruppführers*. Stuttgart, Verlag Klett-Cotta. (oorspr. Leisnig, Verlag Robert Meier).

⁴¹⁸ Zie: Prost, A. & Krumeich, G. (2017, 2015). op. cit., pp. 287-291.

Vanaf de aanvang van de herdenkingen in 1920 tot het uitbreken van de Tweede Wereldoorlog was tijdens politieke toespraken de wederopbouw het belangrijkste binnenlandse thema. Wanneer Franse politici verwezen naar buitenlandse politiek had men het vooral over de uitbouw van allerlei allianties. Na de Tweede Wereldoorlog staat om begrijpelijke redenen opnieuw de wederopbouw centraal maar dit maal diende zich ook een noodzakelijke staatshervorming aan die in Verdun tijdens de verschillende herdenkingen besproken werd. Bijkomend verwees men naar het Vichy-regime, Pétain en de nationale eer. Er werd eveneens aandacht besteed aan het belang van eenheid binnen de natie, een thema dat herhaaldelijk terug zal opduiken. Op buitenlands vlak sneden politici thema's aan die te maken hadden met de positie van Frankrijk in de internationale politiek, de Sovjetunie en de oorlog in Algerije. Men benadrukte steeds meer en meer het belang van een Frans-Duitse vriendschap, de constructie van een verenigd Europa en een noodzakelijke ontwapening. Vandaag wordt op buitenlands vlak vooral de noodzaak van een verenigd en goed functionerend Europa benadrukt dat garant staat voor welvaart en vrede.⁴¹⁹

Waar president Raymond Poincaré het nog had over de Franse ziel, patriottisme, nationale heldenmoed en edelmoedigheid gaat het in een latere fase over vrede (Charles De Gaulle, 1966), eenheid en broederlijkheid (Valéry Giscard d'Estaing, 1976) en de constructie van een verenigd Europa (François Mitterrand vanaf 1986).⁴²⁰ In 1991 noemde eerste minister Édith Cresson Verdun zelfs de hoofdstad van het verzoende Europa en van de vrede. Lionel Jospin maakte van Verdun in 2001 zowel een nationaal als een Europees symbool. De Europese teneur werd vervolgens verdergezet door president Jacques Chirac (2006) en president Nicolas Sarkozy die op 11 november 2008 tijdens zijn toespraak in Verdun eveneens een lans brak voor de zeshonderd Franse soldaten die tijdens de Eerste Wereldoorlog werden gefusilleerd.⁴²¹ Bij de honderdjarige herdenking in 2016 (president François Hollande en Bondskanselier Angela Merkel) was zowel het nationale aspect als het militaire overwinningaspect volledig verdwenen en vervangen door een zuiver pacifisme.

Meerdere Franse presidenten hebben tijdens hun ambtstermijn Verdun ingezet om terug grip te krijgen op moeilijke situaties of om onderliggende spanningen te ontmijnen. De Verdun herdenking van 1984 is hiervan een voorbeeld. Heel vaak wordt deze plechtigheid voorgesteld als een belangrijk historisch keerpunt. De vraag is of deze

⁴¹⁹ Zie: Petermann, S. (2009). art. cit., p. 38.

⁴²⁰ Valéry Giscard d'Estaing (ambtstermijn van mei 1974 tot mei 1981) was de eerste president in de periode na de Tweede Wereldoorlog die geen oud-strijder was van de Eerste Wereldoorlog. Volgens Laurent Bellini zorgde het feit dat een president die niet gevochten had tijdens de Eerste Wereldoorlog maar toch herdenkt, mee voor het verder sacraliseren van Verdun. Zie: Pierrel, S. (2016). "Émission spéciale Verdun. Un symbole universel".

⁴²¹ Petermann, S. (2009), art. cit. pp. 38-39. ; President Jacques Chirac had bovendien een hele sterke band met de oud-strijders en kende ze zelfs bij naam. Zie: Pierrel, S. (2016). "Émission spéciale Verdun. Un symbole universel". ; Zie ook: s.n. (2008, 11 november). Pour M. Sarkozy, les fusillés de 14-18 "n'avaient pas été des lâches". In: *Le Monde*.

herdenking dit blijft wanneer we de achtergrond bekijken waartegen ze destijds plaatsvond. Op 22 september 1984 ontmoeten de Franse president Mitterrand en de Duitse Bondskanselier Helmut Kohl elkaar in het Maasstadje. Het is de eerste keer dat de staatshoofden van beide landen samen het voormalige slagveld bezoeken. Het is ook de eerste maal dat een Franse president officieel voet zet op een Duitse militaire begraafplaats. Het is trouwens tekenend dat de dichtsbijzijnde Duitse militaire begraafplaats - de begraafplaats van Consenvoye - op maar liefst 12 km van het Ossuaire de Douaumont ligt. Door dit soort van beslissingen eigenden de Fransen zich in het interbellum het volledige slagveld toe. De ceremonie in 1984 is in wezen niet meer dan een compensatie voor het niet uitnodigen van de Duitsers bij de herdenking van D-day op 6 juni in Normandië waar ze niet mochten bij aanwezig zijn. Vanop de eerste rij kijkt Ernst Jünger toe, één van de vele genodigden. Wanneer beide staatshoofden naast elkaar staan met het gezicht naar het Ossuaire gericht, grijpt Mitterrand tijdens het spelen van de Marseillaise plots Kohls hand. Het is lang niet zeker of het om een spontaan gebaar ging of dat het met voorbedachtheid gebeurde.⁴²² Alleszins is de pers euforisch en de gebeurtenis wordt breeduit gesmeerd. Kranten en andere media zien het als een belangrijke symbolische handeling voor een verdere verzoening. Door de fixatie op Verdun verdwijnt echter de weigering van een Duitse aanwezigheid in Normandië volledig naar de achtergrond. Net zoals we bij de Gaulle in 1966 gezien hebben, bestaat er een wezenlijk verschil tussen wat lijkt te zijn en wat werkelijk is. Doordat Mitterrand een non-verbale handeling stelt, is het effect wel vele malen groter. De foto verschijnt in alle kranten en het moment wordt uiteraard ook vastgelegd en verspreid door de aanwezige televisiezoekers. Bij de herdenking in 1984 worden voor het eerst ook massaal veel kinderen en jongeren ingezet. Het zijn er in totaal 2000, een cijfer dat voor de negentigjarige herdenking zal oplopen tot 3000 en voor de honderdjarige herdenking tot 4000.⁴²³

Een volgende president die Verdun handig probeerde in te zetten, is Jacques Chirac. Bij Verdun vochten in 1916 niet alleen christelijke en vrijzinnige soldaten maar ook joden en moslims. Desondanks vallen joden en moslims bij de bouw van het Ossuaire uit de boot. Het project is reeds te duur en om te bezuinigen voorziet men geen herdenkingsplaats voor de andere geloofsgemeenschappen. Doordat de sfeer eind jaren 1930 steeds somberder en dreigender wordt, trekt men in juni 1938 vlakbij het Ossuaire een Monument Israélite op. Men wil hiermee vooral een politieke boodschap geven. Tijdens de Tweede Wereldoorlog zal de Duitse bezetter dit monument niet schenden. Er wordt wel houtwerk voorgeplaatst zodat het aan het zicht onttrokken wordt. Geheel anders is

⁴²² Zie voor de herdenkingsplechtigheid: Le Magazine (1984, 22 september). "Vivre ensemble: François Mitterrand et Helmut Kohl à Verdun". Proposé par: Institut national de l'audiovisuel. Consult. 12/07/2023. <https://www.ina.fr/ina-eclair-actu/video/cab90007082/vivre-ensemble-francois-mitterrand-et-helmut-kohl-a-verdun>

⁴²³ Zie o.a. Prost, A. & Krumeich, G. (2017, 2015). op. cit., pp. 291-294, 306. ; Tijdelijke tentoonstelling in het Centre Mondial de la Paix. Verdun, 2016.

het gesteld in onze hedendaagse periode. In 2004 wordt tijdens het presidentschap van Jacques Chirac het joodse herdenkingsmonument geprofaneerd en volgekalkt met antisemitische slogans en hakenkruisen.⁴²⁴

Tijdens het presidentschap van Chirac ontstaan er ook hevige rellen in de banlieues van Franse grootsteden. Reeds vanaf de jaren 1980 zijn er rellen die vanaf de jaren 1990 in kracht zullen toenemen om in 2005 en in 2023 een nieuw hoogtepunt te bereiken.⁴²⁵

Omwille van politieke redenen wordt in juni 2006 een Mémorial aux Combattants Musulmans opgericht op het voormalige slagveld van Verdun. Vanuit het idee van inclusie wil men de moslimgemeenschap in Frankrijk de boodschap geven dat moslims ook gevochten hebben in het Franse leger en bijgevolg volwaardig deel uitmaken van de Franse natie. In het voorwoord van het werk van Jean-Pierre Turbergue schrijft Jacques Chirac dat van de circa 900.000 Fransen die in 1916 bij Verdun werden ingezet ongeveer 50.000 soldaten afkomstig waren uit de koloniale gebieden.⁴²⁶ Het monument dat wordt opgetrokken is in Moorse stijl en staat recht tegenover het perk waar de moslimstrijders begraven liggen op de nationale militaire begraafplaats van Fleury-devant-Douaumont. Het vormt volgens sommigen een dissonant in het landschap. Voor de onthulling van het monument en de bijbehorende plechtigheid investeerde de Franse republiek in totaal 600.000 euro.⁴²⁷

Tot slot is er ook nog de opvallende uitspraak van de huidige president Emmanuel Macron die op zijn beurt een poging ondernam om Verdun in te zetten en te betrekken bij een actuele politieke situatie. Op 16 oktober 2020 wordt Samuel Paty, een zevenenveertigjarige Franse leraar geschiedenis-aardrijkskunde eerst neergestoken en aansluitend onthoofd bij een jihadistische aanslag die plaatsvindt vlakbij het college waar hij lesgeeft in Conflans-Sainte-Honorine (Yvelines). De aanleiding voor de moord was het tonen en bespreken van Mohamed cartoons tijdens zijn lessen. Frankrijk is in shock. Emmanuel Macron gaat nog dezelfde avond ter plaatse en houdt voor de verzamelde pers en media een korte toespraak. Op het einde van de toespraak gaat hij over op het intussen gekende thema van het belang van eenheid van de natie en gebruikt hij tot tweemaal toe de woorden die generaal Robert Nivelle uitsprak tijdens de zware Duitse

⁴²⁴ Tijdens dezelfde periode vinden er ook baldadigheden plaats op de joodse begraafplaats van Herrlisheim-près-Colmar en wordt ook de synagoge van Valenciennes gevisiteerd. In maart en juni 2016 is het opnieuw prijs. Dit keer is de synagoge van Verdun het doelwit samen met de kerk Sainte Catherine. Zie: Barret, J. (2004, 8 mei). "Profanation antisémite au mémorial juif de Verdun". In: *Libération*. ; AFP. (2016, 6 juni). "Des croix gammées sur la synagogue de Verdun". In: *La Croix*.

⁴²⁵ Gracieux, C. (2022, 19 september). "Les émeutes dans les banlieues françaises en 2005. Contexte historique". *Lumni enseignement*. Proposé par l'Institut national de l'audiovisuel (2005, 17 november). Consult. 14/02/2023.
<https://enseignants.lumni.fr/fiche-media/00000001085/les-emeutes-dans-les-banlieues-francaises-en-2005.html>

⁴²⁶ "Préface de Monsieur le Président de la République". In: Turbergue, J.- P. (Ed.) & Service historique de la Défense. (2006). op. cit., s.p.

⁴²⁷ Zie: 'Inleiding van Richard Heijster'. In: Jonker, H. (2009, 1981). op. cit., s.p.

aanval van 23 juni 1916: “ils ne passeront pas”. Ook hier wordt er een duidelijke link gelegd tussen Verdun 1916 en hedendaagse politiek.⁴²⁸

Met het verstrijken van de tijd verliezen gebeurtenissen maar ook het herdenken van gebeurtenissen onherroepelijk een groot deel aan betekenis. Men kan dit betreuren of er zich tegen verzetten, maar het is wel zo. Daarnaast speelt het al dan niet uitbreken van een nieuwe oorlog een rol. Recentere oorlogen verdringen vorige oorlogen. Indien er geen nieuwe oorlogen uitbreken, kan men net iets langer vasthouden aan de laatste oorlog maar ook hier speelt op termijn het onvermijdelijke tijdselement. Een voorbeeld hiervan is de slag bij Waterloo (1815). De Nederlanders die in grote mate betrokken waren bij deze slag, hetzij via een familielid of via een bekende, herdenken vanaf 1816 actief de slag. Vanaf circa 1840 wordt deze herdenking Waterloodag genoemd. Meer en meer kent de herdenking een evolutie naar een echte feestdag en op 18 juni 1861 zijn er zelfs gekostumeerde optochten. De eerste maal dat Waterloodag ongemerkt voorbijgaat is in 1915. De eerste Wereldoorlog verdringt de herdenking, maar vernietigt ze niet. Vanaf de jaren 1930 wordt Waterloodag door initiatieven binnen het Nederlandse leger nieuw leven ingeblazen. Waterloo wordt in deze periode ook politiek gebruikt om het moreel van de Nederlandse natie op te krikken en om nieuw zelfvertrouwen op te bouwen. Tegelijk probeert men het steeds agressiever wordende Duitsland te imponeren met de grote, maar intussen vervlogen, verdienste van 1815. Met de Duitse bezetting van Nederland verdwijnt definitief het fenomeen van Waterloodag. Waterloo is inmiddels totaal irrelevant geworden en de aandacht wordt verlegd naar de Tweede Wereldoorlog. De herdenking van Waterloo wordt vervangen door de herdenking van 4 en 5 mei.⁴²⁹ De trend is algemeen. We herdenken al lang niet meer de oorlogen uit een ver verleden maar ook recentere oorlogen verdwijnen langzaam maar zeker naar de achtergrond. Een voorbeeld is in Frankrijk de Frans-Pruisische oorlog die verdrongen werd door de Eerste Wereldoorlog. Begraafplaatsen en monumenten van deze oorlog zijn enkel nog stille getuigen van een intussen vergeten verleden. De keuze om een gebeurtenis al dan niet te herdenken en de wijze waarop dit gebeurt is bijgevolg politiek-ideologisch geïnspireerd. Bovendien spelen er ook economische en toeristische factoren een rol. De herdenking van de Eerste Wereldoorlog die tanend was, werd door de groots opgezette manifestaties die ter gelegenheid van honderd jaar Eerste Wereldoorlog werden georganiseerd, nieuw leven ingeblazen. Dat daarbij economische en toeristische motieven een belangrijke rol speelden, is helaas onvermijdelijk. Dat ze echter een grotere rol spelen dan historisch-wetenschappelijke invalshoeken of die zelfs naar de achtergrond kunnen

⁴²⁸ Zie: TF1. info.fr. (2020, 16 oktober). “Attentat contre un enseignant : ‘ Ils ne passeront pas’, déclare Emmanuel Macron à Conflans”. (Beeldverslag toespraak E. Macron). Consult. 07/12/2022. <https://www.tf1info.fr/player/189627f6-ac10-44ef-b9d5-b23fc1d982d4/>

⁴²⁹ Zie: Sloos, L. Ph. (2015). *Onze slag bij Waterloo. De beleving van de overwinning op Napoleon in Nederland*. Nijmegen, Uitgeverij Vantilt. ; Vantilt (2015, 7 juni). “Waterloodag (18 juni): de voorloper van 4 & 5 mei”. Consult. 22/05/2023. <https://vantilt.nl/waterloodag-feestdag-rondom-de-slag-bij-waterloo/>

verdringen, is echter zorgwekkend.⁴³⁰ Een voorbeeld voor Verdun is in deze context de poging van Arsène Lux, oud-burgemeester van Verdun, om de Voie sacrée ahistorisch te laten doortrekken tot het centrum van Verdun. Hij stelde dit voor vanuit louter politieke en economisch-toeristische motieven.⁴³¹ Een tanende historische gebeurtenis kan echter ook levend gehouden worden door er zijdelings naar te verwijzen wat meestal zorgt voor het heroprakelen van het originele verhaal. Een recent voorbeeld zijn de vergelijkingen tussen Bachmoet in Oekraïne en Verdun 1916 die in de pers verschenen tijdens de eerste maanden van 2023.⁴³² Opnieuw werd er gegoocheld met veronderstelde hoge slachtoffercijfers om de vergelijking te kunnen maken. Los van het feit of een dergelijke vergelijking terecht of onterecht is, diepte men opnieuw één van de taaiste Verdun mythen op, namelijk die van het complete bloedbad. Tegelijk werd hiermee op een expliciete wijze patriottisme in de verf gezet, het kleinere broertje van nationalisme, dat net zo goed als grote broer gewoerd werd tijdens de honderdjarige herdenking van Verdun in 2016. Daar valt nog aan toevoegen dat het opmerkelijk is hoe snel pacifisme, dat in vreedstijd een zeer hoog moreel aanzien geniet, in oorlogstijd door zowel nationalistten als patriotten (staatsnationalistten) wordt afgedaan als defaitistisme. Nog opmerkelijker is dat een groot deel van zij die pacifisme als defaitistisch zien en zich plots pro oorlog en natiestaat menen te moeten uitspreken, onder normale omstandigheden juist prat gaan op hun pacifisme en humanisme en meestal ook gekend zijn omwille van hun virulent antinationalisme. Gemakkelijkheidshalve vergeten ze daarbij heel dikwijls hun eigen sluimerend staatsnationalisme te vermelden. De trend stemt alleszins tot diep nadenken.

Een belangrijke vraag is wat de toekomst zal brengen voor Verdun. Wordt het een curiosa zoals dit o.a. het geval is met de Frans-Pruisische oorlog, waar niemand meer wakker van ligt? De belangrijkste actoren voor een blijvende vrede in Europa zijn immers al lang niet meer Frankrijk en Duitsland. Nieuwe uitdagingen dringen zich op waarbij men de vraag

⁴³⁰ Zie voor een analyse van de situatie in Vlaanderen: Leenknecht, B. (2013-2014). *Een klaprozenexplosie. Analyse van de kritieken van historici op 100 jaar Groote Oorlog in Vlaanderen, 2014-18*. Universiteit van Amsterdam. Scriptie Master Publieksgeschiedenis o.l.v. Samuël Kruizinga ; Bost, M. (2013, 16 december). 'Framing Memory. National Perspectives of Remembering World War One'. (Lezing). Een kritische analyse van de lezing van Mélanie Bost die werd opgesteld door Birgit Leenknecht kan online geconsulteerd worden. Hieruit blijkt dat ondanks de kritiek die Leenknecht heeft op o.a. Mélanie Bost, ze toch moet toegeven dat de politieke en economische impact op de manier van herdenken erg groot is. Zie: Leenknecht, B. (s.d.). "Een klaprozenexplosie. Analyse van de kritieken van historici op 100 jaar Groote Oorlog in Vlaanderen, 2014-18". De Vlaamse scriptiebank. (Persbericht). Consult. 12/11/2022. ; Zie ook: Van Ypersele, L. (2013). "Tourisme de mémoire, usages et mésusages : le cas de la Première Guerre mondiale". In: *Témoigner. Entre histoire et mémoire*, 116, pp. 13-21.

⁴³¹ Zie o.a. de strijd van Christian Boulay voor een historisch juiste representatie van de Voie sacrée : Boulay, C. (s.d.). "Arsène Lux - Maire de Verdun (etc.). "La 'Voie Sacrée' et le chemin de fer à voie étroite 'Le Meusien'". Consult. 15/07/2023.
<http://www.chemindefermeusienvoiesacree.com/pages/arsene-lux-a-trompe-1.html>

⁴³² Zie o.a. : Calvi, Y. (2023, 9 maart). "Invité RTL - Guerre en Ukraine : pourquoi compare-t-on Bakhmout à Verdun?" RTL.fr. Consult. 11/03/2023.
<https://www.rtl.fr/actu/international/invite-rtl-guerre-en-ukraine-pourquoi-compare-t-on-bakhmout-a-verdun-7900242851>

moet durven stellen of de huidige ceremonie in Verdun met bijbehorend ritueel en symboliek nog voldoet om op termijn iets zinvol te betekenen. Bijkomend kan men zich afvragen of Verdun hierdoor zal teruggeworpen worden op haar oorspronkelijke status, namelijk, die van een louter Frans nationaal symbool, de laatste grote militaire overwinning die Frankrijk op eigen kracht wist te behalen.

Op 10 december 1926 ontving Aristide Briand de Nobelprijs voor de Vrede. Na de Eerste Wereldoorlog zal Briand zich ontpoppen tot een overtuigd pacifist en heel actief ijveren voor een blijvende vrede in een verenigd Europa. Briand overleed echter in 1932 en zag hierdoor de Tweede Wereldoorlog niet.⁴³³ Wat had Verdun hem geleerd? En wat leert Verdun ons?

⁴³³ Gouvernement français. (s.d.). "Aristide Briand reçoit le prix Nobel de la Paix avec son homologue allemand, Gustav Stresemann". Consult. 04/07/2023.
<https://www.gouvernement.fr/partage/8763-le-10-decembre-1926-aristide-briand-recoit-le-prix-nobel-de-la-paix-avec-son-homologue-allemand>

Conclusie

Ondanks dat de oorlog zich bij Verdun afspeelt over de volledige periode 1914-1918 heeft men Verdun steeds gereduceerd tot het Duitse offensief van 1916. Enkel Jacques Péricard en Alain Denizot plaatsen en bespreken Verdun in de volledige context van de Eerste Wereldoorlog.

Bij de geschiedschrijving van de slag ligt de focus bijna uitsluitend op de militaire aspecten. De hevigheid van de Duitse aanval wordt daarbij benadrukt net zoals de Franse defensieve reactie. Beide aspecten werden gemythologiseerd en vertonen heel wat onjuistheden. Doordat Frankrijk het Duitse offensief stopt, wordt Verdun een symbool van verzet tegen een agressor. Bovendien wordt, door de manier waarop de Fransen zich organiseren voor de slag, een groot deel van de natie bij de slag betrokken wat ervoor zorgt dat Verdun ook uitgroeit tot een Frans nationaal symbool. Nochtans is Verdun veel meer een politieke dan een militaire slag. De eis om stand te houden aan Franse zijde is louter politiek geïnspireerd en zorgt ervoor dat de Fransen de slag voeden en verlengen. Langs Duitse zijde speelt naast het prestige van generaal Knobelsdorf een interne machtsstrijd tussen Falkenhayn, Hindenburg en Ludendorff een belangrijke rol. Hierdoor blijven ook de Duitsers de slag voeden.

De grootste invloed op de beeldvorming werd en wordt uitgeoefend door overwinnaar Frankrijk. Na een fase van rouw ontstaat er een herdenkingscultuur die verder evolueert naar het aantrekken van massatoerisme, iets waar Verdun maar niet in slaagt omdat oud-strijdersverenigingen hiervoor de weg versperren. Ook politici gebruiken nationaal symbool Verdun op regelmatige tijdstippen om politieke beslissingen en betogen kracht bij te zetten. Doorheen de jaren vermindert zowel de militaire impact van de slag als de Frans nationale invulling ervan. Men poogt Verdun in te zetten om Europese lidstaten te verbinden, wat door tal van politieke en economische moeilijkheden binnen Europa niet echt lukt.

De belangrijkste evolutie die plaatsvond, is die op historisch-wetenschappelijk vlak. De Mémorial de Verdun speelt een cruciale rol in het verstrekken van juistere informatie over de slag. Desondanks moeten ze rekening houden met politieke eisen waardoor bepaalde aspecten van het originele verhaal, o.a. nationalistische aspecten, dreigen verloren te gaan.

Tot slot is er de belangrijke vaststelling dat men op termijn de herinnering en herdenking van Verdun alleszins niet meer op dezelfde manier zal kunnen blijven uitvoeren zoals dit in het verleden het geval was, tenzij hiervoor een politiek-ideologisch draagvlak wordt gevonden. Andere oorlogen tonen immers aan dat herdenkingen zonder politiek draagvlak een uiterste vervaldatum hebben. Moest dit niet het geval zijn voor Verdun, dan zou men Verdun pas écht uitzonderlijk kunnen noemen.

Bronnen

- Académie des sciences d’Outre-Mer. (2016). “Chemin de Mémoire des troupes d’Outre-Mer à Verdun et sur le Champ de Bataille (rive droite)”. (epub). Consult. 28/03/2023. <https://www.academieoutremer.fr/wp-content/uploads/2018/11/CDM2.pdf>
- Académie française. (s.d.). “Joseph Joffre”. Consult. 25/05/2023. <https://www.academie-francaise.fr/les-immortels/joseph-joffre>
- Afflerbach, H. (1994). *Falkenhayn. Politisches Denken und Handeln im Kaiserreich. Beiträge zur Militärgeschichte*. München. Verlag Oldenbourg.
- AFP. (2016, 6 juni). “Des croix gammées sur la synagogue de Verdun”. In: *La Croix*.
- Amat, J.-P. (1999). *La Forêt entre guerre et paix, 1870-1995. Étude de biogéographie historique sur l’Arc Meusien, de l’Argonne à la Woëvre*. Thèse. Université de Lille I, France.
- Amat, J.-P. (2015). *Les forêts de la Grande Guerre. Histoire, mémoire, patrimoine*. Paris, Presses de l’université Paris-Sorbonne.
- Anceau, É. (s.d.). “Impact direct et conséquences profondes de la guerre de 1870”. Ministère des Armées. Chemins de Mémoire. Consult. 29/05/2023. <https://www.cheminsdememoire.gouv.fr/fr/impact-direct-et-consequences-profondes-de-la-guerre-de-1870>
- Andrieu, P. (s.d.) *Service Secret. A l’écoute devant Verdun. Récit du capitaine Henri Morin*. (epub). Paris, Éditions G. Durassié & Cie.
- Anizan, A.-L. (2014). “1914-1918, le gouvernement de guerre”. In: *Histoire@Politique*, 1, nr. 22, pp. 215-232.
- Apocalypse Verdun: l’édition speciale (2016, february). “Docteur Bruno Frémont , médecin d’urgence et médecin légiste à Verdun”. Conférence à l’Ossuaire de Douaumont. Présentation: Marie Drucker. France télévisions, 2:22 t.e.m. 2:24. Consult. 30/08/2023. <https://www.dailymotion.com/video/x3tv0vo>
- Archives départementales de l’Aisne. “Les lois de Vichy sur la franc-maçonnerie”. Consult. 23/06/2023. <https://archives.aisne.fr/documents-du-mois/document-les-lois-de-vichy-sur-la-franc-maconnerie-65/n:85>
- Archives départementales de la Manche. “Acte de naissance d’Auguste Jules Louis François Thin”. nr. 518, 139/267. Consult. 20/04/2023. <https://www.archives-manche.fr/>
- Archives départementales Seines-Saint Denis. “Acte de mariage d’Auguste Jules Louis François Thin et Yvonne Leroy”. nr. 127, élément 64/169. Consult. 20/04/2023. <https://www.archives-departementales.com/index.php?article95/archives-en-ligne-de-la-seine-saint-denis>
- Archives Pas-de Calais. (s.d.). “Réunion des grandes figures du 33e R.I. à Verdun. Pétain et de Gaulle au 33e R.I.”. Consult. 22/05/2023.

<https://www.archivespasdecalais.fr/Decouvrir/Chroniques-de-la-Grande-Guerre/Histoires-de-la-Grande-Guerre/Reunion-des-grandes-figures-du-33e-RI-a-Verdun>

- Assemblée nationale. "André Thome (1879-1916)". Consult. 21/01/2023.
[https://www2.assemblee-nationale.fr/sycomore/fiche/\(num_dept\)/7053](https://www2.assemblee-nationale.fr/sycomore/fiche/(num_dept)/7053)
- Assemblée nationale. (s.d.). "Émile Driant (1855-1916)". Consult. 11/01/2023.
[https://www2.assemblee-nationale.fr/sycomore/fiche/\(num_dept\)/2592](https://www2.assemblee-nationale.fr/sycomore/fiche/(num_dept)/2592)
- Association du Fort de Metz-Queuleu. Pour la mémoire des internés-déportés et la sauvegarde du site. (s. d.). "Conjurateurs allemands 1944". Consult. 03/07/2023.
<https://www.fort-queuleu.com/conjurateurs-allemands-1944/>
- Audoin-Rouzeau, S. (2013). "Les tranchées". In: Audoin-Rouzeau, S. & Becker, J.-J. (eds.). *Encyclopédie de La Grande Guerre. 1914-1918. Édition du Centenaire*. Paris, Édition Bayard, pp. 235-241.
- Au fil des mots et de l'histoire. (2011, 5 decembre). "Verdun, la ville la plus décorée de France". Consult. 30/03/2023.
<http://aufildesmotsetdelhistoire.unblog.fr/2011/12/05/verdun-la-ville-la-plus-decoree-de-france/>
- Azéma, J.-P. (2006). *Jean Moulin*. Paris, Tempus-Éditions Perrin.
- Barcellini, S. (1996). "Mémoire et mémoires de Verdun 1916-1996". In: *Guerres Mondiales et Conflits Contemporains*, nr. 182, pp. 77-98.
- Barcellini, S. (2013, juli). "Le tourisme de mémoire lié à la Grande Guerre. Un enjeu d'avenir". In: *Revue Espaces. Tourisme et Loisirs*.
- Barde, Y. (1998). "Préface". In: Le Hallé, G. (ed.). *Verdun. Les forts de la Victoire*. Paris, Éditions Citédís.
- Barret, J. (2004, 8 mei). "Profanation antisémite au mémorial juif de Verdun". In: *Libération*.
- Barry, S. (2016, 16 novembre). "La bataille de Verdun. Histoire et mémoire. Conférence et projection". Musée d'Aquitaine. Consult. 01/05/2023.
<https://www.musee-aquitaine-bordeaux.fr/fr/evenement/centenaire-de-la-premiere-guerre-mondiale-la-bataille-de-verdun>
- Becker, A. (2015). *La Guerre et la foi - De la mort à la mémoire, 1914-années 1930*. Malakoff, Éditions Armand Collin.
- Becker, J.-J. (1977). *1914. Comment les Français sont entrés dans la guerre*. Paris, F.N.S.P.
- Becker, J.-J. & Krumeich, G. (2013). "La vie politique pendant la guerre". In: Audoin-Rouzeau, S. & Becker, J.-J. (Eds.). *Encyclopédie de La Grande Guerre. 1914-1918. Édition du Centenaire*. Paris, Édition Bayard, pp. 531-544.
- Berdah, A. (2018, 7 novembre). "Macron crée la polémique en justifiant l'hommage à Pétain". In: *Le Figaro*.

- Beumelburg, W. (1925). *Douaumont. Unter Benutzung der amtlichen Quellen des Reichsarchivs bearbeitet*. Oldenburg, Verlag Gerhard Stalling.
- Beumelburg, W. (1930). *Gruppe Bosemüller*. Oldenburg, Verlag Gerhard Stalling.
- “Bilan 2022”. (2023, 18 februari). Mémorial de Verdun (Powerpoint presentatie in de Mémorial de Verdun, Fleury-devant-Douaumont. Live uitgezonden via de diverse sociale media die de Mémorial gebruikt).
- Binneveld, H. (1997). *From Shellshock to Combat Stress. A Comparative History of Military Psychiatry*. Amsterdam, Amsterdam University Press.
- Binot, J.-M. (2008). “L’affaire des fiches. Quand le Grand Orient de France espionnait l’armée française”. Entretien avec Emmanuel Thiébot. In: *Humanisme*, n°281/2, pp. 93-97.
- Bock, F. (2013). “Parlement, pouvoir civil et pouvoir militaire (Allemagne, France, Italie, Royaume-Uni)”. In: Audoin-Rouzeau, S. & Becker, J.-J. (Eds.) *Encyclopédie de La Grande Guerre. 1914-1918. Édition du Centenaire*. Paris, Édition Bayard, pp. 465-477.
- Boschiero, L. (2018, 24 maart). “La nouvelle vie de l’Abri des Pèlerins”. In: *L’Est Républicain*.
- Bost, M. (2013, 16 december). “Framing Memory. National Perspectives of Remembering World War One”. (Lezing).
- Boulay, C. (s.d.). “Arsène Lux - Maire de Verdun (etc.). La ‘Voie Sacrée’ et le chemin de fer à voie étroite ‘Le Meusien’”. Consult. 15/07/2023.
<http://www.chemindefermeusienvoiesacree.com/pages/arsene-lux-a-trompe-1.html>
- Boulay, C. (s.d.). “Le point de départ. La ‘Voie Sacrée’ et le chemin de fer à voie étroite ‘Le Meusien’”. Consult. 22/04/2023.
<http://www.chemindefermeusienvoiesacree.com/pages/le-point-de-depart-de-la-voie-sacree.html>
- Brown, M. (2014). *Verdun 1916*. (epub). Brimscombe Port-Stroud- Gloucestershire, The History Press.
- Bücheler, H. (1989). *Carl-Heinrich von Stulpnagel: Soldat, Philosoph, Verschwörer. Biographie*. Berlin, Ullstein Buchverlage GmbH.
- Buffetaut, Y. *Verdun 1917. La reconquête*. Louviers, Éditions Ysec, 2017.
- Bundesarchiv (Abt. Militärarchiv), BArch PH 3/140. Freiburg im Breisgau. Deutsches Reich: Kaiserreich (1871-1918). “Die französischen Armeemanöver 1911-1913”. Ausarbeitung des Generalstabes der Armee. Die Taktik der französischen Armee, 1912. ; Die strategische Bedeutung des französischen Befestigungssystems gegen Deutschland.
- Calvi, Y. (2023, 9 maart). “Invité RTL - Guerre en Ukraine : pourquoi compare-t-on Bakhmout à Verdun?”. RTL.fr. Consult. 11/03/2023.
<https://www.rtl.fr/actu/international/invite-rtl-guerre-en-ukraine-pourquoi-compare-t-on-bakhmout-a-verdun-7900242851>
- Canini, G. (1988). *Combattre à Verdun. Vie et souffrance quotidiennes du soldat. 1916-1917*. Nancy. Presses Universitaires de Nancy.

- Citadelle Souterraine Verdun. (s.d.). "Le choix du Soldat Inconnu". Consult. 22/02/2023. <https://www.citadelle-souterraine-verdun.fr/histoire/le-choix-du-soldat-inconnu/>
- Cochet, F. (éd.). (2006). *Verdun sous le regard du monde*, Saint-Cloud, Éditions Soteca/14-18.
- Cochet, F. (2006). "6-8 décembre 1915, Chantilly : la Grande Guerre change de rythme". In: *Revue historique des armées*, 242, pp. 16-25.
- Cochet, F. (2016). "Falkenhayn et la saignée à blanc de l'armée française". MOOC. Sur les pas des combattants de Verdun 1916-2016. Université de Lorraine et Mémorial de Verdun. Lieu de partage et d'échange autour des initiatives et des innovations pédagogiques dans l'enseignement supérieur francophone.
- Costelle, D. & Clarke, I. (2016). "Apocalypse Verdun". Documentaire. Centenaire de la bataille de Verdun. France tv. Commentaar Mathieu Kassovitz. (verkrijgbaar op DVD)
- Costelle, D. & Clarke, I. (2016). *Apocalypse Verdun*. Paris, Éditions Flammarion.
- Crohas, J.-F. (2013 - transcrit, s.d.). *Campagne 1914-1918. Historique du 164e Régiment d'Infanterie*. Paris, Librairie Chapelot.
- Cru, J.-N. (2006, 1929). *Témoins*. Nancy, Presses Universitaires de Nancy. (eerste uitgave: Paris, Les Etincelles).
- Czubak, N. (s. d.). "Dans l'ombre du bois des Caures, les combats de l'Herbebois (21-23 février 1916)". In: *La Revue Scientifique*. Mémorial de Verdun. Consult. 23/01/2023. <http://memorial-verdun.fr/actualites/revue-scientifique-herbebois#toggle-id-1>
- Czubak, N. (2016/1). "La Place de Verdun dans la bataille de la Marne". MOOC. Sur les pas des combattants de Verdun 1916-2016. Université de Lorraine et Mémorial de Verdun. Lieu de partage et d'échange autour des initiatives et des innovations pédagogiques dans l'enseignement supérieur francophone.
- Czubak, N. (2016/2). "Les Chronologies de la Bataille". MOOC. Sur les pas des combattants de Verdun 1916-2016. Université de Lorraine et Mémorial de Verdun. Lieu de partage et d'échange autour des initiatives et des innovations pédagogiques dans l'enseignement supérieur francophone.
- Czubak, N. Verdun. (2016/3). "Les batailles emboîtées: l'expérience combattante. Les dimensions symboliques des lieux du combat". MOOC. Sur les pas des combattants de Verdun 1916-2016. Université de Lorraine et Mémorial de Verdun. Lieu de partage et d'échange autour des initiatives et des innovations pédagogiques dans l'enseignement supérieur francophone.
- Davion, I. (2021, mei-juni). "La bataille de Verdun (1916) Du mythe précoce au mythe mondialisé". In: *Diplomatie*, nr. 109, pp. 90-95.
- De Contenson, L. "300 jours, 300 nuits". In: Turbergue, J.- P. (Ed.) & Service historique de la Défense. (2006). *Les 300 jours de Verdun*. Triel-sur-Seine, Éditions Italiques, s.p.
- De Lovinfosse, G. (1974). *Au Service de leurs Majestés. Histoire Secrète des Belges à Londres*. Strombeek-Bever, Éditions Byblos.

- De Matos-Machado, R. (2014). "L'Utilisation de l'outil Lidar dans le projet Verdun, forêt d'exception". In: Vinot, V. (2015). *Histoire et Traditions Forestières. 3e Colloque HisTraFor 2014*. Nr. 27, pp. 189-198.
- Denizot, A. (1996). *Verdun 1914-1918*. Paris, Nouvelles Éditions Latines.
- De Pierrefeu, J. (2006, 1922). *Grand Quartier Général, le quotidien d'un état-major de guerre*. Paris, Éditions L'Harmattan.
- "Des Flammes à la Lumière. Le son et lumière de la bataille de Verdun". (s.d.). Les Carrières d'Haudainville. Consult. 02/07/2023. <https://spectacle-verdun.com/fr>
- Destins de Verdun (2022). "Franz Marc" & "Léon Buffet". Mémorial de Verdun.
- Dias, E. (2021, 8 septembre). "Douaumont : ils chassent les fantômes sur le champ de bataille de Verdun". In: *L'Est Républicain*.
- Dias, E. (2021, 9 septembre). "Immersion avec un groupe de chasseurs de fantômes à Douaumont". In: *L'Est Républicain*.
- Dorient, S. (2018, 6 novembre). "Pendant la Grande Guerre, 'la France a retrouvé ses prêtres dans les tranchées'". Aleteia. Consult. 03/06/2023. <https://fr.aleteia.org/2018/11/06/la-france-a-retrouve-ses-pretres-dans-les-tranchees/>
- Ducourneau, J.-Y. (2018). *Dieu dans les tranchées*. Nouan-le-Fuzelier, Éditions des Béatitudes.
- Duménil, A. (2013). "Les combattants". In: Audoin-Rouzeau, S. & Becker, J.-J. (Eds.) *Encyclopédie de La Grande Guerre. 1914-1918. Édition du Centenaire*. Paris, Édition Bayard, pp. 303-319.
- Duroselle, J.-B. (1972). *La France et les Français (1914-1920)*. Paris, Éditions Richelieu.
- Élysée. France. (s.d.). "Présidence. Les anciens présidents. Troisième République. Jules Grévy & Paul Doumer". Consult. 25/06/2023.
- Englund, S. (1981). *The origin of oppositional nationalism in France (1881-1889)*; Academic Dissertation. Princeton University.
- Escholier, R. (1932). *Souvenirs parlés de Briand*. Paris, Éditions Hachette.
- État-Major de l'Armée. Service Historique. Journal des événements de l'année 1916. (s.d.). "Secteur bois Fumin, Fort de Vaux -Verdun pendant la campagne contre l'Allemagne. 1 janvier - 31 décembre 1916". Paris, Henri Charles-Lavauzelle, Éditeur Militaire. Opgenomen online. <http://fumin16.canalblog.com/>
- Fayet, B. (2016, 19 februari). "Jean-Yves Le Naour: 'Verdun fut une bataille politique car elle avait un enjeu moral' ". In: *Philitt. Philosophie, Littérature et Cinéma*. Consult. 25/11/2022. <https://philitt.fr/2016/02/19/jean-yves-le-naour-verdun-fut-une-bataille-politique-car-elle-avait-un-enjeu-moral>
- Ferracci, J.-B. (2015). *De la capture à Verdun à la rupture avec Pétain. Une autre histoire de Charles de Gaulle*. Paris, Les Éditions de Paris.

- Fierobe, E. (2016, 3 juni). "Le grand-maître du Grand Orient de France de passage à Verdun". In: *L'Est Républicain*.
- Gedenkstätte Deutscher Widerstand. "Carl Heinrich von Stülpnagel (1886-1944)". Consult. 30/05/2023.
https://www.gdw-berlin.de/en/recess/biographies/index_of_persons/biographie/view-bio/carl-heinrich-von-stuelpnagel/
- Gehler, M. (2020, 18-19 juli). "Triumph und Trauma". In: *Wiener Zeitung*.
- Geneanet. "Le général Jules Louis Valantin". Consult. 26/02/2023.
<https://gw.geneanet.org/garric?lang=fr&n=valantin&oc=0&p=jules+louis>
- Général Serrigny. (1959). *Trente ans avec Pétain*. Paris, Librairie Plon. (Heruitgegeven door Éditeur Perrin, epub).
- Genevoix, M. (2014, 1949). *Ceux de 14. Les Épargés*. Paris, Librio (Éditions Flammarion).
- Geyer, M. (1998). "Gewalt und Gewalterfahrung im 20. Jahrhundert. Der Erste Weltkrieg". In: Spilker, R. & Ulrich, B. (Ed.). *Der Tod als Maschinist. Der industrialisierte Krieg 1914-1918*. Bramsche, Rasch Verlag.
- Gonville & Caius. (s.d.). "The Battle of Hooge". University of Cambridge. Consult. 11/11/2022.
<https://www.cai.cam.ac.uk/discover/chapel/world-war-i-centenary-commemoration/battle-hooge>
- Goutard, A. (1976). "Verdun. 21 février- 4 mars 1916 : le contraire d'une ruée". Verdun 1916. Actes du Colloque International sur la Bataille de Verdun, 6-7-8 juin 1975.
- Gouvernement français. (s.d.). "Aristide Briand reçoit le prix Nobel de la Paix avec son homologue allemand, Gustav Stresemann". Consult. 04/07/2023.
<https://www.gouvernement.fr/partage/8763-le-10-decembre-1926-aristide-briand-recoit-le-prix-nobel-de-la-paix-avec-son-homologue-allemand>
- Gouvernement français. (s.d.). "Proclamation de la IIIe République par Gambetta". Consult. 11/06/2023.
<https://www.gouvernement.fr/partage/9407-proclamation-de-la-iiie-republique-par-les-parisiens>
- Gracieux, C. (2022, 19 september). "Les émeutes dans les banlieues françaises en 2005. Contexte historique". Lumni enseignement. Proposé par l'Institut national de l'audiovisuel (2005, 17 novembre). Consult. 14/02/2023.
<https://enseignants.lumni.fr/fiche-media/00000001085/les-emeutes-dans-les-banlieues-francaises-en-2005.html>
- Heijster, R. (1994). *Een bezoek aan Verdun. Breuklijn der beschaving*. Rijswijk, Uitgeverij Elmar.
- Hendryckx, M. (2021, 9 oktober). "Fenioux - Lanterne des morts". In: *De Standaard*.
- Herodote.net - Le Média de l'Histoire. (2016, 10 juni). "Jean-Yves Le Naour. Entretien avec André Larané." (16/12/2015 & 18/02/2016). Consult. 11/01/2023.
https://www.herodote.net/1916_I_Enfer-bibliographie-566.php

- Hiensch, J.-P. (2007, 1 juni). "L'affaire des fiches". In: *L'Édifice*. Loge Anderson, Orient de Bruxelles, Grand Orient de Belgique. Consult. 28/01/2023.
<https://www.ledifice.net/7222-2.html>
- Holstein, C. (2012). *Battleground Europe. Walking Verdun*. (epub). Barnsley, South Yorkshire.
- Horne, A. (1993, 1962). *The Price of Glory. Verdun 1916*. London, Penguin Books Ltd.
- Hourticq, L. (1918). *Récits et réflexions d'un combattant. Aisne, Champagne, Verdun (1915-1917)*.
- Iken, K. (2016, 16 februari). "Schlacht um Verdun 1916. 'Buchstäblich zu Schlacke verbrannt'". In: *Spiegel. Geschichte*. Consult. 12/07/2023.
<https://www.spiegel.de/geschichte/schlacht-um-verdun-beginn-am-21-februar-1916-a-1077397.html>
- Iken, K. (2016, 30 mei). "Merkels Gedenken in Verdun. 'Das Wort Vaterland hat ihr nicht gepasst'". In: *Spiegel. Geschichte*. Consult. 28/11/2022.
<https://www.spiegel.de/geschichte/verdun-gedenken-unser-europa-ist-aus-krieg-entstanden-a-1094847.html>
- Institut national de la statistique et des études économiques (INSEE) (s.d.). "Commune de Verdun-sur-Meuse. Commune périmée". Consult. 11/07/2023.
<https://www.insee.fr/fr/metadonnees/cog/commune/COM55545-verdun-sur-meuse>
- Institut national de l'audiovisuel. (1956, 17 juni). "Extraits du discours de René Coty à Verdun". (Audio). Consult. 23/03/2023.
<https://www.ina.fr/ina-eclaire-actu/audio/phd98201283/extraits-du-discours-de-rene-coty-a-verdun>
- Institut national de l'audiovisuel. (1966, 29 mei). "Cérémonie à l'Ossuaire de Douaumont". Fiche 00255. Consult. 04/01/2023.
<https://fresques.ina.fr/de-gaulle/fiche-media/Gaulle00255/ceremonie-a-l-ossuaire-de-douaumont.html>
- Irvine, W. (1991). "Royalists and the politics of nationalism." In: Tombs, R. (ed.). *Nationhood and Nationalism in France. From Boulangism to the Great War 1889-1918*. London, Routledge.
- Jankowski, P. (2014). *Verdun. The Longest Battle of the Great War*. (epub). New York, Oxford University Press.
- Jessen, O. (2014). *Verdun 1916. Uhrschlacht des Jahrhunderts*. München, Verlag C.H. Beck.
- Joffre, J. (1932). *Mémoires du Maréchal Joffre 1910-1917*. Paris, Librairie Plon.
- Joly, B. (1999, april-juni). "La France et la Revanche (1871-1914)". In: *Revue d'histoire moderne et contemporaine*, 46 (2), pp. 325-347.
- Joly, G. (2012, 10 december). "Les différents modèles de la Médaille de Verdun". Consult. 13/01/2023. <http://guy.joly1.free.fr/medaille-de-verdun.html>

- Jonker, H. (2009, 1981). *Sporen van een slag. Een pelgrimage naar Verdun 1916*. Hilversum, Just Publishers.
- Jünger, E. (2007, 1920). *In Stahlgewittern. Aus dem Tagebuch eines Stoßtruppführers*. Stuttgart, Verlag Klett-Cotta. (oorspr. Leisnig, Verlag Robert Meier).
- Kabisch, E. (1935). *Verdun. Wende des Weltkrieges*, Berlin, Vorhut-Verlag Otto Schlegel.
- Kaufmann, D. (2017). "'Gas , Gas, Gaas!' The Poison Gas War in the Literature and Visual Arts of Interwar Europe". In: Friedrich, B. et. al. (Eds). *One Hundred Years of Chemical Warfare: Research, Deployment, Consequences*, pp. 169-187. DOI 10.1007/978-3-319-51664-6_10 . Academia.edu. Consult. 25/05/2023.
https://www.academia.edu/en/36704159/_Gas_Gas_Gaas_The_Poison_Gas_War_in_the_Literature_and_Visual_Arts_of_Interwar_Europe
- Kreis, G. (2015). *Vorgeschichten zur Gegenwart. Ausgewählte Aufsätze*. Band 7, Charleston - South Carolina, CreateSpace Independent Publishing Platform.
- Kronprinz Wilhelm von Preußen (1923). *Meine Erinnerungen aus Deutschlands Heldenkampf*. Berlin, E. S. Mittler & Sohn.
- Lambers, A. (2005-2006). *Die Schlacht von Verdun in der militärgeschichtlichen Rezeption, 1919-1945*. Dissertation zur Erlangung des Grades „Doktor der Philosophie“ im Fach Geschichte o.l.v. Jochen Oltmer. Universität Osnabrück.
- La Meuse! (2023). "Villages détruits". Consult. 04/06/2022.
<https://www.lameuse.fr/je-visite/activites-et-visites/visiter/p/villages-detruits-douaumont-vaux>
- Landru, Ph. (2020, 4 november). "Boulangier Georges (1837-1891)". Cimetières de France et d'ailleurs. Cimetière d'Ixelles - Belgique. Consult. 27/05/2023.
<https://www.landrucimetieres.fr/spip/spip.php?article5983>
- Laurent, S. (Ed.). (2003). *Archives "secrètes", secrets d'archives ? Historiens et archivistes face aux archives sensibles*. Paris, Éditions CNRS.
- Leenknecht, B. (2013-2014). *Een klaprozenexplosie. Analyse van de kritieken van historici op 100 jaar Groote Oorlog in Vlaanderen, 2014-18*. Universiteit van Amsterdam. Scriptie Master Publieksgeschiedenis o.l.v. Samuël Kruizinga
- Leenknecht, B. (s.d.). "Een klaprozenexplosie. Analyse van de kritieken van historici op 100 jaar Groote Oorlog in Vlaanderen, 2014-18". De Vlaamse scriptiebank. (Persbericht). Consult. 12/11/2022.
- Le Fanion vert-rouge. (s.d.). "Pierson Xavier. Biographie transmise par le colonel Pierson Xavier". Consult. 27/04/2023.
http://www.fanion-vert-rouge.fr/chefs_de_corps_et_biographies/chefs_de_corps/p/pierson.htm
- Lefebvre, J.-H. (1996, 1960). *Verdun. La plus grande bataille de l'Histoire*. Éditions du Mémorial. Collection "Histoire et Recherches". Verdun, Mémorial de Fleury-devant-Douaumont. (oorspronkelijke uitgever: Paris, G. Durassé & Cie).
- Le Hallé, G. (1998). *Verdun. Les forts de la Victoire*. Paris, Éditions Citédís.

- Le Hallé, G.(2001). *Le système Séré de Rivières ou le témoignage des pierres (la France et Verdun)*. Louviers, Éditions Ysec.
- Le Magazine (1984, 22 september). “Vivre ensemble: François Mitterrand et Helmut Kohl à Verdun”. Proposé par: Institut national de l’audiovisuel. Consult. 12/07/2023.
<https://www.ina.fr/ina-eclaire-actu/video/cab90007082/vivre-ensemble-francois-mitterrand-et-helmut-kohl-a-verdun>
- Le Naour, J.-Y. (2002). *Misères et tourments de la chair durant la Grande Guerre. Les mœurs sexuelles des Français 1914-1918*. Paris, Éditions Aubier, 2002.
- Le Naour, J.-Y. (2008, maart). “Les mairaines de guerre”. In: *Les Chemins de la Mémoire*, nr. 181.
- Le Naour, J.-Y. (2014). *1916. L’enfer*. (epub). Paris, Éditions Perrin.
- Le Naour, J.-Y. (2016, february/1). “Pétain, l’imposteur de Verdun”. In: *Historia*. Mensuel 830.
- Le Naour, J.-Y. (2016, february/2). “Un évêque entretient la flamme”. In: *Historia*. Mensuel, 830.
- Lepick, O. (1998). *La Grande Guerre Chimique 1914-1918*. Paris, Presses Universitaires de France.
- Les Amis de Vauquois et sa Région. Œuvre collective des Amis de Vauquois. (2004). *La Butte meurtrie. Vauquois. La guerre des mines 1914-1918*. Verdun, Agence Richard Communication.
- Les français à Verdun. (s.d.). “Le tunnel de Tavannes”. (Gepubliceerde bronnen en Getuigenissen). Consult. 27/01/2023.
<http://www.lesfrancaisaverdun-1916.fr/fortifications-tavannes.htm>
- Luxembourg Centre for Contemporary and Digital History. (s.d.). Consult. 18/07/2023.
<https://www.cvce.eu/education/unit-content/-/unit/dd10d6bf-e14d-40b5-9ee6-37f978c87a01/5bcbddcc4-0405-4034-90c0-e21875b5c356>
 - “Chronologie des événements en Algérie (1954-1962)”. Consult. 18/07/2023.
https://www.cvce.eu/obj/chronologie_des_evenements_en_algerie_1954_1962-fr-b0fbcd19-ae1a-444e-ac80-2ad8fcfe913c.html
 - “La décolonisation de l’Indochine française”. Consult. 18/07/2023.
https://www.cvce.eu/obj/la_decolonisation_de_l_indochine_francaise-fr-07de58e8-3864-473a-a9a3-0be579a96113.html
 - “L’émancipation de l’Afrique noire”. Consult. 18/07/2023.
https://www.cvce.eu/obj/l_emancipation_de_l_afrique_noire-fr-bdb4eb70-3153-421a-8759-6d847d39e625.html
 - “L’indépendance du Maroc et de la Tunisie”. Consult. 18/07/2023.
https://www.cvce.eu/obj/l_independance_du_maroc_et_de_la_tunisie-fr-7123b71a-89bd-4f45-bae3-05c7986b17b4.html
- Mayeur, J.-M. (1984). *La vie politique sous la Troisième République (1870-1940)*. Paris, Éditions Points.

- Mémorial de Verdun. (s.d.). "Agence Sources". Consult. 14/02/2023.
<http://memorial-verdun.fr/museecollections/le-musee/les-acteurs-du-projet/agence-sources>
- Mercenier, F. (2022, 1 novembre). "La Flamme sacrée est de retour à Verdun". In: *L'Est Républicain*. (Fotoreportage). Ook online te bekijken:
<https://www.estrepublicain.fr/defense-guerre-conflit/2022/11/01/la-flamme-sacree-est-de-retour-a-verdun>
- Meunier, F. (2021, 15 novembre). "Les indemnités de guerre dues à l'Allemagne suite à la guerre de 1870-71". In: *Vox-Fi. Les voix de la finance*. Consult. 12/05/2023.
<https://www.finance-gestion.com/vox-fi/les-indemnitees-de-guerre-dues-a-lallemagne-suite-a-la-guerre-de-1870-71/>
- Meyer, F. (2015). *Vadelaincourt 1914-1918. Un village hôpital de l'arrière front de Verdun. Le témoignage de l'instituteur E.O. Lemaire*. Les Cahiers de la Grande Guerre. Verdun, histoire et mémoires. Verdun, Association "14-18 Meuse" et Franck Meyer.
- Meyer, F. (2016/1). "La Place forte de Verdun". MOOC. Sur les pas des combattants de Verdun 1916-2016. Université de Lorraine et Mémorial de Verdun. Lieu de partage et d'échange autour des initiatives et des innovations pédagogiques dans l'enseignement supérieur francophone.
- Meyer, F. (2016/2). "Les arrières fronts - L'arrière front français". MOOC. Sur les pas des combattants de Verdun 1916-2016. Université de Lorraine et Mémorial de Verdun. Lieu de partage et d'échange autour des initiatives et des innovations pédagogiques dans l'enseignement supérieur francophone.
- Meyer, Ph. (2009). *France et Prusse. Une histoire croisée*. Colmar, Jérôme Do Bentzinger Éditeur.
- Michel, J.-R. (2020, 3 mei). "Vauquois (Argonne). La guerre des Mines". Beeldverslag voor 'Séré de Rivières forts' (18 juli 2023).
- Miles, S. (2012). *Battlefield tourism: meanings and interpretations*. University of Glasgow. Thesis submitted for the degree of Doctor of Philosophy. College of Arts.
- Ministère de la Culture. Monuments historiques (2000). "Cloche dite Louise Anne Charlotte appelée aussi bourdon de la victoire". Consult. 11/07/2023.
<https://www.pop.culture.gouv.fr/notice/palissy/PM55001145>
- Ministère de la Guerre. Direction du service de santé. (1924). *Étude statistique chirurgicale, Guerre 1914-1918. Les blessés hospitalisés à l'intérieur du territoire, l'évolution de leurs blessures*. Paris, Imprimerie nationale. Tome I & II.
- Ministère de la Guerre. Service Général des Pensions. Enquête faite au Réserv. Lazarett IV à Rastatt par le capitaine Séguin du 59e bataillon de Chasseurs au sujet de la disparition du lieutenant-colonel Driant, commandant le groupe de Chasseurs de la 72e division. Consult. 27/03/2023.

- Ministère de l'éducation nationale. Lumni Enseignement. (2013, 10 augustus). "Verdun, haut-lieu de mémoire de la Première Guerre Mondiale". Interview met Bernard Boissé, Président de la Fondation de l'Ossuaire de Douaumont. Proposé par: Institut national de l'audiovisuel. Consult. 03/06/2023.
<https://enseignants.lumni.fr/fiche-media/00000001695/verdun-haut-lieu-de-memoire-de-la-premiere-guerre-mondiale.html>
- Ministère de l'éducation nationale. Lumni enseignement. (2016, 29 mei). "Centenaire de la Bataille de Verdun". Proposé par l'Institut national de l'audiovisuel. Consult. 20/11/2022.
<https://enseignants.lumni.fr/fiche-media/00000001862/centenaire-de-la-bataille-de-verdun.html>
- Ministère des Armées. Archives. Gendarmerie nationale. (2016, 30 mei). 'Commémorations du centenaire de la bataille de Verdun (Meuse)'. Consult. 12/11/2022.
<https://archives.defense.gouv.fr/gendarmerie/actualites/commemorations-du-centenaire-de-la-bataille-de-verdun-meuse.html>
- Ministère des Armées. Chemins de Mémoire. (s.d.). "Joseph Joffre (1852-1931) - Vainqueur de la Marne". Consult. 15/05/2023.
<https://www.cheminsdememoire.gouv.fr/fr/joseph-joffre-1852-1931-vainqueur-de-la-marne>
- Ministère des Armées. Chemins de Mémoire. (s.d.). "La guerre franco-allemande de 1870". Consult. 14/06/2023.
<https://www.cheminsdememoire.gouv.fr/fr/la-guerre-franco-allemande-de-1870>
- Ministère des Armées. Chemins de Mémoire. (s.d.). "La nécropole nationale de Verdun - Faubourg-Pavé ". Consult. 28/06/2023.
<https://www.cheminsdememoire.gouv.fr/fr/la-necropole-nationale-de-verdun-faubourg-pave>
- Ministère des Armées. Chemins de Mémoire. (s.d.). "La 'Voie Sacrée'. Le poumon de Verdun". Consult. 12/07/2023.
<https://www.cheminsdememoire.gouv.fr/fr/la-voie-sacree>. Gebaseerd op: Collection "Mémoire et citoyenneté", N°14, Publication Ministère de la défense/SGA/DMPA
- Ministère des Armées. Mémoire des Hommes. (s.d.). Fiche Mort pour la France. "Émile Driant". Consult. 19/04/2023.
<https://www.memoiredeshommes.sga.defense.gouv.fr/fr/article.php%3Flarub%3D24%26titre%3Dmorts-pour-la-france-de-la-premiere-guerre-mondiale>
- Ministère des Armées. Mémoire des Hommes. (s.d.). Fiche Mort pour la France. "Étienne Renouard". Consult. 19/04/2023.
<https://www.memoiredeshommes.sga.defense.gouv.fr/fr/article.php%3Flarub%3D24%26titre%3Dmorts-pour-la-france-de-la-premiere-guerre-mondiale>
- Ministère des Armées. Mémoire des Hommes. (s.d.). Fiche Mort pour la France. "Jules Eugène André Thome". Consult. 19/04/2023.
<https://www.memoiredeshommes.sga.defense.gouv.fr/fr/article.php%3Flarub%3D24%26titre%3Dmorts-pour-la-france-de-la-premiere-guerre-mondiale>

- Ministère des Armées. Service historique de la Défense. Dossier lieutenant-colonel Émile Driant, GR 6 YF 50295 (partieel online). Consult. 19/05/2023.
- Miquel, P. (2002). *Mourir à Verdun*. Paris, Éditions Tallandier.
- Mont, J. (1916). *La défense nationale et notre parlement*. Paris, Librairie Académique Perrin.
- Morelli, A. (2010). *Principes élémentaires de propagande de guerre. Utilisables en cas de guerre froide, chaude ou tiède*. Nouvelle édition revue et augmentée. Bruxelles, Éditions Aden.
- Musée de l'Armée. Espaces "Première Guerre Mondiale". Le canon de 75 mm, modèle 1897. Fiche Objet. Action pédagogique du Musée de l'Armée. Paris, Hôtel des Invalides.
- Mylonas, H. & Tudor, M. (2021) "Nationalism: what we know and what we still need to know". In: *Annual Review of Political Science*. Volume 24, pp. 109-132.
- Odermatt, P. (1993). "Knochen-Tourismus. Dood en geweld als toeristische attractie". In: *Etnofoor*, vol. 6, nr. 2, pp. 41-58. Gepubliceerd in JSTOR. Consult. 18/05/2023. <http://www.jstor.org/stable/25757813>
- Office National des Forêts. (1995). "Forêts de Verdun et du Mort-Homme. Champ de Bataille de Verdun". Stafkaart. Schaal 1: 25.000.
- Ossuaire de Douaumont. Consult. 27/11/2022. <https://www.verdun-douaumont.com/>
- Ousby, I. (2002). *The Road to Verdun. France, Nationalism and the First World War*. London, Jonathan Cape.
- Par Monts et par Forts. (2021, 24 maart). "Le camp Marguerre". Consult. 10/04/2023. <https://parmontsetparforts.fr/2021/03/24/camp-marguerre/>
- Paysages et sites de mémoire de la Grande Guerre. (s.d.). "La zone rouge de Verdun". Consult. 10/06/2023. <https://www.paysages-et-sites-de-memoire.fr/site/la-zone-rouge-de-verdun/>
- Peresan-Roudil, D. & Czubak, N. (2023, 8 maart). "Nicole Girard-Mangin, femme médecin". Conférence. Journée internationale des droits des femmes. Mémorial de Verdun. (Live uitgezonden via de diverse sociale media die de Mémorial gebruikt).
- Péricard, J. (1933). *Verdun. Histoire des combats qui se sont livrés de 1914 à 1918 sur les deux rives de la Meuse*. Paris, Librairie de France.
- Péricard, J. (1997). *Verdun. Histoire des combats qui se sont livrés en 1916 sur les deux rives de la Meuse*. Paris, Nouvelles Librairie de France.
- Petermann, S. (2009). "Rituale machen Räume des Gedenkens". In: *Berichte zur deutschen Landeskunde*. Volume 83, 1, pp. 27-45. Consult. 18/01/2023. Academia.edu https://www.academia.edu/46973444/Verdun_Rituale_machen_R%C3%A4ume_des_Gedenkens
- Pierik, P. (2018). *De Grote Slagen. Verdun*. Soesterberg, Uitgeverij Aspekt & TDM.

- Pierrel, S. (2016). "Émission spéciale Verdun. Un symbole universel". [Presentatie: Laurent Parisot & Jean-Philippe Tranvouez. Gasten: Laurent Jalabert (Université de Lorraine) & Laurent Bellini (Ancien chef du Protocol. Ministère de la Défense et des Anciens Combattants)]. France 3. Lorraine. Vooravond van de ontmoeting tussen François Hollande en Angela Merkel op 29 mei 2016. (Televisieuitzending, debat. Live vanuit het Centre Mondial de la Paix). Verdun, 28 mei 2016.
- Pierson, X. (2009). "Le mémorial de Verdun : 'le mémorial des combattants'". In: *Guerres mondiales et conflits contemporains*, 3, nr. 235, pp. 13-20. Consult. 12/03/2023. <https://doi.org/10.3917/gmcc.235.0013>
- Pierson, X. (2017). *Les chroniques de Nicolas Blandin*. Paris, Éditions DACRES.
- Pietschmann, O. (2014, 3 juni). "Bei Verdun war der Mensch Material". Science. ORF.at. Consult. 01/05/2023. <https://sciencev2.orf.at/stories/1739978/index.htm>
- Plancard, F. (2013, 30 augustus). "Le Mémorial déménage". In: *L'Est Républicain*.
- Plancard, F. (2013, 2 september). "Les derniers visiteurs". In: *L'Est Républicain*.
- Plancard, F. (2021, 3 augustus). "Histoire : l'Ossuaire de Douaumont phare de la Grande Guerre". In: *L'Est Républicain*.
- Plancard, F. (2022, 2 mei). "Le Grand Maître de la Grande Loge de France à Verdun". In: *L'Est Republicain*.
- Plancard, F. (2022, 3 september). "Risques pour la forêt de Verdun : Samuel Hazard alerte Emmanuel Macron et Élisabeth Borne". In: *L'Est Républicain*.
- Pöhlmann, M. (2005). "Towards a New History of German Military Intelligence in the Era of the Great War. Approaches and Sources". In: *The Journal of Intelligence History*, 5, 2.
- Poincelot, M. (2016, 21 maart). "La Croix des Chasseurs de Driant à Vacherauville". Verdun-Meuse France. Consult. 28/11/2022. <https://verdun-meuse.fr/index.php?qs=fr/lieux-et-visites/la-croix-des-chasseurs-de-driant-a-vacherauvi>
- Pölking-Eiken, H. & Sackarnd, L. (2020). *Der Bruderkrieg. Deutsche und Franzosen 1870/71*. Freiburg im Breisgau, Verlag Herder.
- Pommier, C. (2023, 12 april). "Orages d'acier: l'artillerie dans la bataille de Verdun". Conférence, Mémorial de Verdun. (Live uitgezonden via de diverse sociale media die de Mémorial gebruikt).
- Porchier, J.-C., Harmand, D. & Le Roux, J. (2019). "Les conditions géologiques et les traces de la bataille de Verdun". In: *Revue de géographie historique*. 14-15. Online. <https://doi.org/10.4000/geohist.578>
- Portal Militärgeschichte. (2017, 9 oktober). Arbeitskreis Militärgeschichte. "Ein neuer Streit um das deutsche Motiv für den Angriff auf Verdun im Februar 1916. Holger Afflerbach, Gerd Krumeich, Christian Stachelbeck, Verdun 1916". Consult. 26/12/2022. https://www.portal-militaergeschichte.de/verdun_1916

- Porte, R. (2016). "1915". MOOC. Sur les pas des combattants de Verdun 1916-2016. Université de Lorraine et Mémorial de Verdun. Lieu de partage et d'échange autour des initiatives et des innovations pédagogiques dans l'enseignement supérieur francophone.
- Prost, A. & Krumeich, G. (2017, 2015). *Verdun 1916. Une histoire franco-allemande de la bataille*. Paris, Texto - Éditions Tallandier.
- Puyo, J.-Y. (2004). "Les conséquences de la Première Guerre mondiale pour les forêts et les forestiers français". In: *Revue forestière française*, 56 (6), pp. 573-584.
- "Rapport d'Information fait au nom de la délégation aux droits des femmes et à l'égalité des chances entre les hommes et les femmes sur les actes du colloque « Les femmes pendant la Grande Guerre », organisé le 18 octobre 2018, par Mme Annick Billon, Sénatrice." - Conférence de Jean-Yves Le Naour, auteur de *Misères et tourments de la chair. Les mœurs sexuelles des Français – 1914-1918*.
- Reichskriegsministerium. (1936). *Der Weltkrieg 1914 bis 1918. Die militärischen Operationen zu Lande. Die Operationen des Jahres 1916 bis zum Wechsel in der Obersten Heeresleitung*. Bd. 10, Berlin, E. S. Mittler & Sohn.
- Reichskriegsministerium. (1938). *Der Weltkrieg 1914 bis 1918. Die militärischen Operationen zu Lande. Die Kriegsführung im Herbst 1916 und im Winter 1916/17. Vom Wechsel in der Obersten Heeresleitung bis zum Entschluß zum Rückzug in die Siegfried-Stellung*. Bd. 11, Berlin, E. S. Mittler & Sohn.
- Remarque, E.-M. (1928). *Im Westen nichts Neues*. Berlin, A.G. Ullstein.
- République française. Office national des forêts. (2019, 27 mai). "L'histoire filmée de la forêt de Verdun". Réalisation: Réseau Canopé pour: Conseil départemental de la Meuse en het Office national des forêts. Consult. 17/03/2023.
<https://www.onf.fr/foret-exception/+382::lhistoire-filmee-de-la-foret-de-verdun.html>
- Rezsöhazy, É. (2017). "Faire l'histoire du renseignement militaire de la Première Guerre mondiale : les territoires occupés comme enjeu stratégique". In: *Contemporanea. BNVG-ABHC*. Consult. 20/03/2023.
<https://www.contemporanea.be/nl/article/2017-1-review-fr-elise-rezsohazy>.
- Rizzuto, G. (2011). *De reis van Gilgamesj. Over dood en eschatologische verbeelding*. Brussel, Academic and Scientific Publishers (ASP).
- Robert, J.-M. (2019, 8 december). "Verdun. Le fort historique de Troyon". (Beeldreportage). *Ceux de Verdun. 1914-1918*.
- Rodier, L. (2001). "Préface". In: Le Hallé, G. (ed.). *Le système Séré de Rivières ou le témoignage des pierres (la France et Verdun)*. Louviers, Éditions Ysec.
- Rolland, D. (2005). *"La grève" des tranchées. Les mutineries de 1917*. Paris, Éditions Imago.
- Rouquerol, J.-J. (1931). *Le drame de Douaumont, 21 février-24 octobre 1916. Collection de mémoires, études et documents pour servir à l'histoire de la Guerre Mondiale*. Paris, Payot.

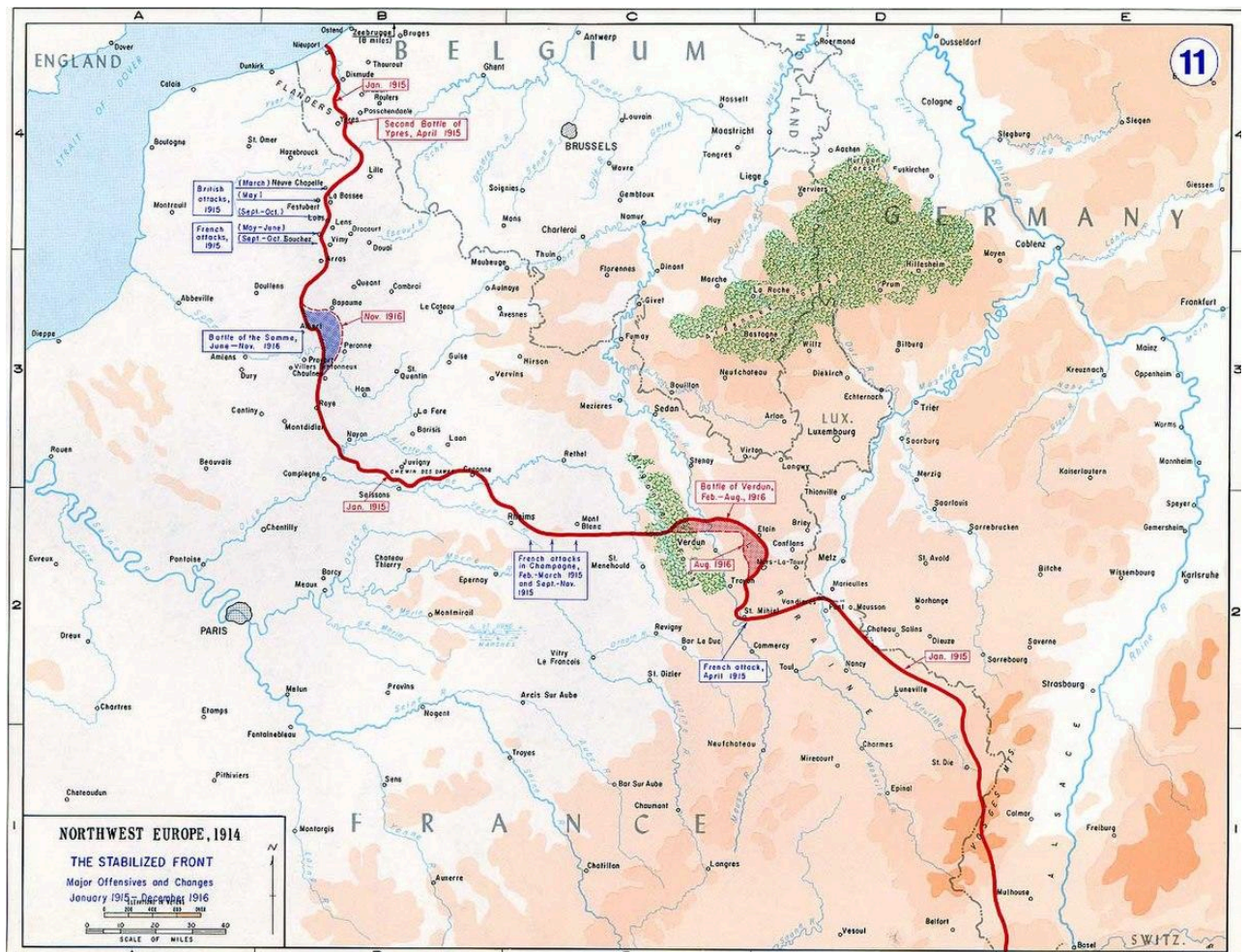
- Rousseau, F. (2003). *Le procès des témoins de la Grande Guerre. L'affaire Norton Cru*. Paris, Éditions du Seuil.
- Rousseau, F. (2018). *14-18, penser le patriotisme*. Paris, Éditions Gallimard.
- Roussellier, N. (2008). "Le Parlement français et la Première Guerre mondiale". In: *Parlement[s], Revue d'histoire politique*, vol. 10, no. 2, pp. 13-30.
- Sénat R.F. Séance ordinaire de 1916. Séance du jeudi 23 mars 1916. In: *Journal officiel*, 24 mars 1916.
- Schneider, J.-J. (2011). *Nicole Mangin. Une Lorraine au cœur de la Grande Guerre*. Nancy, Place Stanislas Eds.
- Schrijvers, K. (2007-2008). *L'Europe sera de droite ou ne sera pas! De netwerking van een neo-aristocratische elite in de korte 20ste eeuw*. Universiteit Gent. Faculteit Letteren en Wijsbegeerte. Proefschrift ingediend tot het behalen van de graad van Doctor in de Geschiedenis. <https://biblio.ugent.be/publication/4175616>
- Sciences et Avenir. (2016, 22 mei). "La forêt de Verdun, écrin vert créé par la guerre". Consult. 23/02/2023. https://www.sciencesetavenir.fr/nature-environnement/la-foret-de-verdun-ecrin-vert-cre-e-par-la-guerre_18315
- Service historique de la Défense. (1920/1). *Historique du 59e bataillon de Chasseurs à pied. Campagne 1914-1918*. Nancy, Imprimerie Réunis de Nancy.
- Service historique de la Défense. (1920/2). *La Grande Guerre 1914-1918. Historique du 56e bataillon de Chasseurs à pied*. Metz, Imprimerie Lorraine.
- Sévillia, J. (2018). *Les vérités cachées de la Guerre d'Algérie*. Paris, Éditions Fayard.
- Sloos, L. Ph. (2015). *Onze slag bij Waterloo. De beleving van de overwinning op Napoleon in Nederland*. Nijmegen, Uitgeverij Vantilt.
- s.n. (1919, 12 juli). (auteur is Erich von Falkenhayn). "Verdun". In: *Militär-Wochenblatt. Unabhängige Zeitschrift für die deutsche Wehrmacht*, nr. 6, pp. 98-108.
- s.n. (1999). *Voir et comprendre Verdun. Environs. Champ de Bataille*. Le Blanc-Mesnil, Éditions Mage.
- s.n. (2008, 11 novembre). Pour M. Sarkozy, les fusillés de 14-18 "n'avaient pas été des lâches". In: *Le Monde*.
- s.n. (2016, 20 februari). Hace 100 años. Verdún, ¡No pasarán! In: *La Vanguardia*.
- s.n. (2016, 21 februari). "Erster Weltkrieg: 'So furchtbar kann nicht einmal die Hölle sein'". In: *Süddeutsche Zeitung*.
- s.n. (2016, 13 mei). "Black M et la bataille de Verdun : retour sur une polémique". In: *Le Monde*.
- s.n. (2016, 30 mei). "Verdun : la commémoration qui fâche la droite et l'extrême droite". In: *L'Est Républicain*.

- Soutou, G.-H. (2016). "La construction du symbole de Verdun". In: *Revue Défense Nationale*, vol. 787, no. 2, pp. 23-28.
- Souvenir français. (2018, 10 oktober). "Auguste Thin et le Soldat Inconnu. La guerre de la famille Thin". Consult. 03/05/2023.
<https://www.souvenir-francais-92.org/2018/10/asnieres-sur-seine-auguste-thin-et-le-soldat-inconnu.html>
- Stèle des fusillés de Fleury. Verdun-Meuse France. Gepublic. 10/03/2014. Consult. 12/12/2022.
<http://verdun-meuse.fr/index.php?qs=fr/lieux-et-visites/stele-des-fusilles-de-fleury>
- Stèle en hommage aux Franks-Maçons Morts pour la France. Village disparu de Fleury-devant-Douaumont. Grand Orient de France, 11/07/2017.
- Stichting Auschwitz. (2014, 19 juni). "België tijdens de Eerste Wereldoorlog: tussen feit en fictie". Interview met Sophie De Schaepdrijver. Getuigen tussen geschiedenis en herinnering. Consult. 07/04/2023. <https://youtu.be/HRoG2Z2svlw>.
- Stone, P. R. (2006). "A dark tourism spectrum: Towards a typology of death and macabre related tourist sites, attractions and exhibitions". In: *Tourism. An International Interdisciplinary Journal*, vol. 54, no. 2, pp. 145-160.
- Strubbe, F. (1992). *Geheime Oorlog 40/45. De inlichtings- en Actiediensten in België*. Tielt, Uitgeverij Lannoo.
- Tamagne, F. "Le Naour, J.-Y. (2002). *Misères et tourments de la chair durant la Grande Guerre. Les mœurs sexuelles des Français 1914-1918*. Paris, Éditions Aubier, 2002." In: *Revue d'histoire moderne & contemporaine*, 2003/3 (no 50-3), Éditions Belin, pp. 225-226.
- Teyssier, A. (2016). "La tragédie de l'Empire colonial français (1945-1962)". In: Gueniffey, P. & Lentz, Th. (Ed.). *La fin des Empires*. Paris, Éditions Perrin.
- TF1. info.fr. (2020, 16 oktober). "Attentat contre un enseignant : 'Ils ne passeront pas', déclare Emmanuel Macron à Conflans". (Beeldverslag toespraak E. Macron). Consult. 07/12/2022. <https://www.tf1info.fr/player/189627f6-ac10-44ef-b9d5-b23fc1d982d4/>
- Thiébot, E. (2021). *Le scandale oublié de la IIIe République. Le Grand Orient de France et l'affaire des fiches*. Malakoff, Éditions Dunod, Coll. EKHO.
- Trouillard, S. (2016, 2 maart). "Centenaire 14-18. Grande Guerre : la mystérieuse capture de Charles de Gaulle à Verdun". France 24. Consult. 11/05/2023.
<https://www.france24.com/fr/20160302-grande-guerre-capture-verdun-charles-gaulle-prisonnier-histoire-lache-courage-combats>
- Turbergue, J.- P. (Ed.) & Service historique de la Défense. (2006). *Les 300 jours de Verdun*. Triel-sur-Seine, Éditions Italiques.
- Université Lille France. (2019, 2 maart). "Les monument aux morts. France (Meuse) Verdun". Consult. 12/11/2022.
<https://monumentsmorts.univ-lille.fr/monument/2913/verdun-place/>

- Valance, G. (2020, 29 november). "Histoire : quand la Troisième République domptait les cathos. L'actualité expliquée par l'Histoire". Marianne net. Consult. 15/10/2021. <https://www.marianne.net/culture/histoire-quand-la-troisieme-republique-domptait-les-cathos>
- Van Benthem, J. & Wilts, G. (2016, 20 februari). "Een eeuw na de waanzin van Verdun". In: *Nederlands Dagblad*.
- Van Hooff, T. (2020). *Verdun 1916. Artikelen over De Slag*. Soesterberg, Uitgeverij Aspekt.
- Vantilt (2015, 7 juni). "Waterloodag (18 juni): de voorloper van 4 & 5 mei". Consult. 22/05/2023. <https://vantilt.nl/waterloodag-feestdag-rondom-de-slag-bij-waterloo/>
- Van Ypersele, L. (2013). "Tourisme de mémoire, usages et mésusages : le cas de la Première Guerre mondiale". In: *Témoigner. Entre histoire et mémoire*, 116, pp. 13-21.
- Viart, J.-P. (2016). *Verdun. La plus longue et sanglante bataille de la Grande Guerre*. Éditions Larousse.
- Vidal-Naquet, C. (2014). *Correspondances conjugales 1914-1918 - Dans l'intimité de la Grande Guerre*. Paris, Éditions Robert Laffont.
- Vindé, F. (1989). *L'affaire des fiches (1900-1904). Chronique d'un scandale*. Paris, Éditions Universitaires.
- Virgili, S., Delacour, H., Bornarel, F., Liarte, S. (2018, januari). "'From the Flames to the Light': 100 years of the commodification of the dark tourist site around the Verdun battlefield". In: *Annals of Tourism Research*, Volume 68.
- Vogt, S. (2012). *La dévotion des combattants à la "petite Sœur" Thérèse de Lisieux pendant la Première Guerre mondiale*. Mémoire de Master sous la direction de Jean-Noël Grandhomme. Université de Strasbourg.
- Von Falkenhayn, E. (1920). *Die Oberste Heeresleitung 1914-1916 in ihren wichtigsten Entschlüssen*, Berlin, E. S. Mittler und Sohn.
- Von Unruh, F. (1919). *Opfergang*. Berlin, Verlag Ernst Reiß.
- Wahl, A. (s.d.). "Schnæbelé affaire (1887)". In: *Encyclopédie Universalis*. Consult. 29/04/2023. <https://www.universalis.fr/encyclopedie/affaire-schnaebele/>
- Walter, J. (2015). "L'ossuaire de Douaumont dans des quotidiens français : de l'idée à l'inauguration". In: *Le Temps des médias*, vol. 25, no. 2, pp. 244-263.
- Weber, E. (1959). *The Nationalist Revival in France, 1905-1914*. Berkeley. University of California Press.
- Wendt, H. (1931). *Verdun 1916. Die Angriffe Falkenhayns im Maasgebiet mit Richtung auf Verdun als strategisches Problem*. Berlin, Mittler.
- Werth, G. (1979). *Verdun. Die Schlacht und der Mythos*. Bergisch-Gladbach, Verlag Gustav Lübbe.
- Werth, G. & Siegfried, C.-F. (1984, 23 februari). "Augenzeugen: berichten über Verdun 1916". WDF (WDR). Uitzending: West 3.

- Wetzel, H. (2016, 6 februari). "Das Grauen von Verdun, verschnürt zwischen Pappdeckeln". In: *Süddeutsche Zeitung*. (Gebaseerd op het regimentsarchief van het Königlich Bayerische 15. Infanterie Regiment (I.R.), Kriegsarchiv München).
- Wilson, S. (1982). *Ideology and Experience. Antisemitism in France at the Time of the Dreyfus Affair*. London-Toronto, Fairley Dickinson University Press- Associated University Presses.
- Ziegler, W. (1936). *Verdun*. Hamburg, Hanseatische Verlagsanstalt.
- Ziese-Beringer, H. (1934). *Der einsame Feldherr. Die Wahrheit über Verdun*. Zweiter Band. Berlin, Verlag Frundsburg.

Beeldmateriaal

Situering van Verdun aan het westelijk front. Het bovenste deel van de Verdun saillant is rood ingekleurd.

Bron:

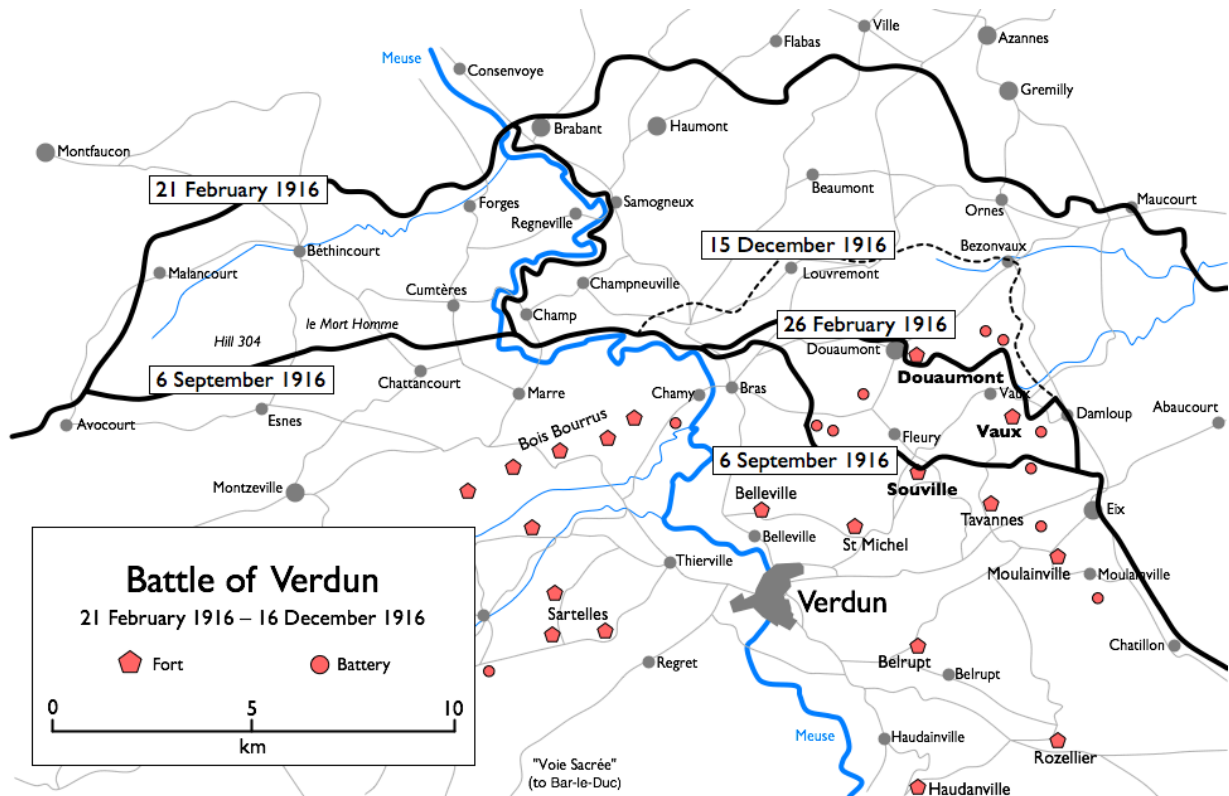
Map of the Western Front (World War I), 1915-1916.

The History Department of the US Military Academy West Point.

Download via Wikimedia Commons.

https://commons.wikimedia.org/wiki/File:Western_front_1915-16.jpg?uselang=en-gb

Publiek domein.

Detail van de saillant van Verdun en de militaire operaties van 1916. De linies verschoven slechts enkele kilometer op en neer.

Bron:

Map of the Battle of Verdun, 1916

Drawn by GDR

Download via Wikimedia Commons.

https://commons.wikimedia.org/wiki/File:Battle_of_Verdun_map.png

GNU Free Documentation License (Copyleft License)

Verdun en de grillige Maashoogten

Bron:

Le camp retranché de Verdun en 1916.

Bird's Eye view of Verdun, 1916.

Anonymous — The Times Encyclopaedia of the Great War/The Times History of the War.

Download via Wikimedia Commons.

https://commons.wikimedia.org/wiki/File:Bird%27s-eye_view_of_Verdun,_1916.jpg

Publiek domein.

Luchtfoto van een gedeelte van het slagveld van Verdun in 1916 (rechter Maasoever). De Duitse aanval verliep a.d.h.v. deze foto van links naar rechts. De twee heuvelruggen waarvan het geheel op een hoofdletter H lijkt, zijn goed zichtbaar net zoals het verbindingsstreepje van de H, de beruchte verbindingsheuvelrug waarop halverwege Fleury-devant-Douaumont zich bevindt. Ook is duidelijk zichtbaar hoe gecompartmenteerd het slagveld is. Let ook op de kaalheid van het terrein waardoor elke beweging zichtbaar was. Ook de diepe ravijnen en steile hellingen zijn goed zichtbaar. Op de bovenzijde van de foto is een stuk van de lager en oostelijk gelegen Woëvre-vlakte te zien waar de Maashoogten boven uitrijzen.

Bron:

Ministère de la Guerre - Section photographique de l'Armée.

Opgenomen in Péricard, J. (1933). *Verdun. Histoire des combats qui se sont livrés de 1914 à 1918 sur les deux rives de la Meuse*. Paris, Librairie de France.

De Librairie de France werd na de Tweede Wereldoorlog omgevormd tot de Nouvelle Librairie de France (NLF). In 2000 verdween de NLF volledig uit het uitgeverslandschap.

Eén van de vele mijnkraters op Les Éparges - Gevechten van 1915

Bron:

Persoonlijke collectie Pasquale Monfreda

Gedenksteen voor de vrijmetselaars gesneuveld tijdens de slag - Fleury-devant-Douaumont

Bron:

Persoonlijke collectie Pasquale Monfreda

Over de auteur

Pasquale Monfreda (°1966) is maatschappelijk assistent, Master in de Geschiedenis (V.U.B.) en leraar. Hij is als lesgever verbonden aan Tectum-SO, Stedelijk Onderwijs Antwerpen.